आर्हतमतप्रभाकरस्य

चतुर्थो मयूखः

श्रीमद्वादिदेवसूरिविरचितः

प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारः

तद्व्याख्या च

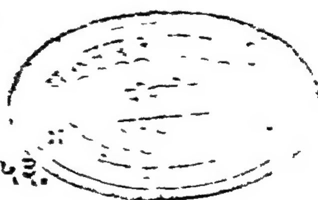
स्याद्वादरत्नाकरः

ભા. ૨

पुण्यपत्तनस्य

ओसवालवंशजश्रेष्ठिलाधाजीतनूजमोतीलाल इत्येतैः टिप्पनी-

निवेशनेन च परिष्कृत्य संशोधितः ।

वीरसंवत् २४५३.

प्रथमेयमावृत्तिः ।

मूल्यं रूप्यकद्वयम्

इदं पुस्तकं ' मोतीलाल लाधाजी ' इत्येतेन पुण्यपत्तने (१०६ भवानी पेठ) प्रकाशितम् । (अस्य सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकेन स्वायत्तीकृताः)

तच्च,

पुण्यपत्तने सदाशिवश्रेण्या ' लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे ' इत्यनेन स्वकीये ' हनुमान प्रिंटिंग प्रेस ' मुद्रणालये मुद्रितम् ।

श्रीः

प्रास्ताविकं किंचित्।

वीरः सर्वसुरासुरेन्द्रमहितो वीरं बुधाः संश्रिताः।
वीरेणाभिहतः स्वकर्मनिचयो वीराय नित्यं नमः॥
वीरात्तीर्थमिदं प्रवृत्तमतुलं वीरस्य घोरं तपो।
वीरे श्रीधृतिकीर्तिकान्तिनिचयः श्रीवीर ! भद्रं दिश॥ १॥

आर्हतमतप्रभाकरसंस्थायाश्चतुर्थो मयूखः स्याद्वादरत्नाकराभिध' शासनदेवकृपया प्रकाश्यते। सोऽयं ग्रन्थः (८४०००) चतुरशीतिसहस्रग्रन्थसंख्यात्मको निरमायि श्रीवादिदेवसूरिभिरिति कर्णपरम्परातः समागता प्रथितिः। बहुशः प्रयतमानैरस्माभिस्तत्तज्जैनाचार्याणां सूरीणां च कृपयालम्भि सप्तपरिच्छेदात्मको भागो ग्रन्थराजस्यास्य। अस्मन्मुद्रापितग्रन्थान्तरक्रमेण संमुद्र्यते चेदयं तर्हि व्याप्नुयाद् द्वादशशतीं पृष्ठानामिति संभावयामः। संपूर्णो ग्रन्थ एकस्मिन् विभागे संग्रथ्यते चेद्धवेद् वैरस्याय पिपठिषूणामतो विभागशः संमुद्र्य प्रकाशयितुमारब्ध एषः। तत्र प्रथमो भागः प्रथमपरिच्छेदात्मको मुद्रित। अयं च द्वितीयो विभागः। प्राय इयतैव प्रमाणेन भागान्तराणां प्रत्येकं प्रतिमासं मुद्रणं स्यादिति समीहामहे। ग्रन्थराजोऽयं बौद्धयौगादिमतानां परामर्शकोऽतोऽवश्यमध्ययनार्हो न केवलं स्याद्वादमतानुयायिनां किंतु भिन्नमतस्थानामपि स्याद्वादमतजिज्ञासूनाम्। अत पूर्वमयूखवदस्यापि मूल्याल्पत्वपरिशिष्टविस्तारग्रन्थान्तर्बहिःपरिचयादिकं सविस्तरमादृतम्। सन्ति चास्य ग्रन्थस्य द्वादशपरिशिष्टानि। किंतु परिशिष्टादिकमन्तिमे विभाग एव मुद्रयितुमर्हम्। अग्रेतनपत्राणां मुद्रयिष्यमाणां निर्देशस्य पूर्वं कर्तुमशक्यत्वात्। केवलं टिप्पन्यादिकमर्थावसायोपयोगि तत्तत्स्थलेऽधोभागे निरदेशि। प्रतिपत्रं पङ्क्त्यङ्का निर्दिष्टा येषामुपयोग. परिशिष्टदर्शनसौकर्याय। अन्यच्च पुस्तकानां वस्त्रात्मकं बन्धनमस्तु न पत्रात्मकमिति सूचयन्ति केचिन्महाभागाः परं तद्व्यक्तिशो ग्राहकै. स्वयमनु ष्ठेयम्। अस्माभिस्तथा संपादने यैर्नाभिमतस्तदर्थं द्रव्याधिक्यव्ययस्ते मुधैव पीडितचेतसो भवेयुरिति यथापूर्वं सरणिरादृता। इतिविनिवेदक.।

आर्हतमतप्रभाकरकार्यालयः, पुण्यपत्तनम्।
वी स. २४५३ दीपावलीपर्व।

विद्वद्वशंवदः—
मोतीलाल लाधाजी

प्रत्यक्षपूर्वकं प्रमाणान्तरं प्रवर्तत इति प्रत्यक्षं ज्येष्ठम् । मैवम् । कस्यचित्प्रत्यक्षस्यापि प्रमाणान्तरपूर्वकत्वात् । तथा हि । वयस्य विलोकय भयादतितरलतारकः कुरङ्गपोतकोऽयं तरसा धरित्रीतलमाक्रामतीत्याद्याप्तशब्दात् कुरङ्गपोतकगोचरं तथा स्मृत्यादेः कुतूहलाकुलितस्य प्रतिपत्तुर्वनदेवकुलादिपदार्थविषयं प्रत्यक्षं शब्दपूर्वकं स्मृत्यादिपूर्वकं च प्रवर्तमानं दृष्टमिति । अथ प्रत्यक्षपूर्वकमेव प्रमाणान्तरं प्रवर्तते । प्रत्यक्षं तु प्रमाणान्तरपूर्वकमन्यथापीति तदेव ज्येष्ठम् । नैतदपि साधिष्ठम् । अवधारणस्यासिद्धेः । अनुमानस्य तर्कपूर्वकत्वेन व्यवस्थितेः । अथ तर्कस्यापि प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्तत्पूर्वकस्यानुमानस्यापि परम्परया प्रत्यक्षपूर्वकत्वमिति चेत् । मैवम् । अनुमाने तर्कस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वासम्भवात् । अथ विसंवादवन्ध्यत्वात् प्रत्यक्षं ज्येष्ठम् । तर्हि द्विचन्द्राद्यवभासिसंवेदनस्यापि ज्येष्ठत्वापत्तिरिति ।

प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति चार्वाकमतस्योपन्यासपूर्वकं खण्डनम् ।

चार्वाकचर्चाचतुरोऽथ कश्चि-
देवं ब्रवीति स्फुरिताभिमान ॥
प्रत्यक्षमेकं घटते प्रमाणं
निरूप्यमाणं न पुनः परोक्षम् ॥२६६॥

तथाहि नानुमानं तावत्प्रमाणं गौणत्वात् । पक्षधर्मत्वं हि तज्जनकस्य हेतोः स्वरूपम् । पक्षश्च धर्मधर्मिसमुदायात्मा । तदनिश्चये कथं तद्धर्मताया हेतौ निश्चयः । तन्निश्चये चानुमानवैफल्यम् । ततोऽवश्यं पक्षधर्मव्यवहारसिद्धये धर्मधर्मिसमुदाये रूढोऽपि पक्षशब्दस्तदेकदेशे धर्मिण्युपचरणीयः । तस्मादित्थं पक्षस्य गौणत्वम् । तद्गौणत्वे च हेतोरपि गौणता । तद्धर्मत्वलक्षणत्वात्तस्य । तस्माद्गौणकारणजन्यत्वेन गौणमनुमानम् । गौणत्वाच्च न प्रमाणम् । अपि चार्थव्यवसायहेतु प्रमाणं भवतीति सकलहृदयप्रतीतम् । अनुमानाच्चार्थव्यवसायो दुःशकः । तथा हि प्रतीयमानादर्थादर्थान्तरप्रतीतिरनुमानम् । प्रतीयमानश्चार्थोऽर्थान्तरेण सम्बद्ध-

१ अवगमो-निश्चयः ।

स्तस्य गमको भवेदगमको वा । न तावदगमकः । अतिप्रसक्तेः । अथ गमकः । ननु कुतस्तस्य तेन सम्बन्धसिद्धिः प्रत्यक्षादनुमानाद्वा । न तावत्प्रत्यक्षात् । अस्य प्रतिनियतदेशकालाकारगोचरचारितया सार्वत्रिकतत्सम्बन्धग्रहणशक्तेरभावात् । नाप्यनुमानात् । अनवस्थाप्रसक्तेः । तदपि सम्बन्धग्रहणे सति सत् प्रवर्तेत सम्बन्धग्रहश्च तत्राप्यनुमानान्तरादिति । किं चावस्थादेशकालभेदाद्भिन्नशक्तित्वेन भिन्नार्थक्रियाकारिणां भावानां साकल्येन स्वभावप्रतिबन्धः केनापि न निश्चेतुं शक्यः । शतशोऽप्यामलक्यादिफलानां कषायरसे स्वाद्यमाने क्षीरादेरवसेकेन माधुर्योपलम्भात् । तदुक्तम् । " अवस्थादेशकालानां भेदाद्भिन्नासु शक्तिषु । भावानामनुमानेन प्रतीतिरतिदुर्लभा ॥ १ ॥" इति । न च साध्ये सत्येव साधनस्योपलम्भादसति चानुपलम्भादेव साध्यसाधनसम्बन्धसिद्धिरिति वाच्यम् । साधनानुपलम्भस्य साधनसद्भावे साधनाभावे च सम्भवात् । यत्र खलग्नौ धूमो न दृश्यते तत्र प्रमातुः शक्त्यभावः करणस्य सामर्थ्यविरहो धूमस्याभावो वानुपलम्भे कारणमिति । अपि चानुमानस्य धर्मी धर्मस्तत्समुदायो वा साध्यः स्यात् । तत्राद्यपक्षोऽनुपपन्नः । धर्मिणः प्रसिद्धत्वेन साधनवैफल्यसंसक्तेः । हेतोरनन्वयत्वानुषङ्गाच्च । न खलु यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र पर्वतनितम्ब इत्यन्वयः सम्भवति । द्वितीयपक्षेऽपि धर्मः सामान्यरूपो विशेषरूपो वा साध्यः स्यात् । तत्र सामान्यरूपे सिद्धसाधनम् । न च तन्मात्रप्रतीतौ किञ्चित्फलमुपलभामहे । न हि वह्नित्वं दाहपाकाद्यावुपयुज्यमानं प्रतीतम् । किं च सामान्यात्प्रतीतात्प्रवर्त्तमानः प्रतिपत्ता कथं नियतदिगभिमुखमेव प्रवर्त्तते । न हि सामान्यं नियतदिक्कम् । सकलव्यक्तिव्यापित्वाभावप्रसक्तेः । अथ सामान्यस्य व्यक्तिं विनानुपपत्तेः प्रतीते तस्मिन्नन्यथानुपपत्त्या व्यक्तिप्रतीतेर्नियमेन प्रवृत्तिरित्युच्यते । ननु सामा-

---

१ ' स नियतः ' इति प. पुस्तके पाठः । २ वा प. का १०

स्यमभिमतया व्यक्त्या विना नोपपद्येत व्यक्तिमात्रेण वा । न तावदभिमतया, व्यक्त्यन्तरेऽप्यस्य सम्भवात् । द्वितीयपक्षे तु व्यक्तिमात्रप्रतीतावप्यभिमतव्यक्तिप्रतीत्यर्थं पुनर्यत्नान्तरमास्थेयमिति । विशेषरूपस्य च धर्मस्य साध्यत्वे नान्वयहेतुर्भवेत् । न ह्यस्येदानीन्तनेन खादिरादिस्व-भावेन वह्निना वह्निमान्पर्वतनितम्ब इत्यत्र विशेषे सान्वयः सङ्गच्छते । महानसादौ दृष्टान्ते तथाविधसाध्येन समं धूमस्य व्याप्त्यप्रतीतेः । तद्धर्मोऽपि साध्यः । नापि तत्समुदायः । तस्याप्यन्यत्रानन्वयात् । न हि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निमान्पर्वतनितम्ब इत्यन्वयः प्रतीतिपथमधिरोहति । धूमानुमानविषयापहारिणोऽनुमानविरोधस्य विशेषविरुद्धापराभिधान-स्येष्टविघातकृतः सन्देहहेतोर्विरुद्धाव्यभिचारिणो वा सर्वत्रानुमाने सम्भा-व्यमानत्वाच्च दुष्प्रापं प्रामाण्यम् । तदुक्तम् ।

" विशेषेऽनुगमाभावात्सामान्ये सिद्धसाधनात् ।
तद्वतोऽनुपपन्नत्वादनुमानकथा कुतः ॥ १ ॥
अनुमानविरोधो वा यदि वेष्टविघातकृत् ।
विरुद्धाव्यभिचारस्तु सर्वत्र सुलभोदयः ॥ २ ॥ "

इति । किञ्च ।

[illegible] ॥
[illegible] ॥ [illegible]
[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

सामान्यद्वारकोऽप्यस्ति नाविनाभावनिश्चयः ।
वास्तवं हि न सामान्यं नाम किंचन विद्यते ॥ २७१ ॥
भूयोदर्शनगम्यापि न व्याप्तिरवकल्पते ।
सहस्रशोऽपि नं दृष्टो व्यभिचारावधारणात् ॥ २७२ ॥
बहुकृत्वोऽपि वस्त्वात्मा तथेति परिनिश्चितः ।
देशकालादिभेदेन दृश्यते पुनरन्यथा ॥ २७३ ॥
भूयोदृष्ट्या च धूमोऽग्निसहचारीति गम्यताम् ।
अनग्नौ तु स नास्तीति न भूयोदर्शनाद्गतिः ॥ २७४ ॥
न चाँप्यदृष्टिमात्रेण गमकः सहचारिण. ।
तत्रैव नियतत्वं हि तदन्याभावपूर्वकम् ॥ २७५ ॥
नियमस्यानुमागत्वं गृहीत्वा प्रतिपद्यते ।
ग्रहणं चास्य नान्यत्र नास्तितानिश्चयं विना ॥ २७६ ॥
दर्शनादर्शनाभ्या तु नियमग्रहणं यदि ।
तदप्यसदनग्नौ हि धूमस्येष्टमदर्शनम् ॥ २७७ ॥
अनग्नि च क्रिया सर्वं जगज्ज्वलनवर्जितम् ।
तत्र धूमस्य नास्तित्व नैव पश्यन्ति योगिन ॥ २७८ ॥
तदेवं नियमाभावात्सत्यपि ज्ञप्त्यसम्भवात् ।
अनुमानप्रमाणत्वदुराशा परिमुच्यताम् ॥ २७९ ॥
स्मृत्यादिकेऽपि विज्ञाने प्रमाणत्वमनोरथ· ।
त्यज्यतां येन संवाद स्वार्थे तस्यातिदुर्लभ ॥ २८० ॥

एवं चाध्यक्षमेकं कलयति जगतीमण्डले मानमुद्रा-
मन्यत्स्वर्गापवर्गप्रकटननिपुणं नैव किंचित् प्रमाणम् ॥
तस्मात्कान्तानुकूलं कवलयत सदा दत्त वित्तं प्रियेभ्यो
मा मा धूर्तोपदेशैर्व्रत कुरुत वृथा वञ्चनां स्वस्य मुग्धा. ॥२८१॥

१ 'हि दृष्टो' इति म. पुस्तके पाठ । २ 'च स्वान्ता' इति म. पुस्तके पाठ ।
३ 'नान्य' इति म. पुस्तके पाठ ४ 'पश्यन्त्ययोगिन ' इति प. पुस्तके पाठः ।

चार्वाकतस्कर किमित्थमरे निकामं
निर्लज्ज गर्जसि विसर्प्पदनल्पदर्प्पात् ।
किं नैव पश्यसि पुरः पततः परोक्ष-
प्रामाण्यसाधकसुयुक्तिदृढप्रहारान् ॥ २८२ ॥

तथा हि यत्तावदूचे प्रत्यक्षमेकं घटते प्रमाणमिति । तन्न सुघटम् । यतः स्वपरव्यवसायिज्ञानत्वं प्रमाणस्य स्वरूपं तस्य च परोक्षेऽप्यनुमानादौ विद्यमानत्वात्कथं प्रत्यक्षमेकं प्रमाणमिति नियमः साधीयान् । तथा हि अनुमानादिकं प्रमाणं स्वपरव्यवसायित्वात्प्रत्यक्षवदिति युक्तिमाकलयन् कः सचेताः प्रामाण्यमनुमानादेर्निह्नुवीत । यच्चोक्तं नानुमानं तावत्प्रमाणं गौणत्वादित्यादि । तत्र यदि नाम संक्षिप्ताक्षिप्तचेतोभिः शास्त्रकारैर्धर्मधर्मिसमुदाये संकेतितोऽपि पक्षशब्दस्तदेकदेशे धर्मिण्युपचारेण प्रयुक्तो भवेन्नैतावता शास्त्रे पक्षशब्दात्प्रतिपत्तौ धर्म्मिणो गौणता । अनुमानसमये पुनः प्राकृतैरिव तार्किकैरप्यप्रयुक्तपक्षशब्दैरेव धर्म्मिणः प्रत्यक्षतः प्रतीयमानत्वे कथं गौणता । तदगौणतायां च तदधिकरणस्य हेतोरप्यगौणत्वात्कथं तज्जन्यस्यानुमानस्य गौणत्वं गदितुमनुगुणम् । यच्चोक्तं तत्त्ववृत्तावुद्भटेन "लक्षणकारिणा लाघविकत्वेनैव शब्दविरचनव्यवस्था, न चैतावताऽनुमानस्य गौणता. यदि च साध्यैकदेशधर्मिधर्मत्वं हेतो रूपं प्रयुक्तं. तदा न काचिल्लक्षणेऽपि गौणी वृत्तिः" इति । यत्तु तेनैव परलोकाभावमन्येन लोकव्यवहारैकपक्षपातिना लोकप्रसिद्धधूमाद्यनुमानानि पुरस्कृत्य शास्त्रीयस्वर्गादिसाधकानुमानानि निराचिकीर्षता "प्रमाणस्य गौणत्वादनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभः" इति पौरन्दरं सूत्रं पूर्वाचार्यव्याख्यानतिरस्कारेण व्याख्यानयता इदमभिहितं "हेतोः स्वसाध्य-नियमग्रहणे प्रकारत्रयमिष्टं दर्शनाभ्यासनिमित्ताभ्यां दर्शनेन

१ [illegible] । २ [illegible] । ३ [illegible] ।

विशिष्टानुपलब्धिसहितेन भूयोदर्शनप्रवृत्त्या च लोकव्यवहारपतितया. तत्राद्येन ग्रहणोपायेन ये हेतोर्गमकत्वमिच्छन्ति तान् प्रतीदं सूत्रं लोकप्रसिद्धेष्वपि हेतुषु व्यभिचारादर्शनमस्ति तन्त्रसिद्धेष्वपि तेन व्यभिचारादर्शनलक्षणगुणसाधर्म्यतः तन्त्रसिद्धहेतूनां तथाभावो व्यवस्थाप्यत इति गौणत्वमनुमानस्य । अव्यभिचारावगमो हि लौकिकहेतूनामनुमेयावगमे निमित्तं स नास्ति तन्त्रसिद्धेष्विति न तेभ्यः परोक्षार्थावगमो न्याय्योत इदमुक्तमनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभ इति [1] इति । तदेतत्तस्य वचनं दर्शनादर्शनमात्रेण हेतुव्याप्तिग्रहणवादिनो जैमिनीयान्दुनोति न पुनस्तर्काख्यमुद्दढप्रमाणेन सर्वत्र साधनसंबन्धबोधाभिधायिनो जैनान् । यथैव हि तर्कप्रमाणेन लौकिकहेतूनामव्यभिचारनिश्चयः कर्तुं शक्यस्तथा तन्त्रप्रसिद्धहेतूनामपीति कथं न तेभ्योऽपि स्वसाध्यप्रतिपत्तिः । न चाऽवश्यं बौद्धैरिवास्माभिरपि पक्षधर्मत्वं हेतोः स्वरूपमिष्यते । येन गौणहेतोर्जायमानमनुमानमपि गौणं स्यात् । अन्यथानुपपत्तेरेव तत्त्वरूपत्वेन स्वीकरणात् । तन्न गौणत्वादनुमानस्याप्रामाण्यं वक्तुं युक्तमिति । अथास्पष्टस्वरूपत्वात्, स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वात्, प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्, अर्थादनुपजायमानत्वात्, अवस्तुविषयत्वात्, बाध्यमानत्वात्, साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धसाधकप्रमाणाभावाद्वा तस्याप्रामाण्यमुच्यते ।

ऽप्यनुचितम । यतो न तावदस्पष्टस्वरूपत्वादप्रामाण्यमनुमानस्य न । यदि हि स्पष्टत्वं प्रमाणलक्षणं भवेत्तदिदानीमनुमाना- र्थन.नं प्रामाण्यमादाय निवर्त्तेत इत्यप्रामाण्यमस्योपपन्नं स्यात् । चैतत्प्रमाणलक्षणलक्षणम् । द्विचन्द्रादिज्ञाने स्पष्टत्वस्य सद्भावेऽपि ाण्यासम्भवात् । स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वमप्यनुमानस्य नावश्यं ि । प्रत्यक्षवत्तस्य तन्निश्चयेऽभ्यासावस्थायां परनिरपेक्षत्वात् । अनभ्यासावस्थायां तु स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वं प्रत्यक्षस्यापि विद्यते ।

---

१ तत्त्वरूपत्वेन—हेतुस्वरूपत्वेन । २ 'लक्षण' इति नास्ति प म पुस्तकयोः ।

प्रत्यक्षपूर्वकत्वं चानुमानस्यासिद्धम् । तर्काख्यप्रमाणपूर्वकत्वेन तस्यो- त्पद्यमानत्वात् । अस्तु वा प्रत्यक्षपूर्वकमनुमानस्य जन्म तथापि न प्रमाणत्वम् । प्रत्यक्षं ह्यनुमानस्य जन्मनि निमित्तम् । स्वसाध्यप्रति- [illegible] प्रत्यक्षस्यापि [illegible] । किं च प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमानस्याप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि कस्यचिदनु- मानपूर्वकत्वेन [illegible] । दृश्यते हि सामर्थ्यमनुमानादवगम्य प्रवर्तमानस्य प्रमातुरनुमानपूर्विका प्रत्यक्षोत्पत्तिः । कथंचिदनुमानप्रमा- [illegible] । प्रत्यक्षस्याप्यर्थविनिश्चयत्वादनुमान- [illegible] । [illegible] चास्यासिद्धम् । प्रत्यक्षस्यानन्यविनियतसा- [illegible] । न ह्यनुमानेनैवानुमानं सौगतैरङ्गीकृ- तम् । तत्र [illegible] । बाधकत्वं च [illegible] वा । प्रत्यक्षेऽप्यनुमानम् । प्रत्यक्षेणा- विनाभावग्रहणे [illegible] । अनुमानेनापि [illegible] । अन्यथा प्रत्य- [illegible] । [illegible] । तर्का- [illegible] । तथा च सति [illegible] प्रत्यक्षपूर्वकत्वादि [illegible] प्रत्याख्येयम् । [illegible] च [illegible] कथं- चिदत्र इति ।

> [illegible]
> [illegible] ।
> इत्यादि [illegible]
> [illegible] १, २८३

किं च [illegible] । २४
[illegible]

विशिष्टानुपलब्धिसहितेन भूयोदर्शनप्रवृत्त्या च लोकव्यवहारपतितया. तत्राद्येन ग्रहणोपायेन ये हेतोर्गमकत्वमिच्छन्ति तान् प्रतीदं सूत्रं लोकप्रसिद्धेष्वपि हेतुषु व्यभिचारदर्शनमस्ति तन्त्रसिद्धेष्वपि तेन व्यभिचारदर्शनलक्षणगुणसाधर्म्यतः तन्त्रसिद्धहेतूनां तथाभावो व्यवस्थाप्यत इति गौणत्वमनुमानस्य । अव्यभिचारावगमो हि लौकिकहेतूनामनुमेयावगमे निमित्तं स नास्ति तन्त्रसिद्धेष्विति न तेभ्यः परोक्षार्थावगमो न्याय्योऽत इदमुक्तमनुमानादर्थनिश्चयो दुर्लभ इति " इति । तदेतत्तस्य वचनं दर्शनादर्शनमात्रेण हेतुव्याप्तिग्रहणवादिनो जैमिनीयान्दुनोति न पुनस्तर्काख्यसुदृढप्रमाणेन सर्वत्र साधनसम्बन्धबोधाभिधायिनो जैनान् । यथैव हि तर्कप्रमाणेन लौकिकहेतूनामव्यभिचारनिश्चयः कर्तुं शक्यस्तथा तन्त्रप्रसिद्धहेतूनामपीति कथं न तेभ्योऽपि स्वसाध्यप्रतिपत्तिः । न चाऽवश्यं बौद्धैरिवास्माभिरपि पक्षधर्मत्वं हेतोः स्वरूपमिष्यते । येन गौणहेतोर्जायमानमनुमानमपि गौणं स्यात् । अन्यथानुपपत्तेरेव तत्स्वरूपत्वेन[1] स्वीकरणात् । तन्न गौणत्वादनुमानस्याप्रामाण्यं वक्तुं युक्तमिति । अथास्पष्टस्वरूपत्वात्, स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वात्, प्रत्यक्षपूर्वकत्वात्, अर्थादनुपजायमानत्वात्, अवस्तुविषयत्वात्, बाध्यमानत्वात्, साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धसाधकप्रमाणाभावाद्वा तस्याप्रामाण्यमुच्यते । तदप्यनुचितम् । यतो न तावदस्पष्टस्वरूपत्वादप्रामाण्यमनुमानस्य घटते । यदि हि स्पष्टत्वं प्रमाणलक्षणं भवेत्तदिदानीमनुमानान्निवर्तमानं प्रामाण्यमादाय निवर्तेत इत्यप्रामाण्यमस्योपपन्नं स्यात् । न चैतत्प्रमाणलक्षण[2]लक्षणम् । द्विचन्द्रादिज्ञाने स्पष्टत्वस्य सद्भावेऽपि प्रामाण्यासम्भवात् । स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वमप्यनुमानस्य नावश्यंभावि । प्रत्यक्षवत्तस्य तन्निश्चयेऽभ्यासावस्थायां परनिरपेक्षत्वात् । अनभ्यासावस्थायां तु स्वार्थनिश्चये परापेक्षत्वं प्रत्यक्षस्यापि विद्यते ।

---

१ तत्स्वरूपत्वेन–हेतुस्वरूपत्वेन । २ 'लक्षण' इति नास्ति प. म. पुस्तकयोः ।

प्रत्यक्षपूर्वकत्वं चानुमानस्यासिद्धम् । तर्काख्यप्रमाणपूर्वकत्वेन तस्याभिधास्यमानत्वात् । अस्तु वा प्रत्यक्षादेवानुमानस्य जन्म तथापि नाप्रामाण्यम् । प्रत्यक्षं ह्यनुमानस्य जन्मनि निमित्तम् । स्वज्ञानर्थानश्चोपजायमानस्य तस्याप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि तत एवाप्रामाण्यापत्तिः । किं च प्रत्यक्षपूर्वकत्वेनानुमानस्याप्रामाण्ये प्रत्यक्षस्यापि कस्यचिदनुमानपूर्वकत्वेनाप्रामाण्यानुषङ्गः । दृश्यते हि सामर्थ्यमनुमानात्क्वचिन्निश्चित्य प्रवर्त्तमानस्य प्रमातुरनुमानपूर्विका प्रत्यक्षप्रवृत्तिः । अर्थादनुपजायमानत्वमप्यनुमानस्याघटमानम् । प्रत्यक्षवत्तस्याप्यर्थादुत्पत्तेरनुमास्यमानत्वात् । अवस्तुविषयत्वं चास्यासिद्धम् । प्रत्यक्षवत्सामान्यविशेषात्मकार्थगोचरत्वात्तस्य । न ह्यवस्तुभूतापोहगोचरमनुमानं [illegible]रिष्टम् । तत्र तद्गोचरत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात् । [illegible] सम्यगनुमानस्यानुमानाभासस्य वा । प्रथमपक्षोऽनुपपन्नः । [illegible] विसाधनादस्यासनुमाने वा व्यभिचारदर्शनादसम्भवात् । [illegible] तु तत्सम्भवे तस्यैवाप्रामाण्यं युक्तं न सम्यगनुमानस्य । [illegible] क्षाभासस्य वा व्यभिचारित्वेनाप्रामाण्योपलम्भात् [illegible] पत्तिः । [illegible] साधनयोः प्रतिबन्धग्राहकप्रमाणाभावादर्थानिश्चय [illegible] स्यप्रमाणस्य तद्ग्राहकस्य सद्भावात् । तथा च [illegible] तेन सम्बन्धसिद्धिः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां [illegible] नार्वाग्दृशा [illegible] प्रतीतौ [illegible] विष्यत इति ।

[illegible]

यदीदृशं तत्प्रमाणं नान्यादृशमिति तं प्रति प्रतिपादनीयम् । एतच्चानुमानाद्विना न प्रतिपादयितुं शक्यम् । न खलु पुरोवर्तिवर्तमानप्रतिनियतरूपत्वादिविषयोपारूढेन प्रत्यक्षेणैतत्प्रतिपादयितुं पार्यते । परश्च बुद्धिमत्त्वेन स्तम्भादिभ्यो विलक्षणः प्रतिपाद्यमानार्थग्रहणसमर्थो निश्चितः सन् प्रतिपाद्यो भवति । न च तन्निश्चयेऽनुमानादन्यस्य सामर्थ्यम् । प्रत्यक्षस्य रूपादिविषयप्रतिपत्तावेव सामर्थ्यात् । कथं चानुमानानभ्युपगमे स्वस्याप्यवस्थापितप्रमाणप्रमेयव्यतिरिक्तप्रमाणप्रमेयस्य निषेधः । प्रत्यक्षस्यात्रासामर्थ्यात् । तदुक्तं कीर्तिना[1], "प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः । प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥ १ ॥" इति । अस्यार्थः । अवश्यमयं चार्वाकोऽनुमानमपवदमानः प्रमाणाप्रमाणयोः स्थितिं स्थापयितुमनुमानं मन्येत । तदपवादे सैव तयोः स्थितिर्न घटते । तदा हि न घटेत यदि न सामान्येन क्रियते । सामान्येन च कर्तव्या । अनुभूताननुभूतस्वपरसन्तानवर्त्तिप्रमाणाप्रमाणव्यक्तिव्याप्त्या क्रियते यतः । तादृशी च प्रत्यक्षमात्रप्रमाणवादिनः शक्यक्रिया।प्रमाणेतरलक्षणयोगिनीनां विज्ञानव्यक्तीनां सर्वासामप्रत्यक्षत्वात् । प्रत्यक्षाणां च परेभ्योऽनुपदेश्यत्वात् । अत उक्तम् । प्रमाणेतरसामान्यस्थितेः प्रमाणान्तरसद्भाव इति तथाऽन्यधियो गतेः परचित्तज्ञानात् । अन्यदीया हि धीः कायवाग्व्यापारव्यवहाराभ्यां कार्यलिङ्गाभ्यामनुमीयते न प्रत्यक्षेणेक्ष्यते । कस्यचिच्च प्रतिषेधात् । न ह्यनुपलब्धिलिङ्गमनुमानमन्तरेण क्वचित् किंचित्प्रतिषेद्धुं शक्यते । तदनेन सूत्रेण त्रिविधत्रिरूपस्वभावकार्यानुपलब्धिलिङ्गानुमानसद्भावः परेणाप्यभ्युपगतोऽन्यथा व्यवहारविलोपप्रसंगादित्युक्तमिति । किं चानुमानस्यापह्नवस्तत्स्वरूपाभावान्निरवद्यतल्लक्षणाभावाद्वा स्यात् । न तावत्तत्स्वरूपाभावात् । तत्स्वरूपस्य सकलजनप्रतीतत्वात् । न चेदमसिद्धम्, यतः

१ धर्मकीर्तिना । २ परेण-चार्वाकेन ।

गोपालोऽपि प्रबलविगलद्बाष्पबिन्दुप्रबन्धे ।
नेत्रे कर्तुं मधुरमधुपुञ्जमञ्जरीम्लानिहेतो ॥
धूमोल्लीलामलकिचिदपि समालोक्यमानात्प्रदेशे ।
जानात्येव ज्वलनमखिलक्षितिनक्षत्रकाल ॥ २८४ ॥

कथं चानुमानस्वरूपापलापे प्रत्यक्षमेव प्रमाणमगौणत्वादित्यनुमानमुद्रया परम्प्रतिपादयतस्तव स्ववचनविरोधो न स्यात् । तथा च ।

सद्भावमस्यति सदाऽनुमितेर्मतस्य
र्मायस्य सिद्धिमनयैव च सन्तनोति ॥
आगोपलौकिकमनुष्य मनीषिलोके
लोकायतस्य सकलं चरितं तदेतत् ॥ २८५ ॥

निरवद्यतल्लक्षणाभावादित्यप्ययुक्तम् । हेतुग्रहणसम्बन्धस्मरणकारणकं साध्यविज्ञानमित्यादेर्निरवद्यतल्लक्षणस्याग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । यदप्यवस्थादेशकालभेदादित्याद्यभिहितम् । तदप्यभिधानमात्रम् । तर्कस्य प्रमाणमाहात्म्यतः सम्यगवगताया व्याप्तौ लिङ्गस्य स्वसाध्ये व्यभिचाराभावात् । यत्र तु व्यभिचारस्तत्र प्रमातुरेवापराधो नानुमानस्य । तदाहु । " प्रमातुरपराधोऽयं विशेषं यो न पश्यति । नानुमानस्य दोषोऽस्ति प्रमेयाव्यभिचारिणः ॥१॥ " यदप्युक्तं तत्र प्रमातुः [illegible] भाव. करणस्य सामर्थ्यविरहो धूमस्याभावो वानुपलम्भे [illegible] । तदप्यसत् । प्रमातुः करणस्य च सामर्थ्य[illegible] [illegible] धूमादिवैव [illegible] निश्चि[illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

एक एव हि सामान्यविशेषात्मार्थः प्रमेयः प्रमाणस्येति पुरस्तादुपपादयिष्यते । यदि च प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणमात्रविषयत्वमिष्यते । तदा ततः स्थिरस्थूराद्याकाराध्यवसायेन प्रवृत्तिर्न स्यात् ।

विज्ञानमन्यगोचरमन्यत्रार्थे प्रवर्तकमितीदम् ॥
व्यक्तं भवता कैतवमभ्यस्तं सौगत कुतोऽपि ॥ २८७ ॥

भवतु वा प्रमेयद्वित्वं तथापि तत्प्रमाणद्वित्वस्य ज्ञातमज्ञातं वा ज्ञापकं भवेत् । यद्यज्ञातम्, तर्हि तस्य सर्वत्राविशेषात्सर्वेषामप्यविशेषेण[1] तत्प्रतिपत्तिप्रसङ्गतो विप्रतिपत्तिर्न स्यात् । ज्ञातं चेत्, कुतस्तस्य

१ 'विशेषेण' इति भ. पुस्तके पाठ. ।

तथा हि ते सञ्जिरन्ते शाब्दं तावच्छब्दसामग्रीतः प्रभवति न नास्य प्रत्यक्षता। सविकल्पकस्वभावत्वात्। नाप्यनुमानता, त्रिरूपलिङ्गाप्रभवत्वात् अनुमानगोचरार्थाविषयत्वाच्च। तदुक्तम्।

" तस्मादननुमानत्वं शाब्दे प्रत्यक्षवद्भवेत्।
त्रैरूप्यरहितत्वेन तादृग्विषयवर्जनात् ॥ १ ॥ "

इति। यादृशो धूमादिलिङ्गजस्यानुमानस्य विषयो धर्मविशिष्टो धर्मी तादृशेन विषयेण रहितत्व शाब्दे सामान्यमात्रविषये सुप्रसिद्धं [illegible] न। तथा हि न शब्दस्य पक्षधर्मत्वम्। धर्मिणोऽप्र- [illegible]। न [illegible] धर्मित्वम्। तेन तस्य सम्बन्धासिद्धेः। न [illegible] तद्धर्मतया शब्दस्य प्रतीतिः सम्भविनी। प्रतीते [illegible] तद्धर्मतया शब्दस्य प्रतीतिर्नोपयोगिनी। तामन्तरेणाप्यर्थस्य [illegible] प्रतीतेः। अथ शब्दो धर्मी अर्थवानिति साध्यो धर्मः शब्द [illegible] हेतुरिति चेत्, न। प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वप्राप्तेः। शब्दो हि [illegible] हेतुरिति। अथ शब्दत्वं हेतुरिति न प्रतिज्ञा- [illegible]। न। शब्दत्वस्यागमकत्वात्। अवान्तरसामान्यं तर्हि [illegible] इति चेत्। न। [illegible] उक्तं च।

[illegible] लिङ्गशब्दयोः ॥ सामान्यविषयत्वं च [illegible] ॥ २ ॥ धर्मो धर्मविशिष्टश्च लिङ्गीत्येतच्च [illegible]। न [illegible] न तत ॥ ३ ॥ [illegible]। " अथ शब्दोऽर्थवान् [illegible] ॥ ३ ॥ [illegible] हि हेतुता [illegible]। शब्दे [illegible] नात्र [illegible] ॥ "

[illegible]

[illegible]

काले वा तस्य शब्दस्य दृष्टत्वात् । तत्रान्वयस्य निश्चयः । नापि व्यतिरेकस्य, स हि साध्याभावे साधनाभावरूपः । न चासौ शब्दे सम्भवति । नित्यविभुत्वादेव । तदुक्तम् ।

" अन्वयो न च शब्दस्य प्रमेयेण निरूप्यते ।
व्यापारेण हि सर्वेषामन्वेतृत्वं प्रतीयते ॥ १ ॥"

व्यापारेणेति सद्भावेन सत्तयेति यावत् ।

" यत्र धूमोऽस्ति तत्राग्नेरस्तित्वेनान्वयः स्फुटः ॥
नत्वेवं यत्र शब्दोऽस्ति तत्रार्थोऽस्तीति निश्चयः ॥ १ ॥
न तावद्यत्र देशेऽसौ न तत्काले च गम्यते ।
भवेन्नित्यविभुत्वाच्चेत्सर्वार्थेष्वपि यत्समम् ॥ २ ॥
तेन सर्वत्र दृष्टत्वाद्व्यतिरेकस्य चागतेः ॥
सर्वशब्दैरशेषार्थप्रतिपत्तिः प्रसज्यते ॥ ३ ॥ " इति ।

मीमांसकमतेनोपमानस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनम् ।

सामग्रीभेदतो मेयभेदतश्चागमस्ततः ॥
अन्तर्भवति नैवेत्थमनुमाने कथंचन ॥२८९॥
प्रमाणं चैष मन्तव्यः प्रमेयाव्यभिचारतः ।
यथा प्रत्यक्षविज्ञानं यथा च लैङ्गिकी मतिः ।२९०।

उपमानमपि प्रमाणान्तरमेव । तस्य हि लक्षणम्, यथा,

" दृश्यमानाद्यदन्यत्र विज्ञानमुपजायते ॥
सादृश्योपाधि तत्त्वज्ञैरुपमानमिति स्मृतम् ॥ १ ॥"

येन हि प्रतिपत्रा गौरुपलब्धो न गवयो न चातिदेशवाक्यं गौरिव गवय इति श्रुतं तस्यारण्ये पर्यटतो गवयदर्शने प्रथमे समुत्पन्ने सति यत्परोक्षे गवि सादृश्यज्ञानमुत्पद्यते अनेन सदृशो गौरित्येवं तदुपमानमिति । तस्य च विषयः सादृश्यविशिष्टः परोक्षो गोपिण्डस्तद्विशिष्टं वा सादृश्यम् । तच्च वस्तुभूतमेव । यदाह ।

१ मी. श्लो. वा सू. ५ श. प. श्लो. ८५. २ मी. श्लो वा सू. ५ श. प. श्लो ८६, ८७, ८८ ३ ' यथा ' इति नास्ति प. पुस्तके ।

" सादृश्यस्य च वस्तुत्वं न शक्यमपबाधितुम् ।
भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य तत् ॥ १ ॥ "

भूयसामवयवसामान्यानां जात्यन्तरोपलक्षितेऽवयविनि योगो यस्तत्सादृश्यम् । तच्च सदृशप्रत्ययोत्पादकत्वेनार्थक्रियाकारित्वाद्वस्त्वेवेत्यर्थः । सजातीये सर्वावयवसामान्यसद्भावात्सादृश्यं नास्तीति ज्ञापनार्थं जात्यन्तरग्रहणमिति । अस्य चानधिगतार्थाधिगन्तृतया प्रामाण्यम् । गवयविषयेण हि प्रत्यक्षेण गवयो विषयीकृतो न त्वसन्निहितोऽपि सादृश्यविशिष्टो गौस्तद्विशिष्टं वा सादृश्यम् । यच्च पूर्वं गौरिति प्रत्यक्षमभूत्तस्यापि गवयोऽत्यन्तमप्रत्यक्ष एवेति कथं गवि तदपेक्षं तत्सादृश्यज्ञानम् । उक्तं च । " तस्माद्यत्स्मर्यते तत्स्यात्सादृश्येन विशेषितम् । प्रमेयमुपमानस्य सादृश्यं वा तदन्वितम् ॥१॥ प्रत्यक्षेणावबुद्धेऽपि सादृश्ये गवि च स्मृते । विशिष्टस्यान्यतोऽसिद्धेरुपमानप्रमाणता ॥ २ ॥ प्रत्यक्षेऽपि यथा देशे स्मर्यमाणे च पावके ॥ विशिष्टविषयत्वेन नानुमानाप्रमाणता ॥ ३ ॥" इति । न चेदं प्रत्यक्षम् । परोक्षविषयत्वात् सविकल्पकत्वाच्च । नाप्यनुमानम् । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकिणामसम्भवात्प्रत्यक्षवत् । तथा ह्येतत्सदृशो गौरिति गवयसादृश्यविशिष्टे गव्यनुमेये सादृश्यं वा लिङ्गं परिकल्प्येत गवयो वा । सादृश्यमपि गोगतं गवयगतं वा । न तावद्गोगतम् । तद्धि गवयसादृश्यविशिष्टगोज्ञानात्पूर्वं प्रमेयैकदेशत्वाद्गोधर्मिणो लिङ्गं परिकल्पितं न धर्मत्वेन गृह्यते । तथाप्रतीतेरभावात् । तदभेदत्वाच्च तस्य प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेन पक्षधर्मत्वासम्भवात् लिङ्गता । नापि गवयगतम् । तत्र हि गृह्यमाणं सादृश्यं न गोधर्मिणि सादृश्यस्यानुमापकम् । वैयधिकरण्येन पक्षधर्मत्वासम्भवात् । नापि च गवयो लिङ्गम् । गवा सह सम्बन्धाभावादपक्षधर्मत्वानुपपत्तेः । न च

---

१ मी० श्लो० वा० सू० ५, उ० प० श्लो० १८ ... ३७, ३८, ३९.

गवयगतं सादृश्यं सर्वेण प्रमात्रा सादृश्यविशिष्टगोज्ञानात्पूर्वं गव्यनुगतं दृष्टम् । न हि गोगवयौ युगपत्सर्वैः सदृशौ लक्ष्येते । अपि त्वेकस्मिन्ननुपलक्षितसादृश्ये पूर्वं गवि दृष्टेऽपि द्वितीयं गवयलक्षणमर्थं पश्यतो वने सादृश्यसहित एवास्मिन् गवि तस्मिन्नेव काले बुद्धिरुत्पद्यते । न चापि गवयः । कैरपि गवान्वयी दृष्टपूर्वः । येन गोस्तत्सादृश्यस्य वा लिङ्गता प्रतिपद्येत । न च गवयस्तत्सादृश्यं वा विपक्षाद्व्यावृत्तं दृष्टम् । गोरभावेऽपि तयोः प्रवृत्तिदर्शनात् । यदाह भट्टः । " न चैतस्यानुमानत्वं पक्षधर्म्माद्यसम्भवात् ॥ प्राक्प्रमेयस्य सादृश्यं धर्म्मत्वेन न गृह्यते ॥ १ ॥ गवये गृह्यमाणं च न गवामनुमापकम् । प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वाद्गोगतस्य न लिङ्गता ॥ २ ॥ गवयश्चाप्यसम्बन्धान्न गोर्लिङ्गत्वमृच्छति ॥ सादृश्यं न च सर्वेण पूर्वं दृष्टं तदन्वयि ॥३॥ एकस्मिन्नपि दृष्टेऽर्थे द्वितीयं पश्यतो वने ॥ सादृश्येन सहैवास्मिंस्तदैवोत्पद्यते मतिः ॥ ४ ॥ न चापि गवयः कैश्चिद्दृष्टपूर्वो गवान्वितः । येन गोर्लिङ्गतां गच्छेत्तत्सादृश्यस्य वा तदा ॥ ५ ॥ गवयश्च ससादृश्यो गोरभावे प्रवर्त्तते । विपक्षात्तेन नास्त्येव व्यावृत्तिरुभयोरपि ॥ ६ ॥ " इति ॥

सामग्र्यादिविभिन्नत्वात्प्रत्यक्षादिप्रमाणतः ॥
मतान्तरतया सिद्धमुपमानं ततः स्फुटम् ॥ २९१ ॥

अर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरम् । यदाह भाष्यकारः, " दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यत इत्यदृष्टकल्पनाऽर्थापत्तिः" इति । दृष्टः शाब्दव्यतिरिक्तप्रमाणपञ्चकाधिगतः । श्रुतः शाब्दप्रमाणाधिगतः ।

मीमांसकमतेनार्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनम्

कुमारिलोऽप्येतदेव भाष्यकारवचो विवृण्वन्नाह । " प्रमाणषट्कवि-

१ मी० श्लो० वा० सू० ५ उ० प० श्लो० ४३, ४४, ८५, ८६ २ 'मानान्तरतया' इति म० पुस्तके पाठः । ३ 'इत्यर्थकल्पना । यथा जीवति देवदत्ते गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना' इति शबरस्वामिना मीमांसादर्शनशाबरभाष्ये १-१-५ ४ मी० श्लो० वा० सू० ५ अर्था० प० श्लो० १

ज्ञातो यत्रार्थोऽनन्यथाभवन् । अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरुदाहृता ॥ १ ॥ " यत्र देशकालादौ प्रत्यक्षानुमानशाब्दोपमानार्थापत्त्यभावलक्षणैः षड्भिः प्रमाणैः परिच्छिन्नोऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते यद्येवंभूतोऽर्थो न भवेत्परोक्ष इति या परोक्षार्थविषया कल्पना सार्थापत्तिः प्रमाणम् । उदाहृतेति शबरस्वामिना प्रतिपादिता । तत्र प्रत्यक्षपूर्विकाऽर्थापत्तिर्यथा । प्रत्यक्षेण प्रतिपन्नाद्दाहाद्वह्नेर्दहनशक्तिकल्पना । न हि शक्तिः प्रत्यक्षेण परिच्छेद्या । अतीन्द्रियत्वात् । नाप्यनुमानेन । अस्य प्रत्यक्षावगतप्रतिबन्धलिङ्गप्रभवत्वेनाभ्युपगमात् । अर्थापत्तिगोचरस्य चार्थस्य सदैव प्रत्यक्षाविषयत्वात् । अनुमानपूर्विका यथा । सूर्ये गमनात्तच्छक्तियोगकल्पना । अत्र हि देशाद्देशान्तरप्राप्त्या सूर्ये गमनमनुमीयते । तस्माच्च तत्र गमनशक्तिसम्बन्धोऽर्थापत्त्या कल्प्यते । शाब्दप्रमाणपूर्विका यथा । पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्ते इति वाक्यप्रतिपन्नदिनाधिकरणभोजनाभावविशिष्टपीनत्वाख्यकार्यान्यथानुपपत्त्या कारणभूतरात्रिभोजनाभिधायकं रात्रौ भुक्त इति वाक्यखण्डकं कल्प्यते । रसायनोपयोगादेस्तु तत्कारणस्याभिधायकं तत्र कल्पनार्हम् । दिनाधिकरणभोजनाभावविशिष्टत्वेन पीनत्वस्य रसायनोपयोगादिबाधहेतुत्वात् । रसायनोपयोगादौ हि सर्वथा भोजनं निषिध्यते न तु दिनाधिकरणतया । उपमानपूर्विका यथा । गवयोपमितस्य गोपिण्डस्योपमानप्रमाणग्राह्यताशक्तिकल्पना । अर्थापत्तिपूर्विका यथा । शब्दकर्तृकार्थप्रत्यायनानुपपत्तिप्रतिपन्नवाचकशक्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दे नित्यत्वकल्पना । शब्दोच्चारणे हि तत्त्वन्यथानुपपत्त्या वाचिका शक्तिस्तावत्प्रतीयते । पुनरर्थापत्तिप्रमितवाचकशक्त्यन्यथानुपपत्त्या शब्दस्य स्थायित्वं प्रतीयते । अभावपूर्विका यथा । प्रमाणाभावप्रमितगृहस्थाने जीवच्चैत्राभावाच्चैत्रबहिर्भावकल्पना । चैत्रो बहिरस्ति जीवतो गेहेऽसद्भावान्यथानुपपत्तेरिति । यथोक्तं भट्टेन " तत्र प्रत्य-

1 ' अधिकरण ' इति क० पुस्तके पाठः ।

क्षतो ज्ञानाद्दाहाद्दहनशक्तिता ॥ वह्नेरनुमिता सूर्ये यानात्तच्छक्तियोग्यता ॥ १ ॥ [1]पीनो दिवा न भुंक्ते चेन्येवमादिवचः श्रुतौ ॥ रात्रिभोजनविज्ञानं शाब्दार्थापत्तिरुच्यते ॥ २ ॥"

रात्रिभोजनविज्ञानमिति रात्रिभोजनाभिधायकवाक्यशकलविज्ञानम् । [2]गवयोपमिताया गोस्तज्ज्ञानग्राह्यशक्तता ॥१॥ अभिधानप्रसिद्ध्यर्थमर्थापत्त्यावबोधिता ॥ शब्दे वाचकसामर्थ्यात्तन्नित्यत्वप्रमेयता ॥२॥ अभिधानान्यथाऽसिद्धेरिति वाचकशक्तता । अर्थापत्त्यवगम्यैव तदनन्यगतेः पुनः ॥ ३ ॥ अर्थापत्त्यन्तरेणैव शब्दनित्यत्वनिश्चयः ॥ ४ ॥ [3]प्रमाणाभावनिर्णीताच्चैत्राभावविशेषितात् । गेहाच्चैत्रबहिर्भावसिद्धिर्या त्विह दर्शिता ॥ ५ ॥ तामभावोत्थितामन्यामर्थापत्तिमुदाहरेत् ॥ ६ ॥" इति । एतेषु चार्थापत्तिनिदर्शनेषु प्रत्यक्षानुमानोपमानपूर्विकाणामर्थापत्तीनां शक्तिः प्रमेयत्वेन दर्शिता । शब्दार्थापत्त्यभावप्रमाणपूर्विकाणां तु यथाक्रमं वाक्यशकलशब्दनित्यत्वचैत्रबहिर्भावाः । न च प्रत्यक्षानुमानोपमानपूर्विकाणामेवार्थापत्तीनां शक्तिः प्रमेयेति नियमः । अन्यासामपि शक्तिगोचरत्वेन क्वचिद्दर्शनात् । तथा चार्थापत्तिपूर्विकयाऽर्थापत्त्या रूपप्राकट्यान्यथानुपपत्तिप्रतिपन्नरूपोपलम्भान्यथानुपपत्तिरूपया चक्षुषो रूपपरिच्छेदनशक्तिः कल्प्यते ।

अर्थापत्तिः षोढा सेयं मानान्तरत्वमुपयान्ती ॥
सामग्रीविषयभिदा मनस्सु चेतस्विनां वसतु ॥ २९२ ॥

अभावप्रमाणमपि प्रमाणान्तरम् । तथा हि । तस्य स्वरूपं प्रत्यक्षादेः सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकस्यानुत्पत्तिः । तदुक्तम् ।

मीमांसकमतेनाभावस्य प्रमाणान्तरत्वव्यवस्थापनम् ।

"प्रत्यक्षादेरनुत्पत्तिः प्रमाणाभाव उच्यते ॥ सात्मनोऽपरिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि ॥ १ ॥" इति । अस्यार्थः । प्रत्यक्षादेरर्थापत्तिपर्यन्तस्य

१ मी. श्लो. वा. सू. ५ अर्था. प. श्लो. ३, ४१. २ मी. श्लो. वा. सू. ५ अर्था प. श्लो. ४, ५, ६, ७, ८, ९. ३ मी श्लो वा. सू. ५ अभा प श्लो. ११.

यथाविषयमनुत्पत्तिरभावप्रमाणलक्षणमित्यर्थः। तामेव प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिं विवृणोति नात्मन इत्यादि। उत्तरपदार्थप्रतिषेधमात्रविवक्षायामात्मनोऽपरिणामो वेत्याह। घटज्ञानरूपतया परिणतस्यात्मनो घटसद्भावः प्रमेयः। तद्रूपेणापरिणतस्य तु तदभाव इत्यर्थः। उत्तरपदार्थपर्युदस्तवस्त्वन्तरविवक्षायां विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनीत्याह। भूप्रदेशे घटव्यतिरिक्ते वस्तुनि घटविविक्ततारूपे इह प्रदेशे घटो नास्तीति यद्विज्ञानं तदभावसंज्ञकं प्रमाणमित्यर्थः। अयमाशयः। इह प्रदेशे दृश्यादर्शनं चाऽस्ति तदनन्तरं घटो नास्तीति ज्ञानं चोत्पद्यते। तत्र घटाभावे प्रमेये दृश्यादर्शनमेव कदाचित्प्रमाणत्वेन विवक्ष्यते। तदा सात्मनोऽपरिणामो वेति पक्षः। अथ तदनन्तरं नास्तीति ज्ञानं प्रमाणत्वेन विवक्ष्येत बोधकत्वेन बाधकप्रत्ययाभावेन च। तदा विज्ञानं चाऽन्यवस्तुनीति पक्षः। प्रथमपक्षे नास्तीति ज्ञानं फलम्, द्वितीयपक्षे तु हानादिबुद्धिरिति। विषयः पुनरस्य प्रमाणपञ्चकप्रवृत्त्ययोग्योऽसदंशः। यदुक्तम्। "प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते॥ वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता॥ १॥" इति॥ अस्यार्थः। सदसद्रूपेणोभयात्मके वस्तुनि व्यवस्थिते सति यस्मिन्वस्तुरूपे वस्त्वंशे सद्रूपे प्रमाणपञ्चकमर्थापत्तिपर्यन्तं न जायते। किमर्थम्। वस्तुसत्तावबोधार्थम्। तत्राभावांशे प्रमेयेऽभावस्य प्रमाणता। शाबरभाष्यकारस्त्वेवं व्याख्यातवान्। "यत्र घटाख्ये वस्तुनि प्रत्यक्षादि सद्भावग्राहकं नोपजायते। तस्य नास्तिता भूप्रदेशाधिकरणाभावप्रमाणस्य प्रमेयेति"। न चेदमभावज्ञानं प्रत्यक्षम्। अक्षानपेक्षया केवलात्मनः सन्निकर्षादिकमनुत्पद्यमानत्वात्। उक्तं

१ 'नात्मन' इति क. पुस्तके पाठः। २ 'वस्तु' इति ए. पुस्तके पाठः। ३ 'घटो' इति क पुस्तके पाठः। ४ 'तदनन्तरं' इत्यादि 'पक्षः' इत्यन्तं नास्ति ए. क. पुस्तकयोः। ५ 'प्रथमपक्षे' इत्यादि 'जायते' इत्यन्तं क. पुस्तके नास्ति। ६ मी. श्लो. वा. अ. ५ अभा. ८ श्लो. १. ७ मी. श्लो. वा. अ. ५ अभा. ८ श्लो. २३

यथाविषयमनुत्पत्तिरभावप्रमाणलक्षणमित्यर्थः । तामेव प्रत्यक्षाद्यनुत्पत्तिं विवृणोति नात्मन[1] इत्यादि । उत्तरपदार्थप्रतिषेधमात्रविवक्षायामात्मनोऽपरिणामो वेत्याह । घटज्ञानरूपतया परिणतस्यात्मनो घटसद्भावः प्रमेयः[2] । तद्रूपेणापरिणतस्य तु तदभाव इत्यर्थः । उत्तरपदार्थपर्युदस्तवस्त्वन्तरविवक्षाया विज्ञानं वाऽन्यवस्तुनीत्याह । भूप्रदेशे घटव्यतिरिक्ते वस्तुनि घटविविक्तताख्यो इह प्रदेशे घटो[3] नास्तीति यद्विज्ञानं तदभावसंज्ञक प्रमाणमित्यर्थः । अयमाशयः । इह प्रदेशे दृश्यादर्शनं चाऽस्ति तदनन्तरं घटो नास्तीति ज्ञानं चोत्पद्यते । तत्र घटाभावे प्रमेये दृश्यादर्शनमेव कदाचित्प्रमाणत्वेन विवक्ष्यते । तदा सात्मनोऽपरिणामो वेति पक्षः । अथ त[4]दनन्तर नास्तीति ज्ञानं प्रमाणत्वेन विवक्ष्येत बोधकत्वेन वाचकप्रत्ययाभावेन च । तदा विज्ञानं चाऽन्यवस्तूनीति पक्षः । प्रथम[5]पक्षे नास्तीति ज्ञानं फलम्, द्वितीयपक्षे तु हानादिबुद्धिरिति । विषयः पुनरस्य प्रमाणपञ्चकप्रवृत्त्ययोग्योऽसदंशः । यदुक्तम् । "प्र[6]माणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ॥ वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ॥ १ ॥" इति ॥ अस्यार्थः । सदसद्रूपेणोभयात्मके वस्तुनि व्यवस्थिते सति यस्मिन्वस्तुरूपे वस्त्वंशे सद्रूपे प्रमाणपञ्चकमर्थापत्तिपर्यन्त न जायते । किमर्थम् । वस्तुसत्तावबोधार्थम् । तत्राभावांशे प्रमेयेऽभावस्य प्रमाणता । ओंचकस्त्वेवं व्याख्यातवान् । "यत्र घटाख्ये वस्तुनि प्रत्यक्षादि सद्भावग्राहकं नोपजायते । तस्य नास्तिता भूप्रदेशाधिकरणाभावप्रमाणस्य प्रमेयेति" । न चेदमभावज्ञानं प्रत्यक्षम् । अक्षानपेक्षया केवलात्ममनःसन्निकर्षादेव समुत्पद्यमानत्वात् । उ[7]क्तं

१ 'सात्मन' इति म. पुस्तके पाठः । २ 'यम्' इति प. पुस्तके पाठः । ३ 'घटो' इति [illegible] पुस्तके पाठः । ४ 'तदनन्तर' इत्यादि 'पक्षः' इत्यन्तं नास्ति प. म. पुस्तकयो । ५ 'प्रथमपक्षे' इत्यादि 'जायते' इत्यन्त भ पुस्तके नास्ति । ६ मी. श्लो. वा. सू. ५ अभा. प. श्लो. १. ७ मी. श्लो. वा. सू. ५ अभा. प. श्लो. २७.

च " गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् । मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षया ॥ १ ॥ " अविकलकारणेऽपि तु प्रदेशज्ञानं चोत्पन्ने नास्तीति ज्ञानं च तत्र प्रदेशे घटो नास्तीति । निमीलिते तु चक्षुष्युत्पद्यत एव । तत प्रतीते तद्भावभावित्वे कथं प्रदेशज्ञानमेवाक्षजं न तु नास्तीति ज्ञानमित्यन्यथाप्युपगमात् तद्भावभावित्वमन्यथासिद्धत्वस्य दर्शयितुमियं कारिका भट्टेनाभिहिता । इदं चात्र तात्पर्यम् । सूत्रेऽक्षग्रहणमावेदनमात्रक्षणम् । सूत्रेऽक्षजं चेन्द्रियजनितमिति तद्भावभावित्वमन्यथासिद्धमभावज्ञानस्य । यथा हि विस्फारिते चक्षुषि कुम्भवासितेऽग्नौ रूपज्ञानं चोत्पद्यते स्पर्शज्ञानं च तत्र रूपज्ञानमेवाक्षजमित्यते । स्पर्शज्ञानं त्वेकार्थसमवायिरूपादानुमानिकमिति तद्भावभावित्वं तत्रान्यथासिद्धम् । एवमिहापि । गृहीत्वा स्मृत्वेति च ज्ञातृज्ञानयोर्भेदात्सन्तानकर्तृत्वाभिधानमिति । अभावांशेन सहेन्द्रियस्य सम्बन्धाभावाच्च नेदमभावज्ञानं प्रत्यक्षम् । यदाह । " न तावदिन्द्रियेणैषा नास्तीत्युत्पाद्यते मतिः ॥ भावांशेनैव संयोगो योग्यत्वादिन्द्रियस्य हि ॥ १ ॥ " अस्यार्थः । योग्यता हि कार्यदर्शनसमधिगम्या । सा चेन्द्रियाणां भावांशग्रहण एवोपलभ्यते नाभावांश इति । न च धर्म्यभेदाद्भावांशेन सहाभावांशस्याभेदे सति योग्यतासिद्धेरिन्द्रियेण सम्प्रयोगतामस्त्वभावविषयं ज्ञानमध्यक्षमेवेत्यभिधेयम् । अभिन्नेऽपि धर्मिणि रूपरसयोरिव भावाभावांशयोरन्योन्यं भेदात् । तदुक्तम् । " ननु भावादभिन्नत्वात्सम्प्रयोगोऽस्ति तेन च ॥ न ह्यत्यन्तमभेदोऽस्ति रूपादिवदिहापि नः ॥ १ ॥ " अत्र पूर्वार्धेन प्रश्नः । उत्तरार्धेन तूत्तरम् । यदि हि भावाभावयोरेकान्तेनाभेदः स्यात्ततो भावेनेन्द्रियसन्निकर्षे तदभिन्नस्य तस्यापि स स्यात् । न त्वेवमस्ति । अभावस्यापि रूपा-

---

१ मी. श्लो. वा. सू. ५ अभा. प. श्लो. १८. २ मी. श्लो. वा. सू. ५ अभा. प. श्लो. १९.

दिवदत्यन्तमभेदाभावादिति । न चैतदभावज्ञानमनुमानम् । लिङ्गाभावात् । तदुक्तम् । "न चाप्यस्यानुमानत्वं लिङ्गाभावात्प्रतीयते ॥ भावांशो ननु लिङ्गं स्यात्तदानीमजिघृक्षणात् ॥ १ ॥ अभावांशे गतेर्जन्म भावांशे ह्यजिघृक्षिते । तस्मिन् प्रतीयमाने च नाभावे जायते मतिः ॥ २ ॥ न चैष तस्य धर्म्मत्वं पदवत्प्रतिपद्यते ॥" इति । अत्र भावांशो ननु लिङ्गं स्यादिति प्रश्नः । शेषं तु समाधानम् । अयमाशय । भूप्रदेशाख्ये धर्म्मिणि घटाभावे प्रमेयेऽघटाभावस्य वा लिङ्गत्वं स्याद्भूप्रदेशस्य वा । न तावत् घटाभावस्येत्याह तदानीमजिघृक्षणादिति । घटाभावप्रतिपत्तिवेलायामप्रतीयमानस्य घटस्य कथं लिङ्गत्वम् । तत्प्रतिपत्तिवेलायां च तदभावप्रतिपत्तिर्नास्तीत्यर्थः । नापि भूप्रदेशस्यैव लिङ्गत्वम् । घटाभावे प्रमेये भूप्रदेशस्य पदवत्तद्धर्म्मतया ग्रहणाभावादित्याह । न चैष तस्य धर्म्मत्वमिति । एष इति पुरोवस्थितं भावमपरोक्षं निर्द्दिशति । यथार्थे पक्षीकृते पदमतद्धर्मतया न हेतुरित्युक्तमेवमेषोऽपि भूतलभावो न घटाभावस्य धर्म इति । न चाभावस्य भावरूपेण प्रत्यक्षादिना प्रमाणेन परिच्छित्तिर्युक्ता । प्रयोगः । यो यथाविधविषयः स तथाविधेनैव प्रमाणेन परिच्छिद्यते । यथा रूपादिर्भावो भावरूपेण प्रत्यक्षादिना । विवादास्पदीभूतश्चाभावस्तस्मादभावप्रमाणपरिच्छेद्य इति । यदाह । "मेयो यद्वदभावो हि मानमप्येवमिष्यताम् ॥ भावात्मके यथा मेये नाभावस्य प्रमाणता ॥ १ ॥ तथैवाभावमेयेऽपि न भावस्य प्रमाणता ॥" इति । चतुःप्रकारश्चाभावो व्यवस्थितः । प्रागभावप्रध्वंसाभावेतरेतराभावात्यन्ताभावभेदात् । उक्तं च, "क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ॥ नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वंसाभावलक्षणम् ॥ १ ॥ गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोऽन्योन्याभाव उच्यते ॥ शिरसोऽवयवा निम्ना वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ॥ २ ॥

---

१ मी. श्लो. वा. सू. ५ अभा प श्लो. २९, ३०, ३१. २ मी. श्लो. वा. सू. ५ अभा प. श्लो ४५, ४६. ३ मी श्लो वा सू ५ अभा. प श्लो. २, ३, ४

शशशृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते ॥ " इति । आसामर्थः। क्षीरमृदादौ कारणे दधिघटादिलक्षणं कार्यं नास्तीत्येवं यत् प्रतीयते लोके स प्रागभाव उच्यते । एवं दध्नि क्षीरस्य यन्नास्तित्वमयं प्रध्वंसाभावः । यस्तु गवादावश्वाद्यभावः सोऽन्योऽन्याभाव उच्यते । शशशृङ्गादिरूपेणालोच्यमानाः शशमूर्ध्नोऽवयवा वृद्धिकाठिन्याभ्यां रहिता अत्यन्ताभावः । स्वरूपेण तु ते भावा एवेति । अभावप्रमाणाभावे तु प्रागभावादिचतुष्प्रकाराऽभावव्यवस्था न स्यात् । यदाह ॥ " क्षीरे दधि भवेदेवं दध्नि क्षीरं घटे पटः । शशे शृङ्गं पृथिव्यादौ चैतन्यं मूर्त्तिरात्मनि ॥ १ ॥ अप्सु गन्धो रसश्चाग्नौ वायौ रूपेण तौ सह । व्योम्नि सस्पर्शकास्ते च न चेदस्य प्रमाणता ॥ २ ॥" एवमिति यथा क्षीरे दधि एवं दध्न्यपि क्षीरमित्यर्थः । शशे शृङ्गमित्यतः प्रभृति अत्यन्ताभावासिद्धौ परेषां दोषप्रसञ्जनम् । आभावप्रामाण्यानाश्रयणे हि न शशादिषु शृङ्गादीनामत्यन्ताभावः सिद्ध्यति । परिपन्थिनश्च भूतचैतन्यवादिनो न निराकर्त्तुं शक्यन्ते । महाभूतानां वाय्वादीनामात्यन्तिको गन्धाद्यभावो न सिद्ध्येत् । यथोत्तरं हि चत्वारि महाभूतान्येकैकगुणरहितानीति स्थितिरिति । न चाभावस्यावस्तुत्वम् । द्रव्यादिवद्विद्यमानत्वात् । तदुक्तम् । " न चावस्तुन एते स्युर्भेदास्तेनास्य वस्तुता " इति । कारणादिस्वरूपत्वाच्च प्रागभावादेर्नावस्तुत्वम् । तदाह " कार्यादीनामभावः को भावो यः कारणादिनः " इति। वस्त्वेव हि सदसदात्मकमिति सिद्धान्त. । तत्र कथं वस्तुरूपस्यैवाभावस्य निस्स्वभावत्व भविष्यति । स एव हि कार्यस्य दध्नोऽभावो यस्तत्कारणस्य क्षीरस्य भाव. । स एव च क्षीरस्याभावो यस्तत्कार्यस्य दध्नो भावः । किमिदानीं भावाभावयोरभेद एव । नेति वदामः । भेदोऽपि ह्यनयोर्धर्मधर्म्मितया कियानप्यस्त्येव रूपादीनामिवेति । इत-

---

१ मी. श्लो. वा. सू. ५ अभा. प. श्लो. ५,६. २ भूतचैतन्यवादिन –चार्वाकाः। ३ स्थितिः–शास्त्रमर्यादा । ४ मी. श्लो. वा. सू ५ अभा. प. श्लो. ८.

श्चानुमानद्वयादवसीयते वस्तुत्वमभावस्य । अभावो वस्तु अनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यत्वात् प्रमेयत्वाद्गवादिवत् । यदुक्तम् । " यद्वानुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिग्राह्यो यतस्त्वयम् । तस्माद्गवादिवद्वस्तु प्रमेयत्वाच्च गृह्यताम् ॥ १ ॥ " तत्रानुवृत्तिबुद्धिः । चतुर्विधोऽप्यभावोऽभावः इत्येकाकारः प्रत्ययः । व्यावृत्तिबुद्धिः । प्रागभावोऽयं न प्रध्वंसाभाव इत्यादिर्भेदाकारप्रत्यय इति ।

एवं स्वरूपभेदाद्गोचरभेदात्फलस्य भेदाच्च ।
भिन्नं सिद्धमभावप्रमाणमपरप्रमाणेभ्यः ॥ २९३ ॥

ततश्च—

मानस्यादेर्भेदत शाब्दतुल्यं भिन्नं मानं भट्टनीत्या प्रसिद्धम् ॥
मानद्वित्वं सौगतैस्तत्कथं ते तन्मायातु न्यायनिष्ठां प्रतिष्ठाम् ॥२९४॥

नन्वेवं प्रत्यक्षपरोक्षभेदात्कथं जैनानामपि प्रमाणद्वैविध्यव्यवस्था । आगमादीनां प्रमाणान्तरत्वप्रसिद्धेरविशेषादिति चेत् । तेषां परोक्षेऽन्तर्भावादिति ब्रूमः । यथा हि वैशद्यैकलक्षणलक्षितं तद्व्यक्तिभेदेऽप्येकमेव । यथा वैशद्यैकलक्षणलक्षितं चक्षुरादिप्रत्यक्षम् । अवैशद्यैकलक्षणलक्षितं च शाब्दादीति । यथा हि चक्षुरादिसामग्रीभेदेऽपि तज्ज्ञाने वैशद्यैकलक्षणलक्षितत्वेनैवाभेदः प्रसिद्धस्तद्वच्छब्दादिसामग्रीभेदेऽप्यवैशद्यैकलक्षणलक्षितत्वेनैवाभेदः शाब्दादीनामस्तु । ननु परोक्षस्य स्मरणादिभेदैनैवाग्रे परिगणयिष्यमाणत्वादुपमानादीनां प्रमाणान्तरत्वमस्त्येवेत्यप्यसमीक्षिताभिधानम् । यस्मादुपमानप्रत्यभिज्ञानेऽन्तर्भावयिष्यते । अर्थापत्तिस्त्वनुमानेऽन्तर्भवति । तथाहि अर्थापत्त्युत्थापकोऽर्थोऽन्यथानुपपद्यमानत्वेनानवगतोऽवगतो वाऽदृष्टार्थपरिकल्पनानिमित्तं स्यात् । न तावदनवगतः । अतिप्रसङ्गात् । येन

जैनसिद्धान्ते आगमादीनां परोक्षेऽन्तर्भावात् प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन द्वैविध्यं नातिरिक्तमिति निर्णीय मीमांसकसम्मतप्रमाणानां तत्र तदन्तर्भावनिरूपणम् ।

१ मी. श्लो. वा. अभा. प. श्लो. ९. २ ' तद् ' इति प. पुस्तके पाठः ।

हि विनोपपद्यते तमपि परिकल्पयेदनवगतत्वाविशेषात् । अथ तं[1] न कल्पयति, तर्हि येन विना नोपपद्यते तमपि न कल्पयेत् । अथावगतः, तर्ह्यर्थापत्तेरनुमानादभिन्नत्वम् । अन्यथानुपपद्यमानत्वेन प्रतिपन्नादेकस्मात्सम्बन्धिनो द्वितीयस्य प्रतीतेरत्राप्यविशेषात् । किं चार्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्यान्यथानुपपद्यमानत्वावगमोऽर्थापत्तेरेव प्रमाणान्तराद्वा । प्रथमपक्षेऽन्योन्याश्रयः । तथा ह्यन्यथानुपपद्यमानत्वेन । प्रतिपन्नादर्थादर्थापत्तिप्रवृत्तिस्तत्प्रवृत्तेश्चास्यान्यथानुपपद्यमानत्वप्रतिपत्तिरिति । अथ प्रमाणान्तरादर्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्यान्यथानुपपद्यमानत्वावगमः । तत्किं भूयोदर्शनं विपक्षेऽनुपलम्भो वा । आद्यकल्पे क्वास्य भूयोदर्शनं साध्यधर्मिणि दृष्टान्तधर्मिणि वा । यदि साध्यधर्मिणि, तदा भूयोदर्शनेनैव साध्यस्यापि तत्र प्रतिपन्नत्वादर्थापत्तेर्वैयर्थ्यम् । अथ दृष्टान्तधर्मिणि, तर्हि तत्र प्रवृत्तं भूयोदर्शनं साध्यधर्मिण्यप्यस्यान्यथानुपपद्यमानत्वं निश्चाययति तत्रैव वा । तत्रोत्तरपक्षोऽयुक्तः । न खलु दृष्टान्तधर्मिणि निश्चितान्यथानुपपद्यमानत्वार्थोऽन्यत्र साध्यधर्मिणि तथात्वेनानिश्चितस्स्वसाध्यं प्रसाधयति । अतिप्रसङ्गात् । प्रथमपक्षे तु लिङ्गार्थापत्त्युत्थापकार्थयोर्भेदाभावः । ननु लिङ्गस्य दृष्टान्तधर्मिणि प्रवृत्तप्रमाणात्स्वसाध्यान्यथानुपपद्यमानत्वनिश्चयोऽर्थापत्त्युत्थापकार्थस्य तु साध्यधर्मिणि प्रवृत्तप्रमाणादित्यनयोर्भेदः । नैतद्युक्तम् । अर्थापत्तेर्वैयर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । न च लिङ्गं सपक्षानुगममात्रेण गमकं वज्रस्य लोहलेख्यत्वे पार्थिवत्वादिवत् । किं तर्हि व्याप्तिबलेन । तत्र च किं सपक्षानुगमेनेति प्रतिपादयिष्यते । तदभावे गमकत्वमेवास्य कथमिति चेत् । उच्यते । यथार्थापत्त्युत्थापकार्थस्य । तथा चार्थापत्तिरेवाखिलमनुमानमिति प्रमाणसंख्याव्याघातः । भवतु वा सपक्षानुगमाननुगमरूपो विशेषः । तथापि नैतावता तयोर्भेदः । अन्यथा [illegible]धर्मत्व[illegible]हितादनुमानात्तद्रहितमनुमानं प्रमाणान्तरं स्यादिति प्रमाण-

१ 'न तत्कल्पयति' इति भ. पुस्तके पाठः ।

संख्याव्याघातः । अस्ति चानुमानं पक्षधर्मत्वरहितम् । नदीपूरोऽप्यधोदेशे दृष्टः सन्नुपरिस्थिताम् । नियम्यो गमयत्येव वृत्तां वृष्टिं नियामिकाम् ॥ १ ॥ पित्रोश्च ब्राह्मणत्वेन पुत्रब्राह्मणतानुमा । सर्वलोकप्रसिद्धा न पक्षधर्म्ममपेक्षते ॥ २ ॥ एव यत्पक्षधर्मत्वं ज्येष्टं हेत्वङ्गमिष्यते । तत्पूर्वोक्तान्यधर्म्मत्वदर्शनाव्द्यभिचार्यते ॥ ३ ॥" इति भट्टेनाभिधानात् । नियमवतोऽर्थादर्थान्तरप्रतिपत्तेरविशेषात्तयोरभेदे स्वसाध्याविनाभाविनोऽर्थादर्थान्तरप्रतिपत्तेरत्राप्यविशेषात्कथमनुमानादर्थापत्तेर्भेदः स्यात् । अथ विपक्षेऽनुपलम्भात्तस्यान्यथानुपपद्यमानत्वावगमः । न । पार्थिवत्वादेरप्येवं स्वसाध्याविनाभावित्वावगमप्रसङ्गात् । विपक्षेऽनुपलम्भस्याविशेषात् । सर्वात्मसम्बन्धिनोऽनुपलम्भस्यासिद्धानैकान्तिकत्वाच्च । नन्वेव सकलानुमानोच्छेदः अस्तु नाम तस्यायं यो भूयोदर्शनाद्विपक्षेऽनुपलम्भाद्वा व्याप्तिं प्रसाधयति । नास्माकम् । प्रमाणान्तरात्तत्प्रसिद्ध्यभ्युपगमात्, मीमांसकस्यापि ततस्तदभ्युपगमे प्रमाणसंख्याव्याघातः ।

प्रत्यक्षाद्युपलक्षितादधिगतिर्योऽर्थादिहार्थान्तर—
　स्यार्थापत्तिरियं न किन्तु सुसखे सैषाऽनुमानं ध्रुवम् ॥
तन्मीमांसकपक्षप्रमाणगणनात्यन्तार्जवं नोचितं
　छेकाना परिपन्न नाम किमियं ज्ञाता त्वयाद्यापि भो. ॥२९५॥

अत्र यौगाः साङ्गिरन्ते ।

नैयायिकमतेन शक्ते खण्डनम् ।

अर्थापत्तिर्या प्रतिष्ठानुमाने
　युष्मन्नीत्या हन्त तस्याः कदाचित् ॥
आद्या शक्तिर्मन्यतेऽतीन्द्रिया या
　श्लाघ्या नेयं न्यायमुद्रादरिद्रा ॥२९६॥

---

१ प्रथमश्लोकार्थद्योतक श्लोक उपलभ्यते केवलम् । मी. श्लो. वा. अ. प. श्लो १७

तथाहि । वह्न्यादिषु समीपस्थेषु स्फोटाद्यनुत्पत्त्यानुमीयमाना सम्मता । तच्च न सङ्गतम् । दृष्टकारणादेव स्वरूपसहकारिवैकल्यात्स्फोटाद्यनुत्पत्तिघटनात् । वह्नेर्हि स्वरूपं दहनदेहसंयोगादिस्तु सहकारी । तदुभयसम्भवेऽन्यतरेण सम्भवमानं स्फोटकार्यं[1] कथमतीन्द्रियशक्तिकल्पनावकाशमवलम्बेत । न चैवं प्रतिबन्धकमणिमन्त्रोपधानादिसन्निधानेऽपि धनञ्जयस्य स्फोटादिकार्यकारित्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । प्रतिबन्धकाभावस्यापि सहकारिणस्तस्य च तदानीमभावात् । प्रयोगश्चैतन्निषेधे वह्न्यादयः स्वरूपसहकारिरूपदृष्टशक्त्यतिरिक्तशक्तिभाजो न भवन्ति कार्योत्पादकत्वात् । यदित्थं तदित्थं यथा कर्म । तथा चैते तस्मात्तथा । उत्क्षेपणादिकं हि कर्म विभागेन निवर्त्तित पूर्वसंयोगे उत्तरसंयोगोत्पादे स्वरूपलक्षणायाः पूर्वसंयोगप्रध्वंसलक्षणसहकारिरूपायाश्च दृष्टशक्तेरतिरिक्तशक्तिभाग् न भवत्येवेत्युभयसम्प्रतिपन्नोऽयमर्थः । विष्णुभट्टस्त्वाह । "स्वरूपसहकारिव्यतिरिक्ता शक्तिरस्तीति वाक्यमनर्थकं सर्वप्रमाणैरनुपलभ्यमानार्थत्वाद्यदित्थं तत्तथा यथाङ्गुल्यग्रे करियूथशतमास्त इति वाक्यं यथोक्तसाधनं चैतत्तस्माद्यथोक्तसाध्यम्" । विमलशिव पुनरन्यथा प्राह ।"वह्न्यादिकं न स्वैकसमवेतातीन्द्रियकार्यकृच्चाक्षुषत्वे सति हेतुत्वात् यदित्थं तत्तथा यथा गोत्वं तथा च विवादास्पदं तस्मात्तथा वह्न्यादिकं नातीन्द्रियकार्यकृदित्युच्यमाने प्राणिसमवेतादृष्टरूपातीन्द्रियकार्यकृत्त्वस्यापि प्रतिषेधः स्यात्तदपोहाय स्वसमवेतेति । वह्न्यादिकं हि प्राणिनामदृष्टं निमित्तकारणत्वेन करोति न तु तत्तत्र समवेतम् । प्राणिसमवेतत्वात्तस्य । एवमपि वह्न्यादेराकाशादिनापि संयोगकृत्त्वस्वभावः स्यात्तन्निषेधायाह एकेति । संयोगो हि न वह्न्यादावेव समवेतः हेतुत्वादित्युच्यमाने आत्मादिना स्वैकसमवेतातीन्द्रिया-

---

1 स्फोटः-वंशादीनां सशब्दं स्फुटनम् । अथवाऽग्निसंयोगेन शरीरे स्फोटोत्पत्तिः ।

ष्टादिकार्ये जनकेन व्यभिचारः स्यात्तत्परिहाराय चानुपतत्व इति। अपि चासौ शक्तिर्नित्याऽनित्या वा। आद्यपक्षे सर्वदा कार्योत्पादप्रसङ्गः तस्याः सदा सत्त्वात्। ननु तन्नित्यत्वेऽपि सहकारिणां कादाचित्कत्वप्रयुक्तं कार्यस्य कादाचित्कत्वम्। तदपेक्षयास्तस्याः कार्यकारित्वप्रतिज्ञानात्' इति। एतदप्यनुपपन्नम्। शक्तिकल्पनावैयर्थ्यप्रसक्तेः। स्वरूपस्यैव सहकारिकारणापेक्षस्य कार्योत्पादकत्वोपपत्तेः। अनित्यत्वे तु स्वरूपसहकारिलक्षणसामर्थ्यसम्पाद्यैवातीन्द्रियशक्त्यन्तरनिष्पाद्या वा। प्रथमपक्षे कार्येणैव स्वरूपसहकारिलक्षणसामर्थ्यसम्पाद्यमस्तु। पर्याप्तमप्रातीतिकातीन्द्रियशक्तिकल्पनया। अतीन्द्रियशक्त्यन्तरनिष्पाद्यत्वेऽनवस्था। तस्यापि कादाचित्कतया तदन्तरनिष्पाद्यत्वप्रसक्तेः। तथा प्रतिकार्यमेका शक्तिरनेका वा। न तावदेका, तद्भेदात्कार्यभेदाङ्गीकरणात्। अथानेका, तर्हि किं शक्तिशक्तिमतोर्भेदोऽभेदो भेदाभेदो वा। भेदेऽपसिद्धान्तप्रसङ्गः। अभेदेऽपि स एव दोषः। किंच। किं शक्तिमन्तस्तासामभिन्नास्तद्वतो वा शक्तयः। प्रथमपक्षे शक्तिस्वरूपवच्छक्तिमतोऽप्यनेकत्वमतीन्द्रियत्वं च स्यात्। तादात्म्ये तस्यापि ताभ्यां भेदादतीन्द्रियस्वरूपस्वीकाराच्च। अन्यथा तत्तादात्म्यानुपपत्तिः। द्वितीयविकल्पे तु शक्तिमत्स्वरूपवच्छक्तीनामप्येकत्वप्रसक्तिः। एकस्मादभिन्नानां तत्स्वरूपवदनेकत्वानुपपत्तेः। कुतः कार्यनानात्वसम्भवः। भेदाभेदपक्षस्तु विरोधादेवासम्भवीति।

तत्कार्ये भावानां स्वरूपसहकारिलक्षणा शक्तिः ॥
उपपादितेति न पुनः परोक्षरूपा पराभिमता ॥ २९७ ॥

शक्तिमन्तीकुर्वतो नैयायिकस्य दूषणम्।

नैवं स्वलीक्ष्ववचनैश्चानलमङ्गीकुरुध्वमिह यौगाः ॥
यस्मादतीन्द्रियायां शक्तौ युक्तिः स्फुरत्येव ॥ २९८ ॥

तथा हि। दहनवदादि दृष्टकारणादेव स्वरूपसहकारिरूपादित्यादि। तदयुक्तम्। प्रतिबन्धकोपढौकनावस्थायामपि ततः कार्यो-

---

१ 'कादाचित्कं [illegible]' इति [illegible] कादाचित्कत्वाद्वा। २ 'स्तु' इत्यधिकं क. पुस्तके।

[illegible] । [illegible] कन्दलीकारः [illegible] “ मन्त्रादिप्रतिबन्धकाभावस्य कार्यानुत्पत्तिहेतुत्वं [illegible] यथान्वयव्यतिरेकाभ्यामनभाविनाग्नेः [illegible] कारणं तथा प्रतिबन्धकमन्त्रादेः प्रागभावोऽपि कारणं स च मन्त्रादिप्रयोगे सति निवृत्त इति सामग्रीवैगुण्यादेव दाहस्यानुत्पत्तिर्न शक्तिवैकल्यात् ” इति । तदपि प्रत्युक्तम् । उक्तनीत्या प्रतिबन्धकप्रागभावस्य दाहं प्रति कारणत्वासम्भवात् । नापि प्रध्वंसः सहकारी । तत्प्रागभावे तत्सत्त्वेऽपि चोत्तम्भकमण्युपनिपाते दाहानुपपत्तिप्रसङ्गात् । उभयदशायामपि तत्प्रध्वंसस्य सहकारिणोऽसम्भवात् । नाप्यन्योन्याभावः । प्रतिबन्धकमन्त्रादिसद्भावेऽप्यस्य सम्भवेन दाहोदयानुपङ्गात् । तत्प्रागभावप्रध्वंसाभावयोश्च समयेऽन्योन्याभावासम्भवेन दाहानुदयप्रसक्तेश्च । अत्यन्ताभावस्य च प्रतिबन्धकमण्यादावसम्भवादेव सहकारित्वं प्रत्याख्यातम् । अथ कदापि प्रतिबन्धकस्य प्रागभावः कदापि प्रध्वंसः शिखिनि साखित्वमाश्रयति । तथा चाभिदधे विष्णुभट्टेन “प्रतिबन्धकप्रागभावप्रध्वंसाभावयोश्च नीलपीताद्यनेकविधानामिव यथासम्भवं कारणत्वं विशेषत ” इति । तदपि नोपादेयम् । कार्यस्यैवमनियतहेतुकत्वप्रसङ्गात् । अनियतहेतुकं चाहेतुकमेव । ननु किमिदममर्यादमुच्यते । अनियतहेतुकं नैकहेतुर्भवति न पुनरहेतुकमेव । युक्तिरिक्तस्यैतद्वचः । यत्र खल्वसति कार्यं नोपजायत एव सत्येव तु जायते तदेव कारणमिति कार्यकारणकथासु कथयन्ति तार्किकाः । यदि तु तदन्तरेणापि कारणान्तरादुपजायमानं कार्यमुपलभ्यते तदा कथं तत्कार्यता । असत्यपि

१ न्यायकन्दल्यां पृ. १४५ प. १५.

[illegible]

तदुत्तम्भनरूपकार्यकारित्वाभावान्नोत्तम्भकत्वमिति [illegible] तत्प्रतिपक्षत्वव्यवस्थेति चेत् । तत्किमिदानीं [illegible]नगलितानि शान्तिमनादधानस्य तुषारस्यापि प्रतिपक्षता न प्रतिपक्षतानुभवात् । क्वापि कदाचित् तस्मिँस्तज्जात यदा शीतकार्यदर्शनात्तुषारस्य प्रतिपक्षतोपगमे तद्वदेवोत्तम्भकेऽपि जाड्ये पाटिक्रया किं न कोविदैः कक्षीकार्यते । अपि चैवमुच्यमाने प्रतिबन्धकनिकटतायां करतलमदहतो दहनस्यापि दहनत्वं न व्यवतिष्ठेत । अथ तदाप्यसौ स्वाश्रयमिन्धनं दहत्येवान्यथा निर्वाणत्वापत्तिस्तत्कथमदहन. । तर्हि दहनद्वयमुत्तम्भयितुमेकस्मिन्नुत्तम्भके प्रयुक्ते तदन्यतरदहनोद्देशप्रयुक्तप्रौढापरप्रतिबन्धकनिकटतायामुत्तम्भकोऽप्युत्तम्भयत्येव दहनान्तरमिति कथं नोत्तम्भकः । अथास्तु दहनान्तरापेक्षयाऽयमुत्तम्भकः का न क्षति । प्रकृततदपेक्षया तावदनुत्तम्भकः एवासौ । तर्हि दहनोऽपि दाह्यान्तरापेक्षयैव दहनः करतलापेक्षया त्वदहन एवास्तु । अस्त्वेवमिति चेत् ।

---

१ ' शिखरावलम्बि ' इति प. पुस्तके पाठ । २ ' जातीये वा ' इति म पुस्तके पाठ. ।

अहह नैयायिक त्वं स्वकदाशयसिद्धिमात्रलम्पटत्वात् ॥
लोकव्यवहारमनु कथमवधारयसि निःशङ्कः ॥ २९९ ॥

लोको हि प्रतिबद्धमपि दहनं दहनमेव व्यवहरति । अथ न दहनस्य दाहनिबन्धनो दहनव्यवहारस्तस्य दहनत्वसामान्यनिबन्धनत्वात् । इतरत्रापि किं न तथा । अथोत्तम्भके नास्त्युत्तम्भकत्वसामान्यनुत्तम्भनक्रियानिबन्धनत्वात्तद्व्यपदेशस्य पाचकादिवदिति चेत् । दहनेऽप्येवमस्तु । अथोत्तम्भके तत्सामान्याभ्युपगमे प्रौढापरप्रतिबन्धककालेऽपि तस्य तदवस्थत्वात्कार्योत्पत्तिप्रसङ्गः । वह्नावपि तुल्यमिदम् । किं च समाचक्ष्महे च हेतुरित्येव जनकं किं तु युतोऽप्रत्यक्षया शक्त्या ।

तत्प्रतिबन्धककाले च शक्तिरुत्तम्भकस्य सा ध्वस्ता ॥
तदनुत्तम्भितवह्नेस्ततः कथं भवतु कार्यजनिः ॥ ३०० ॥

येन तु नोपगताऽसौ तस्येदृशि सङ्कटे निपतितस्य ॥
निस्तरणोपायः स्यात्पलायनं यदि परं नान्यः ॥ ३०१ ॥

नोत्तम्भकत्वमित्थं कुर्वाणस्यैव कार्यमेति घटाम् ॥
अस्ति प्रतिपक्षत्वं प्रौढप्रतिबन्धकेऽस्य ततः ॥ ३०२ ॥

किं चोत्तम्भकापेक्षया प्रौढप्रतिबन्धके प्रतिपक्षत्वं कक्षीकरोषि तदपेक्षया पुनरुत्तम्भके न स्वीकरोषीति नान्यैव नैयायिकोऽसि । उभयाधिष्ठानतयाऽन्योन्यभयत्रोपगमार्हस्यैकत्रैवोपगमनात् । अथ यदभिसन्धाय यस्य प्रयोगः स तस्य प्रतिपक्षः । न च प्रौढापरप्रतिबन्धकस्याभिसन्धानेनैतदुत्तम्भकप्रयोगः किन्तु प्रथमप्रतिबन्धकस्येति चेत्, परिभाषामात्रमेतत् । विरुद्धकार्यकारित्वेनैव प्रतिपक्षत्वव्यवस्थितेरबन्धात् । यदा च विद्यमाने बलीयसि प्रतिबन्धके तमभिसन्धाय दुर्बल उत्तम्भकः केनापि सन्निधाप्यते तदा कः कुशलोपालम्भे । तदा हि तस्य

१ 'नैव' इत्यधिकं क. पुस्तके । २ केवल पुस्तिकादि दहनादिप्रदर्शः ।

त्वन्नीत्या समस्ति प्रतिपक्षत्वम् । तथा च सत्प्रतिपक्षस्य प्रतिबन्धकस्याप्रतिबन्धकत्वेन तदभावनिबन्धनः कार्योदयः किं न स्यात् । यत्तु हरिहरः प्राह "न च दुर्बल उत्तेजकमन्त्रः स्तम्भकमन्त्रस्य प्रतिपक्षः । तस्मिन् सत्यपि स्तम्भकमन्त्रस्य कार्यकरणदर्शनात्" इति । तदस्यातिमनीषिमानितया लोकातिक्रान्तप्रतिपक्षस्वरूपप्रतिपादनम् । लोके हि किमपि दुर्बलोऽपि तिमिरपरिकरः खरतरकरनिरन्तराक्रान्तादिग्मण्डलस्य मार्तण्डमण्डलस्योत्पत्तौ बलीयसः क्षोदीयानपि च प्रत्यर्थी प्रौढप्रतापाक्रान्तदिक्चक्रस्य सम्राजो महीयसः प्रोच्यते प्रतिपक्षः । किं च, यत एव प्रौढस्तम्भकमन्त्रः सत्यप्युत्तम्भके तद्विरुद्धं कार्यं कुर्वन् दृश्यतेऽत एवोत्तम्भकः प्रतिपक्षो भवति प्रौढस्तम्भकस्य । लोकोऽपि खल्वपचिकीर्षुः प्रतिपक्षस्यैव विरुद्धमाचेष्टते नानुकूलस्योदासीनस्य वा । तदेवमुत्तम्भकमणिसन्निधाने प्रतिबन्धकाभावस्याभावेऽपि कार्योत्पादान्नासौ सहकारी । अपि चोत्तम्भकसन्निधौ प्रतिबन्धकस्याभावः प्रध्वंसरूपः सहकारित्वेन त्वया व्याक्रियते । स च किं प्रतिबन्धकधर्मिणः स्यादुत तद्धर्मस्योपचारात्तु प्रतिबन्धकस्येत्युच्यते । नाद्यः पक्षः । मणिप्रमुखप्रतिबन्धकधर्मिणोऽप्रध्वस्तस्यैव प्रत्यक्षेण वीक्षणात् । नापि द्वितीयः । यतः प्रत्यक्षोपलक्षितस्य रूपादेः कस्यचिदसौ स्यादतीन्द्रियस्य वा । प्रथमपक्षे प्रत्यक्षविरोधः । रूपादेरशेषस्याक्षुण्णतयाऽध्यक्षेण प्रेक्ष्यमाणत्वात् । अतीन्द्रियस्य तु कस्यचित्तस्य प्रध्वंसस्वीकारे निष्कारणोऽत्यक्षशक्तिनिराकरणप्रयासः । किं च अकिञ्चित्करः किञ्चित्करो वा प्रतिबन्धकः स्वीक्रियते । नाद्यः पक्षः । अन्तरिक्षादिवदकिञ्चित्करस्य प्रतिबन्धकत्वस्यायोगात् । तथापि प्रतिबन्धकत्वे न कदाचित्कूपीटयोनिः स्फुटं स्फोटघटनपाटवं प्रकटयेत् । नापि द्वितीयः । अतीन्द्रियशक्तिस्वीकारप्रसङ्गात् । यदिहोदयनः पुनरुदीरयामास, "सामग्रीवैकल्यं

१ 'मन्त्रः' इत्यधिकं प. म. पुस्तकयोः । २ न्यायकु. पृ. ४७ प. १३.

[illegible] प्रतिबन्धपदार्थो मृग्यः । न चात्र मन्त्रादिरेव । न ह्यसौ प्रतिबन्धकः । ततः किं तस्याकिञ्चित्करत्वेन । तत्प्रयोक्तारमनु प्रतिबन्धारः । न च किञ्चित्करा एवेति किमनवद्यम् ?" इति । [illegible] मणिमन्त्रादि[illegible] [illegible]नार्थ[illegible] [illegible] प्रतिबन्धकः [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] प्रति प्रतिबन्धकत्वं [illegible] । [illegible] पर[illegible] मणिमन्त्रादिप्रतिबन्ध इति प्रतिबन्धनक्रिया [illegible] । सा [illegible] [illegible] । क्रियाणां [illegible]त्वात् । [illegible] [illegible]निर्वाहयति । मन्त्रादि[illegible] तत्कारणतया प्रतिबन्धक[illegible] । [illegible]नुपपत्तेरिति । उपचारात्तत्र एवेति चेत्, ननु कुत उपचारः । कार्यकारणभावादिति चेत्, तर्हि प्रतिबन्धक्रियाकरणान्मणिमन्त्रादेः प्रतिबन्धकत्व [illegible] चायातमित्यस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात् किञ्चित्करत्वं च स्वोपज्ञं प्रज्ञापयन् कथं न लज्जसे । कथं च तत्प्रयोक्तारं प्रतिबन्धारं ब्रवीषि । तत्प्रयोक्तृत्वादयमुपचारेण प्रतिबन्धकोऽभिधीयते इति चेत् । सोऽयं पारमार्थिकं पशुं पृष्ट्वा तदितरमुपचरितपशुत्वं पुमांसं पशुतयापि प्रतिपादयन्नियतं स्वयमेव पशुः । यदा च केनचित्परिपन्थिना तवाप्यविदिता भवद्भवनमभिधिसमुद्दता दिव्यामौषधिमनवबुद्ध्यमानेन तदुपरि दाहाय दहनो निहितस्तदा कथमसौ न दाहं विदध्यात् । तदा हि न भवान् प्रतिबन्धको नापि त्वत्परिपन्थी । तदपरिज्ञानेनोभयोरपि तत्प्रयोक्तृत्वासम्भवात् । अथाय परिपन्थी प्रतिबन्धमजानन्नपि तत्सविधे धूमध्वजं नियोजयन् प्रतिबन्धक एव । हन्त तर्हि किमिति कोऽपि पाटलचटुले चक्षुषी समारचयन्नतिविकटभ्रूकुटिसमाटोपसकटं च ललाटपट्टं प्रकटयन् रेरे दुराचारविचारगोचरीकृतस्वपरसारदुरागते क यासीति नैयायिकनायकोऽपि भूत्वा तं प्रति पूत्करोपि न पुनर्निसर्गत एव सकललोकोपचारैकरसिक मन्मन्दिरप्रदीपपावकमति-

वन्धवन्धो विधीयतां स्नेहानुवन्धः । समनुभूयतां सज्जनसमालिङ्गनादिप्रमोदसत्पर्यः किमत्र संत्रासेनेति प्रमोदनिर्भरं भाषसे । किं च इक्ष्वामकुक्षिकुम्भभुजगाकर्षणादिव्यमपि नासौ प्रतिबन्धकः किन्तु प्रदीपमित्र एवायमित्यर्थे साक्षिभावं भजते । अथ येषु देशकालादृष्टेषु सन्निहितेषु सत्सु पुरुषादिदृष्टकारणेनानुपढौकितः प्रतिबन्धस्तिष्ठति तत्र तेषां प्रतिबन्धकत्वं प्रतिपद्यामहे । यत्र तु तदुपढौकितस्तत्र तस्य तेषां तदिह च देशकालादृष्टाः प्रतिबन्धका भविष्यन्ति माभूत्पुरुष इति चेत् तर्हि यस्मिन् दहने सन्निहिते सति प्रतिबन्धस्तिष्ठति स स्वयमेव प्रतिबन्धक इत्यपि किं नास्थीयते । अथ प्रतिबन्धक्रियाविदधानस्य प्रतिबन्धस्योपपद्यते प्रतिबन्धकक्रियाविषयतया सहकारिकारणं दहनः कथं प्रतिबन्धकः स्यात् । तर्हि देशकालादृष्टा अपि तस्य तामादधतः स्ववस्थानहेतुतया सहकारिणः कथं प्रतिबन्धकाः स्युः । ततो न मणिमन्त्रादिप्रतिबन्धप्रयोक्ता प्रतिबन्धको युक्तः । अपि च यो यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तस्य कार्यम् । नच स्फोटादिकार्यं प्रतिबन्धकाभावस्य तावनुविधत्ते । प्रतिबन्धकसद्भावेऽपि ह्युत्तम्भकप्रयोक्तृसन्निधाने कार्यं जायते । यदा च कश्चित्प्रतिबन्धकमणिं वह्निसन्निधौ विधाय स्वयमयासीद्देशान्तरम् । तदा तत्र प्रतिबन्धकाभावसद्भावेऽपि नोत्पद्यते जायते । अथ मा भूद्देशान्तरेऽपि सन्नसौ प्रतिबन्धको भविष्यति । तर्हि केनचित्प्रतिबन्धकमणेरस्मरणेऽपि तस्य देशान्तरे सत्त्वात्कुतस्य कार्योत्पादः । अथ यावद्यत्प्रयुक्तः प्रतिबन्धः सन्निहितो भवति तावदसौ तत्रस्थो अन्यदेशस्थो वा प्रतिबन्धक एवेति चेत् तर्हि सति सन्निहिते प्रयुक्ते प्रतिबन्धे यदा नास्तिक उपढौक्यते तदापि प्रतिबन्धकसद्भावाद्दुग्

१ '[illegible]' इति प. भ पुस्तकयोः पाठः । २ 'कुक्षिकुम्भभुजगा' इति भ पुस्तके पाठः । ३ 'दहन' इत्यधिकं प. भ पुस्तकयोः । ४ 'प्रति[illegible]' इति प भ पुस्तकयोः पाठः । ५ 'प्रतिबन्ध' इति प. पुस्तके पाठः । ६ '[illegible]' इति प भ. पुस्तकयोः पाठः ।

कार्योत्पादः। असत्प्रतिपक्ष एव प्रतिबन्धो भवतीति चासत्प्रतिपक्षप्रतिबन्धकपराकरणेनैव निरस्तम्। तेन समानयोगक्षेमत्वात्। तस्मान्न मणिमन्त्रादेः प्रतिबन्धत्वं तत्प्रयोक्तुः प्रतिबन्धकत्व युक्तम्। अपरः पुनराह। "मन्त्रोच्चारणव्यापारावच्छिन्नमान्त्रिकाभिप्रायावच्छिन्नः कालविशेषः प्रतिबन्धक" इति। सोऽपि स्वगृहसारं विस्मृत्यैवं व्याजहार। तद्गृहे कालस्यैकत्वेन वर्णनात्तद्विशेषाणामनुपपत्तेः। अथैवमेवैतत्स्वरूपापेक्षयोपाधिविशेषापेक्षया पुनर्दुरपह्नवा अस्य विशेषा इति चेत्। न। स्वरूपतः सर्वथा विशेषाभावे उपाधिविशेषसहस्रापेक्षयापि विशेषासम्भवात्। न हि विहाय स्वभावेनादाहकं पावकप्रमुखोपाधितोऽपि दाहकं भवति। कल्पिता विशेषाः स्युः किं पुनस्तेभ्यः पारमार्थिकार्थव्यवस्था सङ्गच्छते। न खलु कल्प्यपावकत्वान्माणवकात्पारमार्थिकपाकादिक्रियानिष्पत्तिरुपलब्धचरी। तत् किं विशिष्टादृष्टाधिष्ठितकर्णशष्कुल्यवच्छिन्ननभोदेशस्वभावं श्रोत्रमपि शब्दोपलम्भार्थक्रियां माकार्षीत्। ओमिति ब्रूमः। दृष्टा तावदियमभ्रान्ता चेति चेत्। ननु न वयमेतामपह्नुमहे। किन्तु नैतादृशेन श्रोत्रेणासौ कर्तुं पार्यत इत्याचक्ष्महे। यादृशं च श्रोत्रं तत्र कल्प्यते तादृशमचिरेणैव वक्ष्यामः। तथा प्रतिबन्धकेन स्तम्भितस्य विषस्य भक्षणे पश्चात्प्रतिबन्धकनिवृत्तौ मरणप्रसङ्गः। अत्र हि प्रतिबन्धकेन रसाभावः क्रियते अतिशयान्तरं वा। नाद्यः पक्षः। नीरसत्वस्य विषेऽनुपलम्भाद्रसस्य तत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्। नाप्यतिशयान्तरम्। अदृष्टकल्पनाप्रसक्तेः। यदि त्वतिशयः कश्चिदतीन्द्रियः कल्प्यते तदा तथाविधशक्तिकल्पने को विद्वेषः। ततो न प्रतिबन्धकाभावः सहकारी वक्तुं युक्तः। अथ माभूदयं सहकारी उत्तम्भकसद्भाव एव सहकारी भविष्यति। नन्वेवं कथं केवलावस्थायां स्थूलज्वालाकलापकरालोऽपि ज्वलनो जनयतु देहदहनम्। उत्तम्भकस्य सहकारिणस्तदानीमभावात्। अथ प्रतिबन्धकाभावोत्तम्भकसद्भावाख्यनुभयमपि

१ 'च' इत्यधिकं भ. पुस्तके। २ 'स' इत्यधिकं प. पुस्तके।

[illegible]

मुद्रितास्य जनकत्वाजनकत्वव्यवस्था । द्वितीयपक्षेऽपि यथा प्रतिबन्धकसद्भावेन सत्प्रतिपक्षस्याप्युत्तम्भकस्योत्तम्भकत्वं स्वीक्रियते तथाऽपरप्रौढप्रतिबन्धकसद्भावेऽपि किं न स्वीक्रियते । स्वीकारे तु कार्योत्पादप्रसङ्गः । तस्मातीन्द्रियशक्तिस्वीकारमन्तरेण कश्चन सदुत्तरो सूपपादः । तदङ्गीकारे तु सर्वं सुस्थम् ।

प्रतिबन्धकेन शक्तिनाशे दारुतृणादीनामप्यदाह इति परमतमाशङ्क्य तत्खण्डनम् ।

अन्य आह, "प्रतिबन्धकसन्निधाने शक्तेः प्रतिबन्धस्तावत्त्वयाऽपि प्रोच्यते । स च यदि शक्तेर्विनाशः । तर्हि प्रतिबन्धकेन दहनस्य दहनसामर्थ्ये दलिते दारुतृणादीनामप्यदहनप्रसङ्गः । ततश्च स्वाश्रयस्याप्यदहनाद्दहनस्य निर्वाणत्वापत्तिः" । अथ करतलदाहाभिप्रायप्रयुक्तत्वान्मन्त्रस्य करतलदाहशक्तिरेव वह्नेर्विनश्यति । तर्हि करतलदाहशक्तौ विनष्टायामनभिमन्त्रितकरतलस्य तेन दहनं न भवेत् । अथ मन्त्रेण करतलस्यैव दाहशक्तिर्दाह्यता परपर्याया विनाश्यते

१ 'प्रसिद्धेः' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ 'उभयथा' इति नास्ति प. भ. पुस्तकयोः ।

ततोऽभिमन्त्रितस्यैव तस्यादाह इति चेत् । तदसम्बद्धम् । विवक्षितदहनाद्दाह्यस्य करतलस्य दहनान्तरेणाप्यदाहप्रसङ्गात् । अथ वादरदहनाभिप्रायप्रयुक्तमन्त्राभिमन्त्रितकरतलस्य प्रतिनियतदहनापेक्षयैव क्षीणा शक्तिः । अस्त्वेवं तथापि प्रतिबन्धकाभावे सति कुतस्तेनैव कृशानुना तस्यैव करतलस्य दाहः स्यात् । तदानीमन्यैव शक्तिः संजातेति चेत्, ननु सा जायमाना प्रतिबन्धकाभावात्तदितरदृष्टदेशादिकारकचक्राददृष्टार्थान्तराद्वा संजायेत. न प्रथमः पन्थाः । तत एव स्फोटोत्पत्तिसिद्धेः शक्तिकल्पनावैयर्थ्यात् । नापि द्वितीयः । तदितरदृष्टदेशादिकारकचक्रस्य प्रतिबन्धककालेऽपि सद्भावेन शक्त्यन्तरप्रादुर्भावप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । अदृष्टार्थान्तरनिर्निगाकल्पने तत एव स्फोटोदयप्रसङ्गात् इति । तदेतदस्य तुण्डताण्डवाडम्बरपाण्डित्यमात्रम् । तथाहि प्रतिबन्धकेन दहनस्यैव शक्तिर्विनाश्यते । न च दारुतृणादीनामपि दहनशक्तिः । दाह्यानेकत्वेन शक्तीनामनेकत्वस्याभ्युपगमात् । न च कल्पनागौरवातङ्कः कर्त्तव्यः । प्रमाणोपपन्नवस्तुविषयत्वेन कल्पनागौरवस्यादोषत्वात् । तथा चाहु, " प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि " इति । यत्रान्तु करतलस्यैव दाह्यताशक्तेर्विनाशः । यत्पुनरस्याः पुनरुत्पत्तौ कारणं विकल्पितम् । तत्प्रकटयिष्यमाणक्षपीटयोनिस्फोटघटनपटीयःशक्तिसमुत्पादककारणानुसारेण विचिन्तनीयम् ।

उदयनमतमनूद्य तत्खण्डनम् ।

यत्पुनरुदयनेन न्यगादि, " किं प्रतिबन्धकेन शक्तिर्विनाश्यते तद्धर्मो वा धर्म्मान्तरं वा जन्यते न वा किमपीति पक्षाः । तत्राकिंचित्करस्य प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः । विपरीतधर्मान्तरजनने तदभावे सत्येव कार्यनित्यभावस्य कारणत्वस्वीकारः प्रागभावादि-

१ 'अदृष्टार्थां' इति न. पुस्तके पाठः । २ ' निमित्तकल्पने ' इति न. पुस्तके पाठः । ३ न्यायकु. प्र. स्त. पृ. ४९ प. १.

स्यात् । [illegible] । यदि का शक्तिः प्रतिबन्धकाभावाग- स्त्विति । तर्हि तदानीमेवासौ स्फोटघटनलम्पटां शक्तिं किमिति नोत्पादयति । किं प्रतिबन्धकाभावस्य सहकारिणोऽभावादिति [illegible] अहो कष्टं प्रतिबन्धकाभावस्य [illegible] सहकारी कल्पना किन्न- न्त्विन्यशक्तिकल्पनाकलङ्केन । [illegible] कोऽस्या अभिप्रायः । कार्योत्पत्तावनभिमुख्यमिति चेत् । तदपि प्रागभावस्यैवास्तु किं तया । यदि चास्मन्मते प्रकामं प्रतिबन्धः शक्तिकल्पनेऽनागमोऽभिनिविष्टः । तथापि स्फोटोत्पादिकैव शक्तिस्तदानीमभिभूतास्तु किमनेनाजननानल- यलाङ्गूलकाण्डाडम्बरविडम्बिना शक्त्यन्तरेण ।

भाति तवैष वचस्त्वविनर्कः कर्कशतर्कवितर्कपटूनाम् ॥
निर्भरदुर्भगदुर्गतरामाविभ्रमभङ्गिशतेन समानः ॥ २०५ ॥

तथा हि यदुक्तम्, प्रतिबन्धकावस्थायां शक्त्यन्तरमस्ति न वेति । तत्रास्तीति नः पक्षः । यत्तूक्तं तदानीमेवासौ स्फोटघटनलम्पटां शक्तिं किमिति नोत्पादयतीति । तदप्ययुक्तम् । तदानीमपि तस्यास्तया समुत्पादनात् । यदि तदानीमपि तयाऽसौ समुत्पाद्यते कथं न कार्य- जन्मेति चेत् । कार्यकरणक्षणे प्रतिबन्धकेन तस्याः प्रध्वंसात् । तज्जनिकाऽपि शक्तिः कथं न तेन प्रध्वस्यते इति चेत्, तदा कुड्यकाण्डपटादिना प्रभावयत्येव तज्जनको रत्नावयव्यपि किमिति न प्रध्वस्यते इत्यभिधेयम् । तस्य ततो दूरदेशस्थत्वादिति चेत् । निकटस्थे तस्मिन् किमुत्तरं वितरसि । प्रभावयविनैव सार्द्धं तस्य विरोधित्वादिति चेत् । तर्हि स्फोटोत्पादकशक्त्यैव सार्कं प्रतिबन्ध- कस्य विरोधात् तस्या एव तेन निरोध इति तुल्यम् । कथमसौ तदानीं तामुत्पादयतीति निश्चीयते इति चेत् । अविकलत्वात्तस्याः । यदा हि कारणमविकलन्तदा स्वकार्यमर्ज्जयत्येव । अविकलत्वमपि कुतो निश्चितमिति चेत् । तस्याः शक्तिस्वरूपकार्योपार्ज्जने स्वोत्पाद- शक्त्यनास्कन्दितदहनसत्तामात्रापेक्षत्वात् । तस्य च प्रतिबन्धकाव-

न्यायामपि भावात् । ननु किमियं शक्तिरपि प्रेक्षाचक्षुः । यत्स्वोत्पाद्यशक्त्यनास्कन्दित एव दहने तामादधाति । ननु किं बीजमपि प्रेक्षाचक्षुर्यत्सहकारिनिकरपरिकरितमेवाङ्कुरं करोति । स्वभाव एवायमीदृगस्येति पुनरत्रापि समापन्नम् । नन्वसौ शक्तिसमुत्पादिका शक्तिः कुतः समुत्पद्यते । यत एव जातवेदाः । स हि तया सहित एव स्वहेतोरुपजायते । यत एवासौ विनङ्क्ष्यति तत एव सापि । ततो न प्रतिबन्धकाभावाद्युत्पन्नभावित्वात्तस्याः ।

ननु स्फोटादिजनिका शक्तिः शक्त्यन्तरसहकृता कार्यं करोत्यन्यथा वा । आद्ये कल्पेऽनवस्था । द्वितीये तु शक्तिवत्पदार्थस्वरूपमेव निःशक्तिकं कार्यकारि समस्तु किं शक्त्या कल्पितया । एतदप्यसम्यक् । क्षित्यादिसहकारिण्यपि समानत्वात् ।

स्फोटादिजनिका शक्तिः शक्त्यन्तरसहकृता कार्यं करोत्यन्यथा वेति विक- ल्प्यैवं दूषयितुः परास्तम् ।

तथाहि क्षितिः क्षित्यन्तरसहकृताङ्कुरं करोत्यन्यथा वा । प्रथमेऽनवस्था । द्वितीये क्षितिवद्बीजमेव क्षितिशून्यमङ्कुरकारि समस्तु किं क्षित्या कृतम् । अथ सैव विश्वम्भरास्वरूपसहकारिपरिचितं बीजमङ्कुरमादधातीति लोकेनेति कथं तामन्तरेण तस्याङ्कुरकारणत्वं [illegible] कर्तुर्नोत्सहते इति चेत् । ननु भवतु क्षितिरपि प्रत्यक्षं [illegible] दम्बुधरम् । अत्यक्षे पुनरदृष्टे किं वक्ष्यति । न च [illegible] लक्षणादिति वाच्यम् । सर्वोत्पत्तिमतामदृष्टसहकारित्वाङ्गीकरणात् । अपि च [illegible] शक्त्यन्तरसहकृतेर [illegible] नैव [illegible] नियामकमपि वा ते प्रतीतिः । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] । [illegible] हेतुः । [illegible] कार्याकारिणी । गुण [illegible] निर्दिष्टत्वात् । [illegible] विशेष्यमाश्रय । चाक्षुषत्वविशेषणमात्रादेव [illegible] । न खलु चाक्षुषं किञ्चित् [illegible] समवेतमतीन्द्रियकार्यकारि समुपलब्धं यदनन्तरदाय हेतुत्वमुपपद्येत । यत्त्वादि [illegible] शब्देन समस्तं विवादास्पदं द्रव्यं धर्मित्वेन यदभीप्सितम् । तदा पक्षैकदेशासिद्धता हेतुविशेषणस्य । पक्षीकृताशेषद्रव्याणामेकदेशे वायुव्योमादौ चाक्षुषत्वविशेषणाभावात् । अथ पृथ्वीपाथोऽनलपमेव द्रव्यमादिशब्देनाभिप्रेतमिति नोक्तदोषावकाश इति चेत्, तर्ह्यव्यापिनी शक्त्यभावसिद्धिः । तन्नेदमप्यनुमानं साधु ।

हंहो न्याय्य न्यायशास्त्रप्रवीणा शक्तेर्यूयं बाढमत्र द्विषन्त ॥
सर्वेभ्यो यद्भीतभीतेव युष्मन्नष्टा शक्तिः शक्त्यभावप्रसिद्धौ ॥ २०८॥

नित्यानित्येति पक्षखण्डनपूर्वकं शक्तेर्नित्यानित्यव्यवस्थापनम्।

यच्चोक्तं शक्तिर्नित्याऽनित्या वेत्यादि । तत्र नित्यानित्या शक्तिर्ब्रूमः । द्रव्यरूपतया नित्यत्वस्य पर्यायरूपतयाऽनित्यत्वस्य तत्र जैनैरभ्युपगमात् । यत्पुनरस्या उत्पत्तौ कारणं विकल्पितम् । तत्र दहनस्वरू-

१ उपलभते' इति प पुस्तके पाठः । २ 'उत्पत्ति' इति प. स. पुस्तकयोः पाठः ।

पमेव तत्कारणमित्युच्यते । ननु तदपि शक्तिमदेव तदुत्पादे व्याप्रियते सापि तत्र शक्तिः कुतः समुत्पन्नेति चेत् । येभ्य एव शक्तकारणेभ्यः पावकः कारणशक्तिरपि च तेभ्य एव समुत्पद्यते । न चैवमनवस्थापि दूषणाय । बीजाङ्कुरादिवत् । यत्पुनरुक्तं प्रतिकार्यमेका शक्तिरनेका वेत्यादि । तत्र कारणस्य प्रतिकार्यमनेकैव शक्तिः । तथा हि कारणमनेकशक्तियुक्तं विचित्रकार्यत्वात् नानाकारणवत् । विचित्रकार्याणि वा कारणस्य शक्तिभेदनिमित्तकानि तत्त्वाद्विभिन्नकारणकार्यवत् । यथैव हि सहकारफलादौ रूपादिज्ञानानि रूपादिस्वभावभेदनिबन्धनानि । तथैकस्मादपि प्रदीपादेर्भावाद्वर्त्तिकादाहतैलशोपादिविचित्रकार्याणि तावच्छक्तिभेदनिमित्तकानि व्यवतिष्ठन्ते । अन्यथा रूपादेर्नानात्वं न स्यात् । चक्षुरादिसामग्रीभेदादेव हि तज्ज्ञानप्रतिभासभेदः स्यात् । सहकारफलादिद्रव्यं तु रूपादिस्वभावरहितमेकमनंशमेव भवेत् । चक्षुरादिबुद्धौ प्रतिभासमानत्वात् रूपादेः कथं सहकारफलादिद्रव्यस्य तद्रहितत्वमिति चेत्, तर्हि तैलशोपादिविचित्रकार्यानुमानबुद्धौ शक्तिनानात्वस्य प्रदीपाद्यर्थाना प्रतीतेः कथं तद्रहितत्वं स्यात् । प्रत्यक्षबुद्धौ प्रतिभासमाना रूपादय एव परमार्थसन्तो नत्वनुमानमतौ परिस्फुरन्त्यः शक्तय इत्यप्यसुन्दरम् । अदृष्टेश्वरादेरपरमार्थसत्त्वप्रसङ्गात् । प्रदीपादिद्रव्यस्यैकस्य वर्त्तिकादिसामग्रीभेदाद्दाहादिकार्यनानात्वं न पुनस्तच्छक्तिस्वभावभेदादित्यप्यविचारितरमणीयम् । रूपादेरप्यभावानुषङ्गात् । शक्यं हि वक्तुं सहकारफलादिद्रव्ये चक्षुरादिसामग्रीभेदाद्रूपादिप्रतिभासभेदो न पुना रूपाद्यनेकस्वभावभेदादिति । तन्न प्रमाणप्रतिपन्नत्वाद्रूपादिवच्छक्तीनामपलापो युक्तः ।

---

१ 'तद्' इत्यधिक प पुस्तके ।

[illegible] किमसौ शक्तिमतोऽभिन्ना भिन्ना [illegible] । [illegible] शक्तिमतो भिन्ना [illegible] । [illegible] शक्तिमतो [illegible] शक्तिभिन्ना । [illegible] । कार्यान्यथानुपपत्त्या तु प्रतीयमानायां तद्वतो विवेकेन प्रत्येतुमशक्यत्वादभिन्नेति । न चात्र विरोधावतारः । भेदाभेदात्मकवस्तुनो जात्यन्तरत्वात् । मेचकवत्सामान्यविशेषवच्चेति । ततः कार्यकारणभावप्रतिनियमं प्रतिजानता प्रतिपदार्थं स्वात्मभूतमतीन्द्रियकार्यैकगम्यं विचित्रं कथञ्चिच्छक्त्यपराभिधानं प्रेक्षादक्षैः प्रतिपत्तव्यम् । एवं च

[illegible] [illegible]

सत्प्रीतिनिःश्रेणिवशात्प्रसिद्धिप्रासाद[1]मारूढवती कथञ्चित् ॥
नित्या विभिन्ना च विचित्ररूपा शक्तिः परोक्षा निखिलार्थसार्थे ॥३०॥

तस्यां चार्थापत्तेरनुमानान्तःप्रविष्टरूपाया नापह्नोतुं शक्यं प्रतीतिमानं प्रमाणत्वम् ।

मीमांसकसम्मतार्थापत्तेः खण्डनम् ।

यत्पुनः शाब्दप्रमाणपूर्विकाया अर्थापत्तेः पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति निदर्शनमदर्शि जैमिनीयैः । तत्र वाक्यखण्डलककल्पनमनुपपन्नम् । अर्थस्यैव कार्यलिङ्गद्वारतः कल्पयितुमुपपन्नत्वात् । यथैव हि प्रत्यक्षतः स्थूलं[2] कञ्चिद्धूममालोक्य तत्कारणं धूमकेतनमनुगच्छन्ति ते तथैवागमाद्भिन्नाधिकरणभोजनाभावविशिष्टं पीनत्वाख्यं कार्यमवधार्य तत्कारणं रजनिभोजनमप्यनुमिन्वन्तु । कोऽत्र विशेषः । लिङ्गस्य तु क्वचित् प्रत्यक्षात्प्रतिपत्तिः कुत्रचिद्विवेचनादिति नायं गरीयान् विशेषः । अथापरिपूर्णवचनं यथोचितां प्रतीतिमेव कर्तुमशक्तमिति चेत् । तर्हि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते

१ 'प्रसाद' इति प. पुस्तके पाठः । २ 'स्थूल' इति नास्ति प. पुस्तके ।

प्राक्तनस्य [illegible] नित्यत्वेन । न चैत्र[illegible] शब्दार्थसंबन्धस्य [illegible] एव [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] [illegible] क्षेत्रीति । यदार्थापत्तिपूर्विकायां [illegible] प्रत्यायनान्यथानुपपत्तिर्नित्यवाचकशब्दान्यथानुपपत्त्या [illegible] कल्पनेति मीमांसकैरभिहितम्, तदपि न [illegible] वाचकशक्तेर्नित्यत्वकल्पना प्रत्यन्यथानुपपत्त्यभावात् । [illegible] पुरतः शब्दस्य नित्यत्वमित्यलमिह प्रसङ्गेन । अथ [illegible] नानुमानान्तःपातोऽभावपूर्विकार्थापत्तेस्तु कथमनुपपद्यते । [illegible] जीवतो गृहाभावेन लिङ्गभूतेन बहिर्भावानुमानात् । तथाहि जीवच्चै- त्रस्य सदसद्भावो बहिस्सद्भावपूर्वको जीवत्सदसद्भावत्वात् [illegible] स्थितस्य गृहे जीवत्सद्भाववत् । यद्वा चैत्रो बहिरस्ति गृहानवस्थि- तत्वात् स्यान्मृतवदिति । ननु साध्यप्रतीतिसमय एव [illegible] प्रतीयमानत्वेन प्रमेयानुप्रवेशात्मकदोषप्रसङ्गान्नेदमनुमानम् । तथा [illegible] पगतजीवितस्य गृहाभावेन चैत्रस्य बहिर्भावः परिकल्प्येत । [illegible] मृतेनानैकान्तिको हेतुः स्यात् । अभावश्च गृहीतः सन् बहिर्भावं गमयति नागृहीतो धूमवत् । अभावग्रहणं च सकलसदुपलम्भकप्रमाण- प्रत्यस्तमयपूर्वकम् । इह च सदुपलम्भके आगमप्रमाणे सति क्वचन [illegible] प्रवर्तेतेति सम्प्रति प्रवर्तमान एवासौ सदुपलम्भकं प्रमाणं [illegible] व्यवस्थापयति बहिरस्य भावो गृहे त्वभाव इति । तेन जीवतो बहि- र्व्यवस्थापनपूर्वकगृहाभावग्रहणोपपत्तेः स्पष्टं प्रमेयानुप्रवेशलक्षणो दोषः । अनुमाने तु धूमादिलिङ्गग्रहणसमये मनागपि [illegible] तत्र दहनादिलिङ्गिन्यनुप्रवेशस्पर्शो न विद्यत इति । नैतदुपपन्नम्[6]

१ 'यथार्थापत्ति' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः । २ 'पूर्विका' इति म. पुस्तके पाठः । ३ 'न' इति नास्ति म. पुस्तके । ४ 'परिकल्प्य' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः । ५ 'स्पष्टः' इति प. पुस्तके पाठः । ६ 'एतद्' इति नास्ति म. पुस्तके ।

यत् किं प्रमेयमभिमतमत्र भवतां येन तदनुप्रवेशो दोषः स्यात् । किं सत्तामात्रमुत बहिर्देशविशेषणम् । सत्तामात्रं तावदागमादेवावगतमिति न प्रमाणान्तरप्रमेयतामवलम्बते । बहिर्देशविशेषितं तु सत्त्वं भवति प्रमेयम् । तस्य जीवद्गृहाभावग्रहणकालेऽनुप्रवेशः कुतस्त्य इति चिन्त्यम् । गृहाभावग्राहकं हि प्रमाणं गृह एव सदुपलम्भकप्रमाणावकाशमपाकरोति न बहिःसदसत्त्वचिन्ता प्रस्तौति । मृतस्य जीवतो वा दूरे प्राङ्गणेऽपि वा तिष्ठतश्चैत्रस्य गृहाभावपरिच्छेदे विशेषाभावात् । जीवनविशिष्टस्तु गृहाभावः प्रतीयमानो लिङ्गतामश्नुते । व्यभिचारनिरासात् । न च विशेषणग्रहणमेव प्रमेयग्रहणम् । जीवनमन्यदन्यच्च बहिर्भावाख्यं प्रमेयम् । ननु जीवनयत्नविशिष्टगृहाभावप्रतीतिरेव बहिर्भावप्रतीतिः । न हि दहनाधिकरणधूमप्रतीतिरेव दहनप्रतीतिः । ननु धूमादन्य एव दहनः । इहापि गृहाभावजीवनाभ्यामन्य एव बहिर्भावः । पर्वतहुतवहयोः सिद्धत्वात् मत्वर्थमात्रं हि तत्रापूर्वमनुमेयमेवमिहापि बहिर्देशयोगमात्रम् । यदि तु तदधिकं प्रमेयमिह नेष्यते । तदा गृहाभावजीवनयोरभावागमाख्यप्रमाणाभ्यामवधारणादानर्थक्यमर्थापत्तेः । तस्मात्प्रमेयान्तरसद्भावात्तस्य च जीवद्गृहाभावलक्षणलिङ्गग्रहणसमयेऽननुप्रवेशान्न प्रमेयानुप्रवेशो दोषः । अर्थापत्तावपि तुल्य एवायं दोषः । तत्राप्यर्थादर्थान्तरकल्पनाभ्युपगमात् । "दृष्टः श्रुतो वाऽर्थो नोपपद्यत" इत्यर्थकल्पनेत्येवं ग्रन्थोपनिबन्धनात् । तस्य तस्मात्प्रतीतिरिति हि यत्र व्यवहारस्तत्रावश्यं तत्प्रतीतौ तदनुप्रवेशो दोष एष । स्वभावहेताविव तद्बुद्धिसिद्ध्या तत्साध्यसिद्धेः प्रमाणान्तरवैफल्यादिति ।

---

१ 'यत्न' इति नास्ति प भ पुस्तकयोः । २ 'अधिकरणात्' इति प पुस्तके पाठः । ३ मीमांसाभाष्ये पृ. ८ ५. १७. ४ 'अन्यथा' इत्यधिकः भ. पुस्तके । ५ 'नोपपद्य' इति प पुस्तके पाठः ।

मीमांसकसम्मतस्याभावप्रमाणस्य सविस्तरं खण्डनम्।

अभावप्रमाणं तु प्रत्यक्षादावेवान्तर्भवतीति न तद्द्वारेणाप्यभिमत[illegible]णसङ्ख्याव्याघातः। यत्तु तत्समर्थनाय प्रत्य[illegible]नुत्पत्तिरित्यादि जैमिनीयैरजल्पि। तत्र सा[illegible] परिणामो वेति प्रथमपक्षे किमात्मा सर्वथा [illegible]रूपेणापरिणतः कथञ्चिद्वा। तत्राद्यविकल्पे [illegible]मे वन्ध्येत्यादिवत् स्ववचनविरोधः। सर्वथा हि यद्यात्मा ज्ञान[illegible] न परिणतः कथमभावपरिच्छेदकः। परिच्छेदस्य ज्ञानधर्मत्वात्। [illegible]च्छेदकत्वे वा कथमसौ सर्वथा ज्ञानरूपतया न परिणतः। अथ [illegible]ति। तथा हि अभावविषयं ज्ञानमस्ति निषेध्यविषयं तु नास्ति [illegible] तज्ज्ञानमेवाभावप्रमाणं स्यान्नात्मा। तच्चेन्द्रियान्वयव्यतिरे[illegible]विधानात्प्रत्यक्षमेव। द्वितीयपक्षे यदन्यवस्तुनि अभावांशे निजाने[illegible]। भावांशवदभावांशेऽप्यक्षाणां प्रवृत्त्यविरोधात्। [illegible] विषयप्रदर्शनाय प्रमाणपञ्चकं यत्रेत्याद्युक्तम्[illegible]। [illegible]। प्रत्यक्षादेरभावांशग्राहकत्वोपपत्तेस्तत्राभाव[illegible] निरवकाशमिति। यदप्यभावज्ञानस्य प्रत्यक्षतापनि[illegible] तदप्ययुक्तम्। [illegible]

स्ता । तज्जन्यत्वेनाभ्युपेतस्य प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तस्याभावप्रमाणस्य प्रतिक्षिप्तत्वात् । किं च भूतलादिकं वस्तु प्रत्यक्षेण घटपटादिभिः प्रतियोगिभिः संसृष्टं प्रतीयतेऽसंसृष्टं वा । तत्राद्यः पक्षोऽनुपपन्नः । प्रतियोगिसंसृष्टस्य भूतलादिवस्तुनः प्रत्यक्षेण प्रतीतौ तत्र प्रतियोग्यभावग्राहकत्वेनाभावप्रमाणस्य प्रवृत्तिविरोधात् । प्रवृत्तौ वा न प्रामाण्यम् । प्रतियोगिनः सत्त्वेऽपि तत्प्रवृत्तेः । द्वितीयपक्षे त्वभावप्रमाणवैयर्थ्यम् । प्रत्यक्षेणैव प्रतियोगिना कुम्भादीनामभावप्रतिपत्तेः । अथोच्यते न संसृष्टं नाप्यसंसृष्टं प्रतियोगिभिर्भूतलादिवस्तु प्रत्यक्षेण गृह्यते वस्तुमात्रस्य तेन ग्रहणाभ्युपगमादिति । तदपि दुष्टम् । संसृष्टत्वासंसृष्टत्वयोः परस्परपरिहारस्थितिरूपत्वेनैकरूपनिषेधेऽपरविधानस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् । प्रतियोगिनश्च घटादेः स्मरणमनुभूतस्यैव नान्यथा । अतिप्रसक्तेः । तदनुभवश्चान्यासंसृष्टतयाभ्युपगन्तव्यः । तस्याप्यन्यासंसृष्टताप्रतिपत्तिस्तदन्यप्रतियोगिस्मरणात् । तत्राप्ययमेव न्याय इत्यनवस्था । अथ प्रतियोगिनो भूतलस्य स्मरणाद्घटस्यान्यासंसृष्टता प्रतीयते तत्स्मरणाच्च भूतलस्य तदितरेतराश्रयः । तथाहि न यावद्घटासंसृष्टभूभागप्रतियोगिस्मरणाद्घटस्य भूतलासंसृष्टताप्रतिपत्तिर्न तावत्तत्स्मरणाद्भूतलस्य घटासंसृष्टताप्रतिपत्तिर्यावच्च भूतलस्य घटासंसृष्टता न प्रतीयते न तावत्स्मरणेन घटस्येति । तस्मादन्यप्रतियोगिस्मरणमन्तरेणैवाभावांशो भावांशवत्प्रत्यक्षोऽभ्युपगन्तव्यः । भूतलासंसृष्टघटदर्शनाहितसंस्कारस्य च पुनर्घटासंसृष्टभूभागदर्शनानन्तरं तथाविधघटस्मरणे सत्यस्यात्राभावप्रतिपत्तिः प्रत्यभिज्ञानमेव । यदा तु सर्वं सर्वत्र [illegible] इति दुरागमाहितसंस्कारः सांख्यः प्रतिबोध्यते । [illegible]लक्षणप्राप्तं समुपलभ्यते तन्नास्तीति [illegible] यथा [illegible] तथा चात्र घट इति । तदाप्यनुमानमेवेति [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

---

१ [illegible]

[illegible]

यत्र भावो [illegible] इत्यादि। तत्र भावरूपेण प्रत्यक्षेण नाभावो वेद्यत इति प्रतिज्ञाऽन्यासम्पृष्टभूतलग्राहिणा प्रत्यक्षेण निराक्रियते। अनुष्णाग्नि प्रतिज्ञेव तदौष्ण्यग्राहिणा प्रत्यक्षेण। भावात्मके यथा मेये इत्यसम्बद्धम्। अभावादपि भावप्रतिपत्ते। यथा गगनतले पत्रादीनामपाताभावाद्वायोरिति। भावाच्च वह्न्यादेः शीताभावस्य प्रतीतिः सकललोकप्रतीता। यो यथाविधः स तथाविधेनैव गृह्यत इत्यभ्युपगमे चाभावस्य मुद्गरादिभावजन्यत्वाभावः स्यात्। शक्यं हि वक्तुं यो यथाविधः स तथाविधेनैव जन्यते यथा भावो भावेन अभावश्चाभावस्तस्मादभावेनैव जन्यते। प्रत्यक्षबाधा चान्यत्रापि समाना। प्रागभावादिचतुर्विधाभावस्य चाभावप्रमाणविषयतया परैः परिकल्पितस्य

1 एवेत्यधिक प. भ. पुस्तकयोः।

यथा निरासस्तथाग्रे वक्ष्यते । ततश्च क्षीरे दध्यादि यन्नास्तीत्यादि-कारिकाभिर्यः प्रतिक्षिप्तो लक्षयितव्यः । यच्च वस्तुसंकरसिद्धेश्च तेनाभाव-प्रमाणतेत्यादि । तदपि न । तस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणत एव प्रसिद्धत्वात् । कथं प्रत्यक्षादेरभावस्य परिच्छित्तिरिति चेत् । ननु भावस्यापि कथं ततः परिच्छित्तिः । प्रतिभासाच्चेत्, तदितरत्रापि तुल्यम् । न खलु प्रत्यक्षेणान्यसंसृष्टः प्रथमतोऽर्थोऽनुभूयते पश्चादभावप्रमाणादन्यासंसृष्ट इति क्रमप्रतीतिरस्ति । प्रथममेवान्यासंसृष्टस्य भूतलादेरर्थस्य प्रत्यक्षे प्रतिभासनात् । न चान्यासंसृष्टार्थवेदनादन्यदभाववेदनं नाम । एवं च ।

प्रत्यक्षादेर्निजरूपत्वमात्रं नाभावाख्यं मानमस्तीह पृथक् ॥
यस्य प्राहुः प्रागभावादभावः प्रज्ञाजिह्मैर्जैमिनीयैर्न्यगादि ॥ ३१० ॥

एतेन प्रत्यक्षानुमानागमोपमानार्थापत्त्यभावादिषु यथाक्रमं द्वित्रिचतुःपञ्च-प्रमाणवादिनां वैशेषिकसांख्यनैयायिकप्राभाकरभाट्टानां प्रमाणसंख्याव्याख्याप्रत्याख्यानं कृतमवसेयम् । उक्तन्यायस्यात्राप्यविशेषात् ।

[illegible] द्वै-
[illegible]
[illegible] ।

ननु तथापि प्रत्यक्षपरोक्षभेदेन प्रमाणद्वैविध्यमवतिष्ठते । सम्भवैतिह्ययोः प्रमाणान्तरत्वात् । सम्भवो नाम समुदायेन समुदायिनोऽवगमः । यथा सम्भवति सहस्रे शतं सम्भवति खार्यां द्रोण इति । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादपारम्पर्यमैतिह्यम् । यथेह वटे यक्षः प्रतिवसतीति । तदयुक्तम् । सम्भवस्यानुमानेऽन्तर्भावात् । यत [illegible] सहस्रं [illegible] इति सम्बन्धोऽविनाभावप्रतीतेः पूर्वमेव ग्रहणात् । तथा हि सहस्रं [illegible] पूर्वमेव [illegible] । एवं खार्यामपि द्रोणानुमानम् । ऐतिह्यं तु न प्रमाणम् । अनिर्दिष्टप्रवक्तृकत्वेन सांशयिकत्वात् । आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागम इति ।

सम्भवैतिह्ययोः प्रमा-
णान्तरत्वखण्डनम् ।

---

१ '[illegible]' इति ड. क. पुस्तकयो. पाठः ।

॥ स्पष्टं प्रत्यक्षमिति ॥ २ ॥

स्पष्टं विशदं प्रतिभानं यस्य तत्प्रत्यक्षमिति पद्येयम् । अत्र प्रयोगः । प्रत्यक्षं स्पष्टज्ञानात्मकं प्रत्यक्षत्वात् यन्न स्पष्टज्ञानात्मकं तन्न प्रत्यक्षं यथानुमानं प्रत्यक्षं च विवादास्पदमिति तत् स्पष्टज्ञानात्मकमिति ।

अनेनाकस्माद्धूमदर्शनाद्वह्निरत्रेति ज्ञानं यावान् कश्चिद्धूमवत्प्रदेशः स सर्वोऽग्निमानित्यादिव्याप्तिज्ञानं चास्पष्टमपि प्रत्यक्षमाचक्षाणः प्रज्ञमानी प्रज्ञाकरगुप्तादिरवज्ञातः, अनुमानस्याप्येवं प्रत्यक्षतापत्त्या प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं स्यात् । अपि च । अकस्माद्धूमदर्शनाद्वह्निरत्रेति ज्ञाने सामान्यं वा प्रतिभासेत विशेषो वा । यदि सामान्यम् । न

प्रज्ञाकरगुप्तादेर्निरसनम् ।

---

१ अनिन्द्रियेति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ 'निश्चय' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । ३ 'च' इति नास्ति प. पुस्तके । ४ अवज्ञातः-खण्डितः ।

प्रातिभस्य प्रत्यक्षाद्यन्तर्भावनिरूपणम् ।

यदपि प्रातिभमक्षलिङ्गशब्दव्यापारानपेक्षमकस्माद्देवाद्य मे ... प्रतिप्रसादो भवितेत्याद्याकारं स्पष्टमा... मुच्यते । तदप्यतीन्द्रियनिबन्धनतया प... मिति प्रत्यक्षकुक्षिनिक्षिप्तमेव । यत्तु लि... प्राप्तिप्रभृतिफलेन सार्द्धं गृहीतान्यथानुपपत्तिकान्मनःप्रसादोद्रेका... दुदेति । तत्पिपीलिकापटलोत्सर्पणोत्थज्ञानवदस्पष्टमनुमानमेवेति प... क्षान्तर्गतमेव । प्रतिभानमेव ननु निश्चितं इति लौकिकव्यपदेशादनव... रणात्मकत्वमप्रमाणमेवैतत्किं तदन्तर्भावचिन्तयेति कश्चित् । तदं... विपश्चित् । यत सकलमेवेदमनवधारणात्मकमुच्येत किंचिद्वा । नाद्यः पक्षः । प्रायशोऽवधारणात्मकस्यैवास्योत्पादात् । अनवधार... कस्य तु तस्य प्रामाण्यमेव नास्तीति नास्यान्तर्भावं वयमपि ब्रूमः ।

तस्मादवस्थितमिदं प्रत्यक्षपरोक्षभेदतो द्वेधा ॥
एतत्प्रमाणतत्त्वं सर्वभिदा संग्रहप्रवणम् ॥ ३११ ॥ १ ॥

तत्राद्यं भेदं व्याचष्टे—

॥ स्पष्टं प्रत्यक्षमिति ॥ २ ॥

स्पष्टं विशदं यद्विज्ञानं तत्प्रत्यक्षमिति प्रत्येयम् । अत्र च प्रयोगः । प्रत्यक्षं स्पष्टज्ञानात्मकं प्रत्यक्षत्वाद्यत्तु न चै स्पष्टज्ञानात्मकं तन्न प्रत्यक्षं यथानुमानं प्रत्यक्षं च विवादाध्यासितं तत. स्पष्टज्ञानात्मकमिति ।

प्रज्ञाकरगुप्तादेः खण्डनम् ।

अनेनाकस्माद्धूमदर्शनाद्वह्निरत्रेति ज्ञानं यावान् कश्चिद्धूमवान् प्रदेशः स सर्वोऽग्निमानित्यादिव्याप्तिज्ञानं चास्पष्टमपि प्रत्यक्षमाचक्षाण· प्राज्ञमानी प्रज्ञाकरगुप्तादिरवज्ञात·. अनुमानस्याप्येवं प्रत्यक्षतापत्त्या प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं स्यात् । अपि च । अकस्माद्धूमदर्शनाद्वह्निरत्रेति ज्ञाने सामान्यं वा प्रतिभासेत विशेषो वा । यदि सामान्यम् । न

---

१ अनिन्द्रियेति प. म. पुस्तकयोः पाठः । २ 'निश्चय' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः । ३ 'च' इति नास्ति प पुस्तके । ४ स्तवनात.-खण्डितः ।

तर्हि तज्ज्ञानं प्रत्यक्षम् । तस्य सामान्यगोचरत्वास्वीकारात् । तत्स्वीकारे वा प्रमेयद्वैविध्यात्प्रमाणद्वैविध्यमित्यङ्गीकारस्य भङ्गप्रसङ्गः । सविकल्पकत्वानुषङ्गश्च प्रत्यक्षस्य । अथ विशेषस्तज्ज्ञाने प्रतिभासते । तर्हि ततः प्रवर्त्तमानस्य प्रतिपत्तुर्वह्निविशेषसंशयो न प्रादुर्भवेत्तार्णो[1] चात्राग्निः पार्णो[2] वेति यथा सन्निहिते वह्निविशेषे । न खलु पावकं[3] सन्निहितमवलोकमानस्य तत्र संशयः समुल्लसति । समुल्लासे वा तस्य शब्दाल्लिङ्गाद्वा विशेषं प्रतिपाद्यमानस्यापि प्रमातुरसौ समुल्लसेत् । तथा चेदमसङ्गतं भवेत् शब्दाल्लिङ्गाद्वा विशेषप्रतिपत्तौ न तत्र सन्देह इति । तन्नेदमकस्माद्धूमदर्शनाद्वह्निरत्रेति ज्ञानं प्रत्यक्षम् । किं[4] तर्हि लिङ्गदर्शनसमुत्थत्वादनुमानम् । दृष्टान्तावष्टम्भं विनाप्यनुमानं भवतीत्येतच्च[5] पुरस्तादुपपादयिष्यते । व्याप्तिज्ञानमप्यस्पष्टत्वेनाप्रत्यक्षं व्यवहारिणां सुप्रतीतम् । व्यवहारानुकूल्येन प्रमाणचिन्ता प्रतन्यते भवद्भिः । प्रामाण्यं व्यवहारेणेत्यभिधानात् । न च व्यवहारिणा सर्वेऽग्न्यादयो धूमादयो वा स्पष्टज्ञानगोचरा इत्यभ्युपगमोऽस्ति । अनुमानस्य[6] वैयर्थ्यप्रसक्तेः । समस्तं हि व्याप्यं व्यापकं च स्पष्टत्वेन युगपन्निश्चिन्वतः प्रमातुर्न किञ्चिदनुमानेन साध्यं सम्भवति । अन्यथा योगिनामप्यनुमानबलात्पदार्थनिश्चयप्रसङ्गः । समारोपनिषेधार्थमनुमानस्य प्रवृत्तमानत्वान्न वैयर्थ्यमिति चेत् । तदप्यनुचितम् । निश्चिते समारोपस्यासम्भवात् निश्चयसमारोपयोः परस्परं विरुद्धत्वात् । अथ कालान्तरभाविसमारोपनिषेधकत्वेन नानुमानस्य वैयर्थ्यम् । एवं तर्हि क्वचिदुपलब्धदेवदत्तस्य पुंसः पुनः कालान्तरेऽनुपलम्भाख्यसमारोपे सत्यनन्तरं यत्स्मरणादिकं तस्याप्यवैयर्थ्यं स्यात् । तथा च प्रमाणान्तरमेतदापद्येत । तन्न व्याप्तिज्ञानमप्यस्पष्टत्वात् प्रत्यक्षं युक्तम् ।

ननु चास्पष्टत्वं ज्ञानधर्मोऽर्थधर्मो वा । यदि ज्ञानधर्मः । कथमर्थ-

१ तृणजन्य । २ पर्णजन्यः । ३ ' सन्निहितं पावकं ' इति प. पुस्तके पाठः । ४ ' किं ' इति नास्ति भ. पुस्तके । ५ ' च ' इत्यधिकं प. पुस्तके । ६ 'मानवैयर्थ्य ' इति प. पुस्तके पाठः ।

स्यास्पष्टत्वम् । अन्यास्पष्टत्वादन्यस्यास्पष्टत्वेऽतिप्रसक्तिः । अर्थधर्म्मत्वे पुनरस्य कथमतो व्याप्त्यादिज्ञानस्याप्रत्यक्षत्वं प्रसिध्येत्। व्यधिकरणाद्धि हेतोः साध्यसिद्धौ काकस्य कार्ष्ण्याद्धवलः प्रासाद इत्यादेरपि गमकत्वप्रसङ्ग इति चेत्। तदपि दुराशामात्रम्। स्पष्टत्वेऽप्येतस्य तुल्यत्वात्। स्पष्टत्वमपि हि यदि ज्ञानधर्मस्तर्हि कथमर्थे स्पष्टता। अतिप्रसक्तेः। विषये विषयिधर्मस्योपचाराददोषेऽत एवान्यत्राप्यदोषोऽस्तु। संवेदनस्यैव ह्यस्पष्टता धर्मः स्पष्टतावत्। यदि तु तस्याः परिच्छेद्यपदार्थधर्मत्वं स्वीक्रियते। तर्हि सर्वदा तथा प्रतिभासप्रसङ्गात्कुतः प्रतिभासपरावृत्तिर्भवेत्। ननु विषयिधर्मस्य विषयेषूपचारात्तत्र स्पष्टत्वास्पष्टत्वव्यवहारे विषयिणोऽपि ज्ञानस्य स्पष्टत्वधर्मतासिद्धिः कुतः। किं तज्ज्ञानगोचरज्ञानान्तरगतस्पष्टत्वास्पष्टत्वाभ्यां स्वतो वा। प्रथमपक्षेऽनवस्था। द्वितीयपक्षे त्वविशेषेण निखिलज्ञानानां स्पष्टत्वमस्पष्टत्वं वा प्रसज्येतेति चेत्। तदप्यचारु। अन्यथैव ज्ञाने स्पष्टत्वास्पष्टत्वधर्मतासिद्धेः। तथा हि प्रबलतरज्ञानावरणवीर्यान्तरायकर्मक्षयोपशमविशेषात्काचिद्धिज्ञानस्य स्पष्टत्व विपरीतात्तु तस्मादस्पष्टत्वम्।

स्पष्टज्ञानस्वरूपत्वं तत्प्रत्यक्षस्य लक्षणम् ॥
व्यवस्थितमिदं युक्तिप्रतीतिभ्यामबाधितम् ॥३१२॥२॥

अथ स्पष्टत्वमेव प्रकटयन्नाह—

॥अनुमानाद्याधिक्येन विशेषप्रकाशनं स्पष्टत्वमिति ॥ ३ ॥

अनुमानादिभ्यो वक्ष्यमाणभेदेभ्यः सकाशादाधिक्येनातिरेकेण विशेषाणां नियतवर्णसंस्थानाद्यर्थाकाराणां प्रकाशनं प्रतिभासनं यस्य ज्ञानस्य तत्स्पष्टत्वं वैशद्यमित्यर्थः। तदुक्तम् 'अनुमानाद्यतिरेकेण विशेषप्रतिभासनम् ॥ तद्वैशद्यं मतं बुद्धेरवैशद्यमतः परम्॥१॥' इति।

१ 'परोक्षप्रमाण' इत्यधिकं प. पुस्तके। २ 'सन्थानाद्यर्था' इति प. ... पाठ.।

प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन प्रतिभासनमपि ज्ञानस्य वैशद्यमिति वदतां तार्किकमन्यानां जैनमतानभिज्ञत्वम् ।

केचित्तु तार्किकम्मन्याः प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन प्रतिभासनमपि ज्ञानस्य वैशद्यं वदन्ति । अनुमानादिपरोक्षप्रमाणभेदेषु हि धूमादिगोचरप्रतीतिव्यवधानेन धूमध्वजादिवस्तुनः प्रतीतिरित्यवैशद्यं तेषाम् । प्रत्यक्षे तु नैवं प्रतीत्यन्तरव्यवधानमस्तीति वैशद्यं तस्य । न ते जैनदर्शनोपनिषदं स्वप्नेऽपि प्रापु. । एवं प्रकारं वैशद्यं वदन्तस्ते कथमीहा[1]दिज्ञानस्य सन्देहाद्यपेक्षिणः प्रत्यक्षतां व्यवस्थापयिष्यन्ति । अथ ब्रूयुरपरापरेन्द्रियव्यापारादेवेहादीनामुत्पत्तेः सन्देहाद्यनपेक्षत्वात्प्रतीत्यन्तराव्यवधानेन प्रत्यक्षतेति । तदपि प्रतीतिपराङ्मुखम् । ईहादयो हि सन्देहादिभ्यः समुपजायमाना. प्रतीयन्त एवेति कथं तदनपेक्षत्वम् । प्रतीयमानस्यापि कार्यकारणभावस्यात्रापह्नवे सर्वत्र तदपह्नवः किन्न स्यात् । अथैकमिदं संवेदनमवग्रहाद्यतिशयोपेतमित्यत्रापि प्रतीत्यन्तराव्यवधानमस्तीति । ननु तथापि तदनेकत्वपक्षे प्रतीत्यन्तरव्यवधानमलब्धसमाधानम् । स्याद्वादिना ह्यवग्रहादीनामेकत्वमिवानेकत्वमपि वक्तव्यम् । तदेवं परोदितस्य वैशद्यलक्षणान्तरस्यानुपपत्तेर्यथोदितलक्षणमेव वैशद्यं स्पष्टत्वापरपर्यायं स्वीकार्यम् ।

सूत्रोक्तवैशद्यलक्षणस्यासंभवादिदोषरहितत्वम् ।

निरवद्यं चेदं स्पष्टत्वं प्रत्यक्षस्य लक्षणम् । साकल्येनाखिलाध्यक्षव्यक्तिषु सम्भवेनाव्याप्त्यसम्भवदोषानास्पदत्वात् । अतिव्याप्तिस्तु दूरोत्सारितैव । अध्यक्षत्वानभिमते क्वचिदप्येतल्लक्षणस्यासम्भवात् । तमन्धकारादौ मलिनवस्तुवेदनमप्यध्यक्षमेव । संस्थानमात्रे तस्यापि स्पष्टत्वात् । ननु च परोक्षेऽपि स्मृतिप्रत्यभिज्ञा[2]दिस्वरूपसंवेदनेऽन्याध्यक्षलक्षणस्य सम्भवादतिव्याप्तिरेवेति चेत्, नैवम् । तस्य परोक्षत्वानभ्युपगमात् ।

---

१ आदिग्रहणात् अवायधारणाग्रहणम् । लक्षणं तु यथाक्रमेण परि. २ सू. ८, ९, १० इत्यत्र द्रष्टव्यम् । २ आदिग्रहणात् ऊहतर्कस्य ग्रहणम् । ऊहलक्षणं परि. ३ सू. ७ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

क्षायोपशमिकसंवेदनानां स्वरूपसंवेदनस्यानिन्द्रियप्रधानतयोत्तरानिन्द्रियाध्यक्षव्यपदेशसिद्धेः । बहिरर्थग्रहणापेक्षया हि विज्ञानानां प्रत्यक्षपरोक्षव्यपदेशो न तु स्वरूपापेक्षया । स्वरूपे सर्वज्ञानानां स्पष्टप्रतिभासत्वेन प्रत्यक्षतयैव व्यवस्थितत्वात् ।

चक्षुषोऽर्थेन सन्निकर्षाभावमसहमानस्य नैयायिकस्य खण्डनम् ।

तस्मान्निर्दोषत्वात्स्पष्टत्वं प्रत्यक्षलक्षणं प्रेक्षावद्भिरङ्गीकर्तव्यं नेन्द्रियसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादि नैयायिककल्पितम् । चाक्षुषसंवेदने तस्यासत्त्वेनाव्यापकत्वात् । चक्षुषोऽर्थेन सन्निकर्षाभावात् ।

इदमस्मदुदीरितं निशम्य प्रोद्यत्कोपविपाटलीकृताक्षम् ॥
निगदति नितरामसृष्यमाणं तदिदं योगकदम्बकं मिलित्वा ॥ ३१३ ॥

चक्षुषः प्राप्तार्थपरिच्छेदकत्वमित्यर्थे साधकानुमानानां खण्डनम् ।

आः किमिदमुच्यते चक्षुषोऽर्थेन सन्निकर्षाभावादिति । अस्ति हि तत्सद्भावग्राहकमनुमानम् । तथा च व्योमशिवः " चक्षुः प्राप्तार्थपरिच्छेदकं व्यवहिताप्रकाशकत्वात् यद्यव्यवहिताप्रकाशकं तन्नाप्राप्तार्थपरिच्छेदकं यथा प्रदीपः व्यवहिताप्रकाशकश्च[1] चक्षुः तस्मात्प्राप्तार्थपरिच्छेदकम्" इति । किरणावलीकारोऽपि[2] 'येषां त्वप्राप्यकारि चक्षुस्तेषामप्राप्तत्वाविशेषादव्यवहितमिव व्यवहितमपि किन्न गृह्णीयात्" इति वदति तदेव समर्थयते श्रीधरोऽप्येतत् '[3]बाह्येन्द्रियत्वात्त्वगिन्द्रियवत्' इति द्वितीयं च प्राह ।

कश्चित्पुनरुवाच । चक्षुः प्राप्यकारि भौतिकत्वाद्यदेवं तदेवं यथा परशुस्तथा चेदं ततस्तथा । अथ चक्षुषः प्राप्यकारित्वे कथं भूधरचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहणम् । तदसत् । युगपत्तद्ग्रहणस्याप्रसिद्धेः । प्रथमतो हि चक्षुः सन्निहितं महीधरं प्राप्य प्रकाशयति । पश्चाद्दूरचारिणं

---

१ ' च ' इति नास्ति प. भ. पुस्तकयोः । २ किरणावल्यां पृ. २८८ प. ६. ३ न्यायकन्दल्यां पृ. २३ प. १५

हरिणलक्ष्माणम् । युगपत्प्रतिपत्त्यभिमानस्तु शतपत्रपत्रशतव्यतिभेदवदाशूत्पत्तिनिमित्तकः ।

एवं च लोचनस्य प्रासिध्यत् प्राप्यकारिता श्रुतिवत् ॥
तन्नयनसन्निकर्षाभाववचः सङ्गतिं कथमुपैतु ॥ ३१४ ॥

एषामहो जगदपूर्वपदार्थसिद्धौ
कोऽप्येष दुर्द्धरतर. खलु पक्षपात. ॥
किन्त्वभ्यधायि स न कश्चन युक्तिलेशः
प्राप्नोति यः किमपि हन्त तदानुरूप्यम् ॥ ३१५ ॥

तथा हि यत्पौरस्त्यमनुमानम् । तत्र भावचक्षुर्द्रव्यचक्षुर्वा धर्मितया वर्ण्येत । न तावद्भावचक्षु । त्वया तस्याकक्षीकारेण धर्मिणोऽप्रसिद्धौ साधनस्याश्रयासिद्धताप्रसक्ते । कक्षीकारेऽपि नास्य पदार्थेन प्राप्तिः सिद्ध्यति । भावचक्षुः खल्वात्मनो बुद्धिलक्षणो गुणः प्राप्तिरपि पदार्थेन संयोगो गुण । न च गुणे गुणान्तरमस्ति । निर्गुणत्वात् तद्गुणानाम् । द्रव्यचक्षुरपि गोलकरूपमन्यद्वा किञ्चिद्भवेत् । आद्यपक्षे प्रत्यक्षबाध प्रतिज्ञाया । प्रत्यक्षेण परिच्छित्तिकाले पदार्थासम्बद्धस्यैव गोलकस्योपलब्धे. । अन्यथा तदानीं पुस. पक्ष्मप्रदेशे प्रकटकोटरोपलम्भ' स्यात् । पदार्थस्य वा गोलकदेशे प्रतीति स्यात् । अथान्यत्किञ्चिच्चक्षुरिन्द्रियं धर्मितया ह्यधिष्ठाननिष्ठमेवं पटिष्ठमर्थपरिच्छेदे स्वीक्रियते । तदा स एव तद्देशे पदार्थस्योपलम्भः स्यात् ।

अथाधिष्ठानदेशात्प्रसरद्रश्मिरूपावयवसमवेतं चक्षु प्रसृत्यार्थेन सम्बध्यते संम्बद्धं चोपलम्भयति । तदसुलभम् । चक्षुः प्रसृत्य नार्थेन सम्बध्यते त्वगादिवदित्यनुमानबाधापातात् चक्षुषो रश्मिवत्त्वासिद्धे. । अथ रश्मिवच्चक्षुस्तैजसत्वात् यदित्थं तदित्थं यथा ज्योतिस्तथा चेदं तस्मात्तथेत्यतस्तत्सिद्धिः । न चासिद्धं तैजसत्वम् । चक्षुस्तैजसं रूपादिषु मध्ये नियमेन रूपस्याभिव्यञ्जकत्वात् यदेवं तदेवं यथा प्रदीपस्तथा

१ [illegible]

चेदं तस्माच्चथेत्यतस्तत्सिद्धेः । रूपस्याभिव्यञ्जकत्वादित्युक्ते मनसा व्यभिचारो भवेत् । तद्धि रूपव्यञ्जकं न च तैजसमिति तद्व्यवच्छेदार्थं नियमेनेति पदम् । न हि मनो रूपस्यैव व्यञ्जकं गन्धादीनामपि व्यञ्जकत्वात् । एवमपि रूपत्वद्रव्यादिव्यञ्जकत्वोपलब्धेरसिद्धत्वं स्यादिति रूपादिषु मध्ये इत्युक्तमिति चेत् । तदसुन्दरम् । इन्दुदीधितिप्रतिबन्धे[1] तदिति[2] प्रतिबन्धे रूपादिष्वित्यादिहेतोरनैकान्तिकत्वात् । न च शुचिरोचिःशोचिःसञ्चयस्यापि तैजसत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । उष्णस्पर्शशून्यत्वेन तैजसत्वासम्भवात् । तथा तेजःप्रकरणे वैशेषिकभाष्यम् । 'उष्ण एव स्पर्शः' इति[3] ।

यत्पुनरुदयनोऽत्राह 'एवंकारश्चन्द्रचामीकरचक्षुरादिष्वनुपलम्भहेतुकां विप्रतिपत्तिमपनेतुं, तेषां तैजसत्वेनोष्णत्वानुमानात्' इति[4] । तदवन्धुरम्[5] । शशधरेऽद्यापि तैजसत्वासिद्धेः । अथ प्रस्तुतहेतुत एवात्रापि तत्सिद्धिरभिधीयते । तदशस्यम्[6] । अस्यानुमानबाधितपक्षानन्तरोपन्यस्तत्वेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । तथाहि[7] न चन्द्रस्तैजसः शैत्यहेतुत्वात् पाथोवदिति । सति च सुधांशोरतैजसत्वे सुतरां तन्मरीचीनामतैजसत्वम् ।

यस्त्वयं कस्यचिदागमः । 'जलकल्लोलश्चन्द्रस्तत्र प्रतिहतास्तपनांशवः प्रद्योतन्ते शिशिराश्च भवन्ति तत एव शैत्यहेतव' इति । सोऽपि स्वैरालापः । कस्य पयोराशेरयं कल्लोलः । कथं तं विहाय विहायस्तलमालम्बे[8] । कुत परिमण्डल एव कथं न स्पन्दते । काठिन्यमाप्तो वा । तत्प्रतिफलितास्तपनांशवः शिशिराः सुखालोकाः सकलदिक्प्रसारिणश्च भवन्ति । कथं च न दिवापि तत्प्रतिफलनमित्यादि विचारचतुःपथासञ्चारिष्णुत्वात्[9] । तथाविधस्यापि स्वीकारे

1 'प्रबन्धे' इति म. पुस्तके पाठ. । २ 'तदिति प्रतिबन्धे' इति नास्ति म पुस्तके । ३ वैशेषिकदर्शने प्रशस्तपादभाष्ये पृ. १५ प. ८. ४ किरणावल्यां पृ. २८३ पं ?. ५ 'बन्धुर तून्नतानतम्' न चतुरत्वमित्यर्थः । ६ अप्रशस्यमित्यर्थ. । ७ 'तथा च' इति प. म. पुस्तकयो पाठ । ८ आकाशतलम् । ९ 'विचारयितुः पथा' इति म. पुस्तके पाठ ।

परस्परस्यापि स्वेष्टसिद्ध्या स्वमतव्याघातः। तेजोरूपनयनसन्निकर्षेणापि व्यभिचारी प्रकृतहेतुः। अयं हि रूपादिषु रूपस्यैवाभिव्यञ्जकोऽस्ति न च तैजसः।

अथ द्रव्यत्वे रूपादिषु नियमेन रूपस्याभिव्यञ्जकत्वादिति विशिष्य हेतुरुच्यते। तदाप्यञ्जनादिनानैकान्तः। अथ तैजसमेवाञ्जनं न पुनः पार्थिवम्। तत्रानुद्भूतस्य तेजोद्रव्यस्य भावादिति चेत्। तदयुक्तम्। प्रमाणाभावात्। तैजसमञ्जनं रूपावभासने नयनस्य सहकारित्वात्प्रदीपवदिति प्रमाणमस्तीति चेत्। तदचतुरस्रम्। चेतसा व्यभिचारस्य दुष्परिहारत्वात्। अथ रूपस्यैवावभासने नयनस्यैव वा सहकारित्वादित्यवधारणगर्भसाधनोपदर्शनेन सकलानां विषयाणामिन्द्रियाणां वा साधारणस्यान्तःकरणस्य व्यवच्छेदेन व्यभिचारपरिहारः क्रियते। तदाऽऽद्यपक्षे हेतुरसिद्धः। द्रव्यादेरपि व्यञ्जनेऽञ्जनस्य नयनसहकारित्वात्। द्वितीये तु दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यम्। रूपेऽपि स्वविषयतयावभासं जनयति प्रदीपस्य सहकारितया नयन प्रत्येव सहकारित्वासम्भवात्। अथ रूपादिषु मध्य इत्यादिहेतोरेवाञ्जनस्य तैजसत्वसिद्धिरुच्यते। तर्हि निदर्शनं वाच्यम्। प्रदीप एवेति चेत्। न। अस्य साधनशून्यत्वात्।

अहो निगद्युच्यते किं प्रदीपः प्रबोधितो न रूपमभिव्यनक्ति रसादीनपि चाभिव्यनक्ति। उच्यते। अभिव्यनक्त्येवायं स्वान्तर्निविष्टानामगुरुस्तगरमृगनाभिकर्पूरशर्करादीनां सुरभिपरिमलोद्गारं नागवल्लिकादिमर्दककरतलादि नागवल्लिकादेः। एवं चक्षुष्प्रत्यक्षलक्षणेऽनुमानेऽपि साधनवैकल्यं दृष्टान्तस्य वाच्यम्। अपि च यदि चक्षुष्प्रत्यक्षं स्यात्तदा [illegible] न तत्र आन्तररूपोपलम्भः। तेजसि तस्य [illegible]त्वात्। अनुद्भूतत्वादिति चेत्। तर्हि रूपाभिव्यञ्जकत्वं दुर्लभ-

१ [illegible]

पादम् । तथा हि[1] यदुद्भूतभासुररूपरहितं तन्न रूपाभिव्यञ्जकं यथा पाथःसंयुक्तस्तनूनपात्तथा चक्षुः कक्षीकृतं त्वयेति ।

अनुद्भूतरूपस्यापि चक्षुषः प्रदीपादिसहकारेणार्थप्रकाशकत्वमिति भूषणमतस्योपपादपूर्वकं खण्डनम् ।

यत्तु भूषणेनाबभाषे । 'कथमनुद्भूतरूपाणामर्थप्रकाशकत्वमिति चेत् । न । प्रदीपादिप्रकाशसहितानां तदुपपत्तेः । अत एव येषामदृष्टसामर्थ्यादुद्भूतरूपा नायना रश्मय उत्पन्नास्तेषां बाह्यप्रकाशनिरपेक्षा एवार्थं प्रकाशयन्ति यथा नक्तञ्चराणाम् । तथा च केषांचिन्नक्तञ्चराणां नायना रश्मयः प्रत्यक्षेणैव दृश्यन्ते' इति । तदपि न कमनीयम् । कुम्भादेरप्यनुद्भूतभासुररूपपरिकल्पनया प्रदीपादिसहकृतस्य प्रकाशकत्वोपपत्तेः । तस्यातैजसत्वेन भासुररूपमेव नास्तीति कुतस्तत्र तस्यानुद्भूतत्वकल्पनोपपत्तिमतीति चेत् । ननु चक्षुषोऽपि कुतस्तैजसत्वसिद्धिः । रूपादिषु नियमेनेत्यादिहेतोरेवेति चेत् । तत एवान्यस्यापि सास्तु । अत्रायं हेतुरसिद्ध इति चेत् । लोचनेऽपि कथं सिद्धः । प्रदीपादिसहकृतस्य प्रकाशकत्वोपलब्धेरिति चेत् । तदन्यत्रापि न नाम नास्ति ।

अथ वृषदंशादि[2]चक्षुरालोकासहकृतमपि प्रकाशकमुपलब्धं नत्वेवं कुम्भादिरिति चेत् । तत्किमयमाशयस्ते यदालोकसहकृतमेव प्रकाशकं तन्न तैजसमिति । तर्हि नरनारीनयनानां तादृशमतैजसत्वप्रसक्तिः । यदप्यवाचि केषाञ्चिन्नक्तञ्चराणां नायना रश्मयः प्रत्यक्षेण दृश्यन्त इति । तदपि यदि परमतापसचक्षुषामपेक्षया प्रोक्तम् । अस्मदादिभिस्तत्र रश्मीनामप्रतिपत्तेः । वृषदंशदृशोः प्रतीयन्त एवेति चेत् । न । तद्गोलकप्रदेशविशेष एव हि तथा प्रतिभासते न तु रश्मयः क्वचित् । यदि तु न तत्र स्युः तदा प्रदीपादिष्वपि प्रसरन्तो दृश्येरन् । न च सर्वे निशि निशाचराः पश्यन्ति स तल्लोचनरुचिनिचयविस्फुरितो 'दीप-

1 'च' इति प. पुस्तके पाठः । 2 वृषदंश — मार्जारः । 3 'दीपादिना' इति प. पुस्तके पाठः । 4 'प्रदीप' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

प्रभाप्राग्भारपरिरब्ध इव निकटोपटीकमानमनुष्येण दृश्येत । न च तेषामतितनुतरतया न नरान्प्रत्यभिव्यञ्जकत्वमिति वाच्यम् । रात्रिञ्चरानपि प्रति तदभिव्यञ्जनविरोधात् । उद्भूतभासुररूपत्वेन हि तेषामभिव्यञ्जकत्वं तच्चोभयत्र तुल्यम् । यद्वा सन्तु मार्जारनेत्रयोर्मरीचयो यत्र चाकचक्यायमानतास्ति काचित् । यत्र तु गृहगोधिकादिचक्षुषि न किञ्चिन्निशि चकास्ति तत्रोद्भूतभासुररूपा रश्मय सन्तीति कः स्वस्थः कथयेत् । दर्शनयोग्य हि रूपमुद्भूतमुच्यते । अन्यथा मनुष्यनेत्रेषु तदनुद्भूतताभ्युपगमः किंनिमित्तक स्यात् । अनुद्भूतताभ्युपगमे तु गृहगोधिकादिचक्षूरश्मीनामालोकनिरपेक्षाणामेव प्रकाशकत्वमवलोकितमिति कथं प्रदीपादिप्रकाशसहितानां तदुपपत्तिरिति प्रागुक्तमुपपद्यते ।

यत्तु तेनैव नेत्ररश्मिष्वनुद्भूतरूपतामनिच्छताऽभाणि । [illegible] यवमहितेभ्यस्तदवयवेभ्य उद्भूतरूपा एव नायना रश्मय उत्पद्यन्ते । दृष्टौ हि तेजसामाशुतरविनाशोत्पादौ । रूपस्पर्शौ चोद्भूतानुद्भूत[illegible] विकल्पोपेताविन्युद्भूतरूपत्वेनोत्पन्नानामपि रश्मीनामन्धकारे [illegible] यैव नाग्रहणम् । यथाऽनेकप्रदीपरश्मीनामेकार्थसन्निपाते [illegible] । तदपि नोपपद्यते । यतो यदि नामालोकनिरपेक्ष[illegible] । [illegible] निशीथे निरन्तर[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]

स्पर्शनादीनामाकाशपरमाणुप्रभृत्यत्यन्तायोग्यपदार्थाप्रकाशकत्वेऽपि प्राप्तार्थपरिच्छेदकत्वात् । तृतीयेऽप्ययमेव कलङ्कः । तदखिलं प्रलापमात्रम् । यतो यदि नाम सूक्ष्मरश्मि दंष्ट्रादिस्वकीयालोककलनयाञ्जनमयोग्यं पर्यङ्कमपि तथापि सकलगोलकव्यापितिमिरकाण्डादिषु कः प्रतीकारः । ते हि तथापित्वादेव तद्रश्मीनां प्रगुणतेजस्विता । यथा स्फुटस्फटिककाचादिकूपिकान्तरोपगतप्रदीपरश्मीनां स्फटिकादिकूपिका इति । न च स्पर्शनेन प्राप्तार्थप्रकाशकेनाप्यत्यासन्नस्याभ्यन्तरशरीरावयवस्पर्शस्याप्रकाशनादत्यासन्नार्थाप्रकाशकत्वस्यानैकान्तः । आभ्यन्तरशरीरावयवानां स्पर्शनेन्द्रियकारणत्वेन तत्सम्बन्धिस्पर्शस्य तदविषयत्वात् । अकारणस्य तु जलादेः पीयमानस्य शिशिरस्पर्शोऽभ्यन्तरमनुभूयत एव । व्यवहिताप्रकाशकत्वादिति हेतुरप्यसिद्धः । कुलिशकाचाभ्रपटलस्वच्छसलिलस्फटिकोपलान्तरितानामपि पदार्थानामुपलम्भात् । अथ चक्षूरश्मयः । कुलिशादिकं विभिद्य तदन्तरितपदार्थदेशमुपसर्पन्ति ततस्तदुपलम्भः तर्हि तूलपटलान्तरितपदार्थोपलम्भः सुतरां भवेत्तस्य सुभेदत्वात् । ये हि किमपि कर्कशमतिशयनिशितशस्त्राभेद्यं दम्भोलिस्फाटिकादिकमपि भिन्दन्ति न ते तूलपटलीं भेदयितुमलमिति कः सकर्णः कर्णेऽपि कुर्वीत ।

स्फटिकादीनां प्रसादस्वभावतया तेजोगतेरप्रतिबन्धकत्वमित्युदयनमतस्य खण्डनम् ।

यत्पुनरुदयन उदचीचरत् । “ स्फटिकाद्यन्तरितोपलब्धिः प्रसादस्वभावतया स्फटिकादीनां तेजोगतेरप्रतिबन्धकतया प्रदीपप्रभावद्भवेदुपपन्ना ” इति । तदपि नोपपन्नम् । न हि प्रसन्नतानिमित्तको मूर्तद्रव्यस्य मूर्तद्रव्यान्तरेण गतेरप्रतिबन्धः क्वापि प्रैक्षि । किन्तु प्रशिथिलावयवारभ्यत्वनिमित्तकः । यथा तूलादिभिरेव जलादीनां न पुनः स्फटिकादिभिः । तद्वदिहापि तूलादय एव नयनरश्मिगतेरप्रतिबन्धकाः । न[1] स्फटिकादयः । स्फटिकान्तर्गतप्रदीपरश्मयस्तु न तं भित्वा प्रसरन्ति । किन्तु तत्सम्पर्कमासाद्य स्फटिकपरमाणुपुञ्ज एव

१ ‘ न ’ इति प. पुस्तके नास्ति ।

[illegible] विशेषात् । न हि वस्तुनो [illegible] एव [illegible] । [illegible] पररूपादि-[illegible] [illegible] । न च [illegible] सर्वात्मकं वस्तु [illegible] । [illegible] स्यात् । [illegible] एव वस्तुनोऽ-[illegible] । पररूप [illegible] स्वरूप [illegible] [illegible] । न च [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] । ततः सर्वो [illegible] च पुनः पुनः [illegible] [illegible] प्रसङ्गः [illegible] स्यात् । न चैवं [illegible] कथं [illegible] इति वाच्यम् । [illegible] इति [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] ।

[illegible] [illegible] किं न [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । [illegible] च [illegible] । [illegible] [illegible] न [illegible] । अथ [illegible] न [illegible] इति कथं [illegible] । तर्हि [illegible] [illegible] । कथं च [illegible] । नहि [illegible] । [illegible] । [illegible] [illegible] । किं च [illegible] [illegible] न [illegible] । अथ [illegible] । [illegible] । [illegible] । [illegible] तु [illegible] । [illegible] । [illegible]-

[illegible] [illegible] [illegible] । [illegible]

[illegible] इति [illegible] पाठः

वैनिश्चयानिद्रितानयथार्थंभेनिरस्तम् । तदितरस्यापि तुल्यम् । चक्षुषामपि चक्षुरादीनां केषाञ्चिदतिशयानामभ्युपगमात्स्वविषयस्य परिच्छेदकत्वम् । तादृशानामतिशयानामर्थसामर्थ्यसिद्धत्वात् । अस्मदादीनां तु यथाप्रतीति प्रकाशकत्वं तत्तु तत्तद्वस्तु-एतद्विशेषादिन्द्रियाणामनुमानस्या योग्यता । अधिकृतत्वस्य-मतः साक्षी । अनुमानं चानन्तरं निरसितम् ।

कन्दलीकारोक्तयोग्यता-खण्डनस्य खण्डनम् ।

यत्तु कन्दलीकारो व्याकरोति । "योग्यताभावाद्व्यवहितार्थप्रकाशनं चेत् । इन्द्रियस्य तावद्योग्यता विषयप्रकाशसामर्थ्यमस्त्येव तदानीमव्यवहितप्रकाशनात् । विषयस्यापि योग्यता महत्त्वानेकद्रव्यवत्त्वरूपविशेषाद्यात्मिका व्यवधानेऽप्यनिवृत्तैव । आलोकोऽप्यस्त्येव तदवस्थमिति" । तदप्येतेन निरस्तम् । कुड्याद्यन्तरितविषयेषु चक्षुषो योग्यताया अभावात् । कथमन्यथा निशीथिनीनाथस्येव तद्दर्शनं न भवेत् । अथ भास्वरत्वाद्दूरादपि रूपं तस्योपलभ्यते ननु भास्वरत्वविपरीतत्वात् तर्हि तद्भास्वरभास्वतः कुड्यकच्छदः सैंहिकेयनिकेतनस्थोऽपि नोपलभ्येत । तद्रूपाभावेन मितत्वेन तदुपलम्भे कारणं यत्नासौ दृश्यते । तदेवं न व्यवहितार्थप्रकाशकत्वानुमानं साधीयः । नापि बाह्येन्द्रियत्वानुमानम् । तत्रापि प्रतिवादिनोऽपि प्रायः प्रसङ्गात् ।

किं च किमिदं बाह्येन्द्रियत्वं चक्षुषः । किं बहिरर्थग्रहणाभिमुख्यं, बहिर्देशावस्थायित्वं, बहिष्कारणप्रभवत्वं वा स्यात् । तत्र प्रथमे चेतसा व्यभिचारि । तस्याप्यात्मसुखादिव्यतिरिक्तघटादिपरिच्छेदकत्वेन बहिरर्थग्रहणाभिमुख्यतया बाह्येन्द्रियत्वात् । द्वितीयपक्षेऽप्यर्थः शरीराद्बहिर्वा बहिर्देशो विवक्षितः । व्यवस्थापितमपि तत्पक्षेऽपि तत्समर्थाभिमुख्येन प्रवृत्तिर्वा स्यात् । आद्यपक्षे हेत्वासिद्धिः । चक्षुषो गोलकान्तर्देशसमाश्रितत्वेन वादिप्रतिवादिनोरभ्युपगतत्वात् । द्वि-

१ 'हि' इत्यधिकं प. पुस्तके । २ न्या. कं. पृ. २३ पं. ७.

यत्केनचिदुच्यते । तदपि परास्तम् । अयस्कान्तेन च व्यभिचारीदम् । तेनाप्राप्तस्यैव लोहस्याकर्पणात् ।

अथ तस्यापि प्राप्तस्यैवाकर्पणम् । अयस्कान्तो हि वायुद्वारेण तदाकर्पति यथा पुरुषो नालान्तर्वायुप्रयोगेण पानीयादि । सयुक्तसंयोगश्चात्र प्राप्ति. । तदसत् । वायोस्तत्राप्रमाणत्वात् । न तावत्प्रत्यक्षं तद्ग्राहकम् । अननुभवात् । अनुमानमपि नास्ति । समाकर्पणस्यान्यथानुपपत्तिरस्ति इति चेत्, न । अप्राप्तस्याप्याकर्पणोपपत्त्यास्या उपक्षीणत्वात् । अप्राप्तस्याप्याकर्पणे कथ न सकललोहाकर्पणम् । प्राप्तस्याप्याकर्पणे कथं न तद्देशवर्त्तितृणतूलादिसमाकर्पणम् । तस्यायोग्यत्वादिति चेत् । अनयैवोक्त्यामृतमास्वादय । सकललोहानामयोग्यत्वादप्राप्तत्वाविशेपेऽपि नाकर्पणं भवेदस्ति चैतदिति तुल्यम् । वाद्यन्तरं प्रत्येवास्य योग्यतेति चेत् , किमेतदेवान्यत्रापि न पश्यसि । किं च कुतोऽयसः समाकर्पणान्यथानुपपत्ति. । कारकत्वाख्याद्धेतोरिति चेत् । अयमभिसन्धि: । सकल कारकं प्राप्त एव वस्तुनि फलमुत्पादयदवलोकित कारक एवायस्कान्त इति । तदसुन्दरम् । इतरेतराश्रयप्रसङ्गात् । कारकत्वस्य हेतुत्वसिद्धावयस्कान्तस्य प्राप्तार्थसमाकर्पणसिद्धिस्तत्सिद्धौ च कारकत्वस्य हेतुत्वसिद्धिरिति । यदि च वायुद्वारेण तदाकर्पणमुच्यते । तदा तिर्यगेव तदाकर्पणं भवेन्न पुनरूर्ध्वम् । वायोस्तिर्यक्पवनस्वभावत्वात् । वात्यादौ तु विरुद्धदिक्क्रियवायुद्वयसयोगनिमित्तत्वेनोर्ध्वगतेर्भवद्भिर्व्यवस्थापितत्वात् । न चात्रापि तथाविधा कल्पना ज्यायसी । तथाननुभवात् । अनुमानबाधित च तत्र वायुपरिकल्पनम् । तथा हि[1] चुम्बको नायसो वायुद्वारेणाकर्पकस्तत्रावस्थितलघुतरतृणतूलाद्यनाकर्पणान्यथानुपपत्ते: । कथं च तिलकादिना कान्तादीनामाकर्पणम् । तत्रापि पवनोऽस्तीति महासाहसिकस्योल्लाप: । न खलु यथा वात्यादिना परवशीभूता कान्ता समानीयते । तथात्रापि पवनविशेपेणेति प्रतीतिरस्तीति ।

---

१ ' च ' इति प भ. पुस्तकयो पाठ.।

परेण भूधरगजधरयोर्युगपद्ग्रहणाभावे प्रदर्शिते तत्खण्डनम् ।

यदप्यवादि प्रथमतो हि चक्षुः सन्निहितमित्यादि, यदपि च मता-शीघ्रगतया निःसरन्नेव नयनतेजो बाह्यालोकेनैकतागतं युगपदेव तावदर्थं सन्तृष्टमिन्द्रियमुत्पादितवदिति भूधरगजधरयोस्तुल्यकालग्रहणमुपपद्यत इति केनचित् उच्यते तदपि चक्षुषो रश्मिवत्त्वपराकरणादपाकृतम् । उत्तरमते च पृष्ठास्थितस्य व्यवहितस्य चार्थस्योपलम्भः प्रसज्यते । अथानार्जवावस्थितस्य व्यवहितस्य कथं ग्रहणमस्तु । मैवम् । आर्जवावस्थितस्य व्यवधानाश्रयणस्येन्द्रियप्राप्त्यर्थत्वात्तस्याश्च तथास्थितेऽप्यर्थे सञ्जातत्वात् ।

चक्षुषः प्राप्यकारित्वे संशयविपर्यययोरनुत्पत्तिप्रसञ्जनम् ।

यदि च चक्षुः प्राप्यकारि । तदा कथं संशयविपर्ययप्रादुर्भावः। सामान्यवद्विशेषाणामपि सन्निकृष्टानामुपलम्भसम्भवात् । तथा च कथं विशेषानुपलब्धिनिबन्धनौ संशयविपर्ययौ स्याताम् । यत्पुनरात्रेयभाष्यकारः प्राह ।

"यथा सामान्यस्य विशेषाणां च प्रदीपालोकेन सन्निकृष्टत्वेन दूरात्सामान्यमुपलभ्यते न विशेषा इति प्रदीपालोककारितौ संशयविपर्ययौ भवतः तथा सामान्यस्य विशेषाणां च चक्षुषा सन्निकृष्टत्वेऽपि दूरात्सामान्यमुपलभ्यते न विशेषा इति चाक्षुषौ संशयविपर्ययौ भवतः । तत्र महाविषयत्वात्सामान्यं दूरादप्युपलभ्यतेऽल्पविषयत्वात्तु विशेषा न दूरादुपलभ्यन्त इति संशयविपर्यययोरुपपत्तिः " इति । तदपि न क्षोदक्षमम् । महाविषयत्वस्योपलम्भं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । न खलूपलभ्यमानादितरे विषयाः कणिकयापि तत्सामान्यज्ञप्तावुपयुज्यन्ते । यतस्तद्भूयस्त्वं दूरात्तत्स्थसामान्योपलब्धौ निमित्तं स्यात् । यस्तु प्रदीपो दृष्टान्ततयोपदिष्टः सोऽपि न श्रेष्ठः । येन हि सन्निकर्ष उपलम्भकारणतया कथ्यते तस्य प्रदीपेऽपि सामान्यवद्विशेषाणामुपलम्भकत्वप्रसक्ति-

[illegible] ॥
[illegible] ॥ ३२० ॥

[illegible] ॥
[illegible] ॥ ३२१ ॥

तत्र यदुक्तमनुमानं गो दूरादिप्रत्ययग्राह्य इत्यादि । तत्र गन्ध-स्वग्राहकेणासन्निकृष्ट एव गृह्यत इत्येतस्य गम्यमानपक्षस्य प्रत्यक्ष-बाधा । कर्णगतप्रविष्टस्य मशकादिशब्दस्य सन्निकृष्टस्यैव प्रत्यक्षेण प्रतीतेः । दूरादिप्रत्ययग्राह्यत्वलक्षणो हेतुश्च गन्धेनानैकान्तिकः । तस्य स्वग्राहकेण सन्निकृष्टस्य ग्रहणेऽपि दूरादिप्रत्ययग्राह्यत्वप्रतीतेः । न च तथा प्रतीयमाने गन्धे दूरनिकटादिव्यवहारोऽसिद्धः । यतः

दूरादुच्छृङ्खलोऽयं बहुलपरिमलः काममभ्येति भूयान्
गन्धोद्गारातिरेकं किमपि जलरुहां जृम्भतेऽसौ समीपे ॥
मध्यस्थाः प्रोद्भमन्ति प्रकृतिसुरभयः सौरभं सत्कदम्बाः
सुव्यक्तेयं प्रतीतिर्निखिलतनुभृतां निर्विवादा समस्ति॥३२२॥

किं च दूरादिप्रत्ययग्राह्यत्वं शब्दे साकारज्ञानवादिनः सौगतस्या-नुपपन्नम् । श्रावणज्ञानेन स्वगते शब्दाकारे गृह्यमाणे दूरनिकटादिव्य-वहारस्यायुज्यमानत्वात् । निराकारं हि यस्य ज्ञानं भिन्नदेशमर्थं परिच्छि-नत्ति तस्येदं दूरमिदं निकटमिति वक्तुमुचितम् । साकारज्ञानवादिनः पुनर्यद्दूरादि न तज्ज्ञानवेद्यमवेद्ये च न दूरादिव्यवहारो युक्तः । न हि नष्टनयनस्येदं दूरमिदं निकटं चेति व्यवहारस्तात्त्विकोऽस्ति । यच्च वेद्यं ज्ञानस्य स्वाकारमात्रं न तत्तद्दूरादिस्वरूपम् । ज्ञानस्वरूपाद-भिन्नत्वात् ।

अथाकारधायकस्य दूरादित्वाद्दूरादिव्यवहारः तर्हि व्यर्थः श्रोत्रस्या-प्राप्यकारित्वसाधनप्रयासः । श्रोत्रेण सन्निकृष्टस्यापि शब्दस्य ग्रहणे

तत्र दूरादिव्यवहारस्य दूरादिदेशादागतत्वेनोपपद्यमानत्वात् । दृश्यते हि गन्धस्य घ्राणेन्द्रियेण सन्निकृष्टस्यापि ग्रहणे दूरादिदेशादागतत्वेन दूरे बकुलपरिमल इत्यादिव्यवहारः ।

अथ यदिदं देशापेक्षया शब्दस्य दूरादित्वं तत्किं देशस्याग्रहणे स्याद्ग्रहणे वा । न तावदग्रहणे । देशस्य विशेषणत्वात् । यत्खलु विशेषणं तद्गृहीतमेव विशेष्ये विशिष्टप्रतीतिनिबन्धनम् । यथा दण्डादि । विशेषणं च शब्दस्य दूरादिप्रतीतौ देश इति । नापि ग्रहणे । यत कथं तद्ग्रहण श्रोत्रेण चक्षुरादिना वा । यदि श्रोत्रेण, तदा देशस्यापि शब्दत्वप्रसङ्गः । श्रोत्रग्रहणलक्षणत्वात्तस्य । चक्षुरादिना तु तद्ग्रहणं न सर्वत्र सम्भवती । व्यवहितदेशस्यापि शब्दस्य श्रूयमाणत्वात् । तद् [illegible] फलम् । अव्यवहितदेशसमुद्भवे ध्वनौ देशस्य चाक्षुषत्वे [illegible] लक्ष्यमाणत्वात् । इतरस्मिंस्तु तस्मिन् आनुमानिकी देशप्रतिपत्तिः । तथा-हि यावतो दूरात्प्रत्यक्षागमोपलब्धकारणव्यापारमादिन. शब्दस्य [illegible] तस्य यान्विशेषानुपलब्धवांस्तानदृष्टकारणस्यापि शब्दस्य [illegible] पलभमानस्तावति दूरे शब्दोत्पाद प्रतिपद्यते । [illegible] विशेष [illegible] च [illegible] च प्रतिपद्यते । [illegible] विशेषान्न लक्षयति तस्य संशय एव [illegible] । [illegible] इति । देशादिविशेषे चानुमिते [illegible] [illegible] इति ।

[illegible]

तत्कारणस्य पाषाणस्य कुम्भादिशक्तिसम्प्राप्त्यभावात् । निकटस्थान-कुड्यव्यवहितस्य घटादेरिव गीतस्य दूरतया प्रतीतिः न स्यात् । दूरदेश-स्थितत्वेन तस्य तु दूरादिभिः श्रोत्रोत्पत्तिदेशस्था एव शब्दाः श्रोत्रैर्गृह्यन्ते तन्नागतानामभ्युपगन्तव्यं स्यात् । तथा च निर्वाते दूरस्थेन मनागपि न श्रूयते यः शब्दः सोऽनुकूलवाते कथं श्रूयेत । यथासन्नेन प्रमात्रा श्रूयते स एव प्रतिवाते कस्मान्न श्रूयेत । प्रतिवातेन श्रोत्राभिघाता-च्छब्दस्य नाशितत्वाद्वा । यदि श्रोत्राभिघातात्, तर्हि निर्वातप्रदेश-स्थेन दूरादपि श्रूयेत । प्रतिवाताभावेन तच्छ्रोत्रस्यानभिघातात् । शब्दस्य नाशितत्वे तु यस्याप्यसौ वातोऽनुकूलस्तेनापि न श्रूयेत । नाशितत्वाविशेषात् ।

अथ च

मुरजमधुरध्वानाधीन विकस्वरवल्लकी
क्षणितकलित तालैस्तारन्तरङ्गितपञ्चमम् ॥
स्थितवति जनस्पन्दे मन्देऽनुकूलसमीरणे
विलसति तथा दूराद्गीत निशासु निशम्यते ॥ २२३ ॥

दूरदेशवर्त्तिप्रमातारं प्रति तेनास्य प्रेरणे तु तच्छ्रोत्रेण प्राप्तोऽसौ गृह्यते इति सिद्धमस्य प्राप्यकारित्वम् । अन्यच्च यदि स्वोत्पत्तिदेश एव सर्वे शब्दाः प्रलयभाज । कथं तर्हि नलिकाशब्दस्य भेर्या-दिशब्दस्य वा कर्णशष्कुलीगृहादिप्रपूरणेन प्रतिपत्ति. स्यात् । कथ वा धवलगृहादौ प्रतिशब्दप्रादुर्भावः । न हि लोष्टादय. कांस्यपात्रादि-भिरसस्पृष्टा शब्दमुपजनयन्त. प्रतीयन्ते । यदि स्वोत्पत्तिदेशस्था एव शब्दाः श्रोत्रेण गृह्यन्ते । तदा तत्रस्थैर्भेर्यादिशब्दैर्महद्भिरल्पी-यसोऽपि मशकादिशब्दस्यानभिभवादनाकुलमिव गृहणं स्यात् । तथा च प्रयोगः । ये स्वोत्पत्तिदेशस्था एवेन्द्रियेणासन्निकृष्टा गृह्यन्ते न तेषु महद्भिरल्पीयसामभिभवो यथा पर्वतेन पादपादीनाम् । स्वोत्पत्ति-देशस्था एवेन्द्रियेणासन्निकृष्टा गृह्यन्ते च शब्दा इति ।

देशप्रतीतिरिति चेत् । किं तदनुमानम् । शब्दविशिष्टतेति चेत् न। स्वस्थानस्थस्य शब्दस्य ग्रहणे दूरनिकटवर्तिप्रमातॄन्प्रति विशेषाभावात्। येषां तु शब्दस्यागतस्य ग्रहणं तेषां तस्य मन्दमन्दतरादिशब्दपर्यायपरम्परोत्पत्त्या युक्तं विशिष्टत्वं ततोऽपि देशानुमानमिति ।

तस्मादेवं प्राप्यकारि प्रसिद्धं श्रोत्रं प्रोक्तन्यायतः स्पष्टमेव ॥
दृष्टान्तत्वं युक्तमेतस्य तस्माद्वैधर्म्येण व्याहृते वाक्प्रयोगे॥२२४॥

शब्दागमनमसहमानभाट्टपूर्वपक्षस्य उद्भाव्य खण्डनम् ।

भाट्टस्तु समाचष्टे । प्रियं नः प्राप्यकारित्वप्रसाधनं श्रोत्रे, यत्पुनरनेनागतस्य शब्दस्य श्रवणं स पायसदात्रे पिचुमन्दकन्दलक्षोदक्षेपः। विशालशिलासंघातघटितभित्तिभागान्तरितस्य शब्दस्यागमनासम्भवेनाश्रवणप्रसङ्गात् । तदस्य श्रोत्रियस्यानुवेलजलसम्पर्कं प्रकटयति । एवंविधस्य गन्धस्याप्यनाघ्राणप्रसङ्गात् । अथ सूक्ष्माः कतिपयेऽपि गन्धपरमाणवः कुड्यादिकं भित्त्वा घ्राणेन सम्बद्धास्तेन गृह्यन्ते । तर्हि तथाविधा एव शब्दपरमाणवोऽपि श्रोत्रेण गृह्यताम् । न च तत्परमाणवोऽसिद्धाः । पौद्गलिकत्वेन तस्य तत्सिद्धेः । न च पौद्गलिकत्वमप्यसिद्धम् । पुद्गलपरिणामः शब्दो बाह्येन्द्रियगोचरत्वाद्गन्धवदित्यतस्तत्सिद्धेः ।

शब्दस्य पौद्गलिकत्वमसहमानजयन्तमतस्य खण्डनम् ।

यत्तूच्यते जयन्तेन, '[1]वर्णस्यावयवाः सन्ति सूक्ष्माः केचन पुद्गलाः ॥ तैर्वर्णावयवा नाम जन्यन्ते पश्य कौतुकम् ॥ १ ॥ तेषामदृश्यमानानां कीदृक्च रचनाक्रमः ॥ केन तत्सन्निवेशेन कः शब्द उपजायते ॥ २ ॥ लघवोऽवयवाश्चैते निबद्धाश्च न केनचित् ॥ न पीनकठिनं कर्तुं येनावयविनं क्षमाः ॥ ३ ॥ कुतश्च गच्छन्स कथं न विक्षिप्येत मारुतैः । दलशो वा न भज्येत वृक्षाद्यभिहतः कथम् ॥ ४ ॥ प्रयाणकावधिः कश्च गच्छतोऽस्य तपस्विनः ॥

१ न्या म पृ २१५ प. २५.

एकश्रोत्रप्रवृष्टो वा स गृह्यतां परैः कथम् ॥ ५ ॥ निष्क्रम्य कर्णादे-
कस्मात्प्रवेशः श्रवणान्तरे ॥ यदीष्येत कथं तस्य युगपद्बहुभिः
श्रुतिः ॥ ६ ॥ श्रोतृसंख्यानुसारेण न नानावर्णसम्भवः ॥ वक्तु-
स्तुल्यप्रयत्नत्वाच्छ्रोतृभेदतदैक्ययोः ॥ ७ ॥" इति ।

तदपि नोपपन्नम् । नासिकाशुषिरनिविशमानसूक्ष्मगन्धाव[illegible]-
द्रव्येऽप्यस्य सकलस्य समानत्वात् । किञ्च कल्प्यते सूक्ष्मवर्णाव[illegible]-
[illegible] । न तावद्वर्णाना त्वयापि नित्यत्वमुपेतम् । गुणत्व तु नेदा [illegible]-
पद्यते । यथा कार्यानुपपत्त्या सूक्ष्माणामपि परमाणूना कल्पना [illegible]
वर्णावयवानामपि । रचनाकलनाकिंदेशादपि नास्माकम्य [illegible]
यथा पदलस्य तौ [illegible] । तथा " यदि [illegible]
कार्यं कृतं कारणचिन्तया ॥ अथाप्यनिश्चितं कार्यं कृतं [illegible]-
न्तया ॥१॥" निबद्धा चानीपा [illegible] [illegible]
[illegible] । [illegible] चानी [illegible] । [illegible]
[illegible] न [illegible] । [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

मूर्ताः श्रावणस्वभावाः स्कन्धाः कुड्यादिना मूर्तिमता कथ प्रतिहन्यन्त इति भाट्टपूर्वपक्षस्य निरासः।

कथं मूर्ताः स्कन्धाः श्रावणस्वभावाः कुड्यादिना मूर्तिमता न प्रतिहन्यन्त इति चेत्। तवापि वायवीया ध्वनयः शब्दाभिव्यञ्जकाः कथं तेन न प्रतिहन्यन्त इति समानम्। अथ तत्प्रतिघाते तत्र शब्दस्याभिव्यक्तेरयोगादनभिव्यक्तस्य च श्रवणासम्भवादप्रतिघातस्तेषां कुड्यादिना सिद्ध इति चेत्। तत एव शब्दात्मना पुद्गलानामप्रतिघातोऽस्तु, दृष्टहानिपरिहारात्। दृष्टो हि गन्धात्मकपुद्गलानामप्रतिघातस्तद्वच्छब्दाना न विरुध्यते। यदि पुनरमूर्तस्य सर्वगतस्य च शब्दस्य परिकल्पनात्तद्व्यञ्जकानामेवाप्रतिघाताच्छ्रवणमित्यभिनिवेशः। तदा गन्धस्यामूर्तस्य सर्वगतस्य कस्तूरिकाद्रव्यविशेषसंयोगजनिता वायवो व्यञ्जका मूर्तद्रव्यान्तरेणाप्रतिहतास्तद्घ्राणहेतव इति कल्पनानुषज्यमाना कथं निवारणीया। गन्धस्यैव पृथिवीगुणत्वविरोध इति चेत्। शब्दस्यापि पुद्गलगुणत्वविरोधस्तथास्तु। परैः शब्दस्य द्रव्यान्तरत्वेनाभ्युपगमाददोष इति चेत्। तथा गन्धो द्रव्यान्तरमभ्युपगम्यताम्। प्रमाणबलायातस्य परिहर्तुमशक्तेः। स्पर्शादीनामप्येवं द्रव्यत्वप्रसङ्ग इति चेत्। तान्यपि द्रव्यान्तराणि सन्तु। निर्गुणत्वात्तेषामद्रव्यत्वमिति चेत्। तत एव शब्दस्य द्रव्यत्व माभूत्। महत्त्वादिगुणाश्रयत्वाच्छब्दो द्रव्यमिति चेत्। तत एव गन्धस्पर्शादीना द्रव्यत्वमस्तु। तेषूपचरिता महत्त्वादय इति चेत्, शब्देऽप्युपचरिताः सन्तु। कुतः शब्दे तदुपचार इति चेत्, गन्धादिषु कुतः। स्वाश्रयमहत्त्वादिसम्भवादिति चेत्, तत एव शब्देऽप्यस्तु। मुख्यमहत्त्वादेरसम्भवः शब्दे किमवगतः, त्वयापि गन्धादौ स किमु निश्चितः। गन्धादयो न मुख्यमहत्त्वाद्युपेता. शब्दस्वतन्त्रत्वादभाववदित्यनुमानादसम्भवो निश्चित एवेति चेत्, तत एव शब्देऽपि स निश्चीयतां नाम। शब्दे तदसिद्धेर्न तन्निश्चयः। सर्वदा तस्य स्वतन्त्रस्योपलब्धेः

१ 'गन्धाऽपि' इति भ. पुस्तके पाठः।

तथा हि श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमिति सांख्याः प्रत्यक्षलक्षणमाचक्षते । एतच्च प्रमाणसामान्यलक्षणसूत्रे ज्ञानग्रहणेन तदुक्तबुद्धिवृत्त्याख्यप्रमाणसामान्यलक्षणान्तर्गतं यथाऽपास्तं तथा प्रागेव निरचायि । प्रत्यक्षं कल्पनापोढमिति प्रत्यक्षलक्षणं ताथागताः कथयन्ति । एतदपि तत्रैव व्यवसायिग्रहणेन यथा पराकृतं तथा व्यावर्णितं प्रबन्धेनेति ।

सांख्याद्युक्तप्रत्यक्षलक्षणस्य खण्डनम् ।

स्पष्टं प्रत्यक्षमित्येतत्प्रत्यक्षस्यात्र लक्षणम् ॥
विक्षिप्तप्रतिपक्षं तल्लक्षयन्तु विचक्षणाः ॥ ३३० ॥ ३ ॥

अथ प्रत्यक्षस्य भेदप्रकाशनायाह—

तत् द्विप्रकारं सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं च ॥४॥

तत्स्पष्टत्वलक्षणलक्षितं प्रत्यक्षं द्विप्रकारम् । प्रकार[illegible] सांव्यवहारिकं पारमार्थिकं चेति । समीचीनो [illegible] प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणस्तत्र भवं सप्रयोजनमस्येति [illegible] बाह्येन्द्रियादिसामग्रीसापेक्षत्वादपारमार्थिकम[illegible] [illegible]ऽनिन्द्रियनिमित्तत्वादित्[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] भवं [illegible] ॥ ४ ॥

[illegible]—

॥ तत्राद्यं द्विविधमिन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धनं च ॥ ५ ॥

[illegible]

[illegible]

[illegible] । तथा नाट-
द्वारिकाणीन्द्रियाणि पौद्गलिकानुग्रहोपघाताश्रय [illegible] । यथा हि दर्पणादय पौद्गलिकैर्भस्मादिभिः क्रियमाणानुग्रहोपघाताश्रयभूता [illegible] किं तु पौद्गलिकास्तथा [illegible] रेणुकणादिभिः पौद्गलिकैः क्रियमाणानुग्रहोपघाताश्रयभूतानि चक्षुरादीन्द्रियाण्यपि । [illegible] मनोऽपि नाट्द्वारिकमनियतविषयत्वादात्मवदिति । तत पौद्गलिकत्वमेव द्रव्येन्द्रियानिन्द्रियाणां प्रतिपत्तव्यम् । नन्विन्द्रियनिबन्धनमनिन्द्रियनिबन्धनं चेत्यसाम्प्रतमुक्तम् । आत्मादेरपि तत्कारणस्यात्राभिधानार्हत्वात् । नैवम् । असाधारणस्यैव कारणस्याभिधातुमत्राकाङ्क्षितत्वात् । आत्मादेः पुनरनुमानादिष्वपि कारणत्वेन साधारणत्वात् ॥ ५ ॥

अथास्य द्विविधस्यापि प्रत्यक्षस्य भेदप्रकटनार्थमाह—

॥ एतद् द्वितयमवग्रहेहावायधारणाभेदादेकशश्चतुर्विकल्पमिति ॥ ६ ॥

एतदनन्तरोक्तम् । द्वितयमिन्द्रियनिबन्धनानिन्द्रियनिबन्धनप्रत्यक्षप्रमाणम् । एकशः प्रत्येकम् । चतुर्विकल्पं चतुर्भेदम् । कुत इत्याह अव-

विद्यानन्देन कृतस्यावग्रहादीनां स्वरूपनिरूपणस्योपदर्श्य धारणालक्षणस्य खण्डनम् ।

यत्तु विद्यानन्दः प्रत्यपादयत् । " अक्षार्थयोगजाद्वस्तुमात्रग्रहणलक्षणात् ॥ जातं यद्वस्तुभेदस्य ग्रहणं तदवग्रहः ॥ १ ॥ तद्गृहीतार्थसामान्ये यद्विशेषस्य काङ्क्षणम् ॥ निश्चयाभिमुखं सेहा संशयाद्भिन्नलक्षणा ॥ २ ॥ तस्यैव निर्णयोऽवायः स्मृतिहेतुः स धारणा " इति । तत्र स्मृतिहेतुत्व धारणायाः साक्षात्पारम्पर्येण वा विवक्षितम् । यदि साक्षात्, तदक्षमम् । यतो धारणेति विवक्षितवस्तुगोचरोपयोगरूपपर्यायस्यैवाभिधानं यथा पृथुबुध्नोदराकारपर्यायस्य कलश इति । न चास्य स्मृतिकालं यावदनुवृत्तिरुपपद्यते । छाद्मस्थिकोपयोगानामान्तर्मौहूर्तिकत्वेन परमागमे गदनात् । न च तथानुभवोऽप्यस्ति । न खल्वद्यानुभूयमानस्य परेद्यु. स्मरणीयस्य च घटस्यान्तरालिकानेकसुप्तमत्ताद्यवस्थास्वनुभवः कस्यचित्प्रतीतः । ततो धारणारूपपर्यायोपढौकितः पुरुषशक्तिविशेष एव संस्कारपर्यायः स्मृतेरानन्तर्येण हेतुर्न धारणेति ।

श्लोकवार्तिकमहोदयग्रन्थाभ्या धारणा संस्काररूपैवाभिमता । एतदेव विद्यानन्दस्यानन्तवीर्यस्याप्यभिमतमिति तटस्थाशङ्कोपदर्श्य निराकृता ।

अथ किमिदमसमञ्जसमुच्यते । न खलु संस्कारादन्या धारणास्य मता । तथा चायमेव श्लोकवार्तिके, " अज्ञानात्मकतायां तु संस्कारस्येहितस्य वा ॥ ज्ञानोपादानता न स्याद्रूपादेरिव सास्ति च ॥ १ ॥ " इत्यत्र संस्कारशब्देन धारणामेवाभ्यधात् । महोदये च कालान्तराविस्मरणकारणं

१ तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके अ. १. सू. १५ श्लो. २।३।४ २ छाद्यते केवलज्ञान केवलदर्शन चात्मनोऽनेनेति छद्म (छद्मस्थो विशिष्टावध्यादिविकलो न त्वकेवली । यतो यद्यपि धर्माधर्माकाशान्यशरीरं जीव च परमावधिर्न जानाति तथापि परमाणुशब्दौ जानात्येव, रूपित्वात्तयो. रूपिविषयत्वाच्चावधेरिति स्था. ६ स्था.) ३ मुहूर्तकालप्रमाण—३७७३ उच्छ्वासैरेको मुहूर्तः घटिकाद्वयप्रमाणेत्यर्थ । मुहूर्तस्य अन्ते मध्ये वा अन्तर्मुहूर्त. । ' पारेमध्ये० ' इति हैमसूत्रेण (३-१-३०) विकल्पेन अन्तश्शब्दस्य प्राक् निपातो भवति । ४ मलयगिरीया प्रज्ञापनाटीका प. २९ प. ५२६. ५ तत्त्वार्थश्लो. वा. अ. १ सू. १५ श्लो. २२.

न्तुकारणभेदाद्धटपटलक्षणकार्यभेदस्तथा दर्शनज्ञानावरणक्षयोपशमकारणभेदात्तत्कार्यदर्शनज्ञानभेद इत्यस्ति प्रागवग्रहाद्दर्शनम् ॥ ७ ॥

॥ अवगृहीतार्थविशेषाकाङ्क्षणमीहेति ॥ ८ ॥

अवगृहीतोऽवग्रहेण विषयीकृतो योऽर्थोऽवान्तरमनुष्यत्वादिजातिलक्षणस्तस्य विशेषः कर्णाटलाटादिभेदस्तस्य काङ्क्षणं भवितव्यताप्रत्ययरूपतया ग्रहणाभिमुख्यम् ईहेत्यभिधीयते ॥ ८ ॥

॥ ईहितविशेषनिर्णयोऽवाय इति ॥ ९ ॥

ईहितस्येहया विषयीकृतस्य विशेषस्य कर्णाटलाटादिभेदस्य निर्णयो यथात्म्येन निश्चयनम् । अवाय इति कीर्त्यते । शास्त्रान्तरे त्वपाय इत्यपि संज्ञा दृश्यते । तत्रापि न कश्चिद्विशेषः । अन्यतरवचनेऽन्यतरस्य सामर्थ्यलब्धत्वात् । यदा हि दाक्षिणात्योऽयमित्यवायमधिगमं करोति प्रमाता । तदा नायमुदीच्यादिरित्यपायो व्यवच्छेदः सामर्थ्याल्लभ्यते । यदा च नायमुदीच्यादिरित्यपायं करोति । तदा दाक्षिणात्योऽयमित्यवायः सामर्थ्याल्लभ्यत इति ॥ ९ ॥

॥ स एव दृढतमावस्थापन्नो धारणेति ॥ १० ॥

स एवायमेव दृढतमावस्थापन्नः । सादरस्य प्रमातुस्तथाविधोपचयक्रमेण किञ्चित्कालमप्रच्यवमानो धारणेत्यभिधीयते । इदमस्य सूत्रचतुष्टयस्य तात्पर्यम् । इन्द्रियार्थयोर्योग्यतालक्षणसम्बन्धे सति सकलहेयोपादेयतासाधारणगोचरं निराकारबोधस्वरूपं दर्शनमात्मनः प्रथमतः प्रादुर्भवति । तदनन्तरमवान्तरजातिविशेषविषयं ज्ञानमवग्रहसंज्ञमुज्जिहीते मनुष्योऽयमिति यथा। तदनु तद्विशेषाकाङ्क्षालक्षणमीहाज्ञानमुन्मज्जति सम्भाव्यतेऽयं कर्णाट इति यथा । ततोऽप्याकाङ्क्षितविशेषावधारणस्वरूपोऽवायः समुल्लसति कर्णाट एवायमिति यथा। तस्मादपि प्रागवधारितकर्णाटादिविशेषाणामुत्तरकालं धारणा समुन्मीलतीति ।

हि धारणाभिधानं ज्ञानं संस्कारः प्रतीयत इति वदन् संस्कारधारणयोरैकार्थ्यमचकथत् । अनन्तवीर्योऽपि 'तथानिर्णीतस्य कालान्तरे तथैव स्मरणहेतुस्संस्कारो धारणा' इति तदेवावदत् । ततः संस्कारस्य साक्षात्स्मृतिहेतुतां समर्थयमानाभ्यामाभ्यां धारणाया एव सा समर्थितेति चेत् । किमेवं वदतोरनयोर्यः स्मृतिकालानुयायी धर्मविशेषः संस्कार इति सर्ववादिनामविवादेन सिद्धः स धारणात्वेन सम्मतः । तथा चेत्, तर्हि यस्य पदार्थस्य कालान्तरे स्मृतिस्साप्रत्यक्षात्मिका धारणा तावत्कालं यावदनुवर्त्तत इति स्यात् । एतच्चानुपपन्नम् । एवं तर्हि यावत्पटपदार्थसंस्काररूपं प्रत्यक्षं पुरुषे भवेत्तावत्पदार्थान्तरस्य संवेदनमेव न स्यात् । क्षायोपशमिकोपयोगाना युगपद्भावविरोधस्याभ्यामपि प्रतिपन्नत्वात् । अथ तादृशि धर्मविशेषे प्रतीतामपि संस्कारसंज्ञा धारणाया साकेत्य तथाव्यवहरतामेतौ । नन्वेवमपि कृते का नामार्थसिद्धिरनयोः । नह्येवमपि धारणायाः साक्षात्स्मरणहेतुत्वमुक्तं भवति । तस्यास्तदानीमेव ध्वस्तत्वेनात्मशक्तिविशेषस्यैव साक्षात्तद्धेतुत्वात् । न च स्मरणजनने नास्त्येवात्मनः शक्तिविशेष इति सङ्गतम् । एवं हि सर्वत्र शक्तिविलोपप्रासेश्चिरन्तनातीतस्य पर्यायविशेषस्यैव कस्यचित्कार्योत्पत्तौ सर्वत्र कारणत्वेन कल्पयितुं शक्तत्वात् । तस्मादात्मशक्तिविशेष एव संस्कारापरपर्यायः स्मृतेरानन्तर्येण हेतुः, न धारणा । पारम्पर्येण तु तस्यास्तद्धेतुताभिधाने न किञ्चिद्दूषणम् ॥ १० ॥

नन्वनिश्चयस्वभावत्वादीहा सन्देहान्न भिद्यत इत्यारेकामपाकुर्वन्नाह—

संशयपूर्वकत्वादीहायाः संशयात् भेद इति ॥११॥

संशयः पूर्वं कारणं यस्याः सा संशयपूर्विका तस्या भावः संशयपूर्वकत्वं तस्मादीहायाः सम्भावनाप्रत्ययस्वभावायाः संशयाद्दोलायमानप्रत्ययस्वभावात् [illegible] भेदः प्रेक्षाशालिभिरवगन्तव्यः । तथा हि पुरुषमवगृह्य किमय दाक्षिणात्य उतोदीच्य इति चलितप्रतिपत्तिरूपः संशयः । एवं संशयितस्य प्रमातुरुत्तरकालं विशेषलिप्सायां प्रतिपतनमीहेति

सुव्यक्तमेव संशयादर्थान्तरत्वमीहायाः । अवग्रहादिप्रत्यक्षभेदसूत्रे च संशयस्याप्रतिपादनमप्रमाणत्वात् ॥ ११ ॥

अथ दर्शनादीनां कथञ्चिदव्यतिरेकेऽपि संज्ञाभेदसमर्थनायाह—

॥ कथंचिदभेदेऽपि परिणामविशेषादेषां व्यपदेशभेद इति ॥ १२ ॥

कथञ्चिदेकजीवद्रव्याविष्वग्भावेनाभेदेऽप्येकत्वेऽपि परिणामविशेषाद्विवर्तभेदादेषां दर्शनादीनां व्यपदेशस्य संज्ञाया भेदो नानात्वं सुघटमेवेति ॥ १२ ॥

अथैतेषामेव भेदभावनायाह—

॥ असामस्त्येनाप्युत्पद्यमानत्वेनासङ्कीर्णस्वभावतयानुभूयमानत्वादपूर्वापूर्ववस्तुपर्यायप्रकाशकत्वात्क्रमभावित्वाच्चैते व्यतिरिच्यन्त इति ॥ १३ ॥

असामस्त्येनाप्यसम्पूर्णत्वेनाप्युत्पद्यमानत्वेन कृत्वा यदसङ्कीर्णस्वभावतयानुभूयमानत्वं दर्शनादीनां तस्मादेते दर्शनादयो व्यतिरिच्यन्त इत्येको हेतुः । इदमुक्तं भवति । गभीरे दर्शनज्ञानावरणाम्भोधौ निमज्जनोन्मज्जने कुर्वाणस्यात्मनस्तत्तद्द्रव्यक्षेत्रकालाद्यपेक्षविचित्रतत्क्षयोपशमवशात्कदाचिद्दर्शनमात्रमेव । कदाचिद्दर्शनावग्रहौ । कदाचिद्दर्शनावग्रहसंशयाः । कदाचिद्दर्शनावग्रहसंशयेहाः । कदाचिद्दर्शनावग्रहसंशयेहावायाः । कदाचित्तु धारणापर्यन्ताः । सर्वेऽप्येते चैतन्यविशेषाः यदुन्मीलन्ति तदेतेषां सामस्त्येनासामस्त्येन चोत्पद्यमानत्वं सिद्धम् । असामस्त्येनोत्पद्यमानत्वाच्चासङ्कीर्णस्वभावतयाऽनुभूयमानत्वम् । ततश्च व्यतिरेकः सिद्धो भवतीति । तथाऽपूर्वापूर्वस्यान्यान्यस्य वस्तुपर्यायस्य पदार्थधर्मस्य प्रकाशकत्वादिति द्वितीयो हेतुः । क्रमभावित्वादिति तृतीयः । चत्वारो हेतवस्तदुच्यते । प्रयोगाः पुनरेवं कार्याः । येऽसङ्कीर्ण-

बहुत्वमुररीकृत्यैव व्युत्पत्तिरास्थीयते। अन्यथा तिर्यगूर्ध्वं वा विषयं परिच्छिन्दानस्यावधिव्यपदेशो न स्यात्। यद्वा, अवधिर्मर्यादा। अवधेर्ज्ञानमवधिज्ञानम्। इदमुक्तं भवति। अमूर्तद्रव्यपरिहारेण मूर्तद्रव्यविषयत्वलक्षणया मर्यादया प्रवर्त्तमानत्वादस्यावधिज्ञानत्वम्। इदं च चतसृष्वपि गतिषु जन्तूनां प्रवर्त्तमानानामिन्द्रियनिरपेक्षं प्रतिविशिष्टक्षयोपशमनिमित्तं पुद्गलानामेव परिच्छेदकमुल्लसतीति ॥ २१ ॥

मनःपर्यायज्ञानं लक्षयन्नाह—

संयमविशुद्धिनिबन्धनाद्विशिष्टावरणविच्छेदाज्जातं मनोद्रव्यपर्यायालम्बनं मनःपर्यायज्ञानमिति ॥२२॥

संयमस्य चारित्रस्य विशुद्धिर्निर्मलता निबन्धनं कारणं यस्य स तथा तस्मात्। विशिष्टश्चासावावरणविच्छेदश्च मनःपर्यायज्ञानावरणक्षयोपशम इत्यर्थस्तस्माज्जातम्। मनोद्रव्याणां संज्ञिजीवमनस्त्वपरिणमितमनोवर्गणानां ये पर्याया वस्तुचिन्तनानुगुणा धर्मास्ते आलम्बनं परिच्छेद्यं यस्य तत्तथाविधम्। मनःशब्देन मनोद्रव्याणि गृह्यन्ते। तेषां पर्यायेषु ज्ञानं यत् तन्मनःपर्यायज्ञानमिति। इदमिहैदम्पर्यम्। मनुष्यक्षेत्रवर्तिसंज्ञिजीवगृहीतमनोद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारि यज्ज्ञानं विशिष्टचारित्रिस्वामिकं तन्मनःपर्यायज्ञानमित्युच्यते। अनेन च मनःपर्यायज्ञानेन च परमार्थतो मनोद्रव्यपर्यायान् परिच्छिनत्ति। बाह्यांस्तु चिन्तनीयानर्थाननुमानादेवंविधमनःपर्यायान्यथानुपपत्तिलिङ्गजनितेन चिन्तितमित्येवं लक्षणादवगच्छति मनःपर्यायज्ञानीति ॥ २२ ॥

अथ सकलप्रत्यक्षप्ररूपणायाह—

॥सकलं तु सामग्रीविशेषसमुद्भूतसमस्तावरणक्षयापेक्षं निखिलद्रव्यपर्यायसाक्षात्कारस्वरूपं केवलज्ञानमिति ॥ २३ ॥

[illegible]

सकलं तु सकलप्रत्यक्षं । पुनः केवलज्ञानमित्युत्तरेण योग. । सामग्री सम्यग्दर्शनादिलक्षणान्तरङ्गा। बहिरङ्गा तु जिनकालिकमनुष्यभवादिलक्षणेह विवक्षिता । तस्या विशेषोऽधिकत्वं तत समुद्भूत' सम्पन्नो -योऽसौ समस्तावरणक्षयः सकलघातिकर्मविघातस्तनपेक्षते स्वोत्पत्तौ यत्तत्तथा । किं स्वरूपमित्याह । निखिलद्रव्यपर्यायाणां य साक्षात्कारः स्पष्टतया प्रतिभासः स स्वरूपं यस्य तत्तथा । केवलज्ञानमिति । केवल सम्पूर्णं ज्ञेयमुच्यते । तस्मिन् यज्ज्ञानं तत्केवलज्ञानम् । यद्वा केवलमेकं मत्यादिज्ञानरहितमविद्यमानस्वप्रभेदं च। तत. केवलं च तज्ज्ञानं च केवलज्ञानमिति समास. ॥ नन्वावृतिक्षयापेक्षमित्युक्तं यद्विशेषणं व्यर्थ तत् । आवृतेरेव स्वरूपस्याप्रसिद्धित. । तथा हि किमावरणमभिप्रेतमायुष्मताम् । किं शरीरमाहोस्विद्देशकालादिकम् । न तावच्छरीरम् । तत्सद्भावेऽप्यर्थोपलम्भात् । अथ देशकालादिकम् । तथा हि मेर्वादेर्दूरदेशता । रावणादेर्दूरकालता । परमाण्वादे सूक्ष्मस्वभावता । मूलकीलकोदकादेश्च भूम्यादिरावरणं लोके प्रसिद्धमेवेति चेत् । तदप्यसारम् । एवं स्वरूपस्यावरणस्य क्षयानुपपत्ते. । न खलु सातिशयसमृद्धिशालिनापि योगिना देशादीनामभाव' कर्तुं शक्यते । न चान्यत्किञ्चिदावरणं प्रतीतिपद्धतिमधिरोहति ।

तन्नावृतिक्षयापेक्षमित्येतज्जैनकल्पितम् ॥
विशेषणं घटाकोटिसंटङ्कमटति स्फुटम् ॥ ३३२ ॥
अलीककल्पनाजालमलीमसधियामिदम् ॥
युक्तं भवादृशां वक्तुं न पुन. सूक्ष्मचक्षुषाम् ॥ ३३३ ॥

तथा हि न शरीरं नापि देशकालादिकमावरणम् । अपि तु तद्व्यतिरिक्त कर्म्म । तच्चानुमानमाहात्म्यत प्रतीतम् । तथा हि । स्वैपरप्रमेयबोधैक

१ ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयान्तरायाख्याचतुष्टय घातिकर्म । २'तत्त्वावृति' इति प. भ. पुस्तकयो. पाठः । ३ 'स्वतन्मता' इति प. भ. पुस्तकयो' पाठ' । ४ अत्र त्रिचित्पातिरमस्ति ।

[illegible]

ननु योगजधर्मानुगृहीतानामिन्द्रियाणां गगनादेशा[illegible]र्थसाक्षात्कारिज्ञानजनकत्वसम्भवात् कथं तदशेषज्ञानेऽतीन्द्रियत्वेऽपि प्रतिनियमाभावः । एतदपि नोपपन्नम् । यतो योगजधर्मः स्वविषये प्रवर्तमानस्येन्द्रियस्यातिशयाधायकत्वेन वा सहकारिमात्रत्वेन वानुग्राहकः स्यात् । तत्र प्रथमपक्षो न युक्तः । व्योमादौ स्वयमिन्द्रियस्य प्रवर्तमानत्वाभावात् । प्रवर्तने वा तदनुग्रहवैयर्थ्यम् । योगजधर्मानुग्रहादिन्द्रियस्य व्योमादिषु प्रवृत्तिसाधने च परस्पराश्रयः । सिद्धे हि योगजधर्मानुग्रहे तस्य तत्र प्रवृत्तिसिद्धिस्तस्या च योगजधर्मानुग्रहसिद्धिरिति । द्वितीयपक्षोऽप्यसम्भाव्यः । सहकारिमात्रत्वेऽप्यस्य स्वविषयातिक्रमेणेन्द्रियानुग्रहायोगात् । अन्यथा एकस्यैवेन्द्रियस्याशेषरसादिविषयेषु प्रवृत्तौ योगजधर्मानुग्रहप्रसङ्गः स्यात् । अथैकमेवान्तःकरणं योगजधर्मानुगृहीतं युगपत्सूक्ष्माद्यशेषार्थविषयज्ञानजनकमिष्यते । तन्नोपपन्नम् । अणुपरिमाणस्य मनसः समस्तार्थैः समं सकृत्सम्बन्धाभावस्तज्ज्ञानजनकत्वासम्भवात् । अन्यथा दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ सकृच्चक्षुरादिभिर्मनसः सम्बन्धप्रसक्तेः रूपादिज्ञानपञ्चकस्य सकृदुत्पत्तिप्रसङ्गात् "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्"[1] इति सूत्रं विरुद्धयेत । क्रमशोऽन्यत्र तद्दर्शनादत्रापि क्रमकल्पनाया योगिनः सर्वार्थेषु सम्बन्धस्य क्रमकल्पनास्तु । तथा च कथमस्य सकलज्ञता । पुरुषायुषसहस्रेणापि सकलपदार्थानामानन्त्येन क्रमेण ज्ञातुमशक्तेः । अथ सर्वार्थानां साक्षात्करणसमर्थस्य योगिज्ञानस्योभयप्रसिद्धस्यान्यथानुपपत्तेस्तैर्योगिमनसः सकृत्सम्बन्धसिद्धिरिति चेत् । रूपादिज्ञानपञ्चकस्य क्वचिद्यौगपद्येनानुभूयमानस्यान्यथानुपपत्तेर-

१ योगजधर्मानुगृहीतानाम् इन्द्रियाणां [illegible] [illegible]म् ।

1 गौ. सू. १।१।४.

योगिमनसोऽपि सकृच्चक्षुरादिभि. सम्बन्धोऽस्तु । कुतश्चिद्धर्मविशेषादत्रापि तथोपपत्ते । तादृशो धर्मविशेषः कथमयोगिनः सिद्ध इति चेत् । योगिनोऽपि कथं सिद्धः । सकृत्सर्वार्थज्ञानात्तत्कार्यविशेषादिति चेत् । तर्हि सकृद्रूपादिज्ञानपञ्चकात्कार्यविशेषादयोगिनां तद्धेतुधर्मविशेषोऽस्तीति किं न सिद्ध्येत् । तथा सति तस्य रूपादिज्ञानपञ्चकं नेन्द्रियजं स्यात्किं तर्हि धर्मविशेषजमेवेति चेत् । सर्वार्थज्ञानमप्येवं योगिनोऽन्त.करणजं माभूत्समाधिविशेषोत्थधर्मविशेषजत्वात्तस्य । मनोऽनपेक्षस्य ज्ञानस्यादर्शनाददृष्टकल्पना स्यादिति चेत् । मनोपेक्षस्य वेदनस्य सकृत्सर्वार्थसाक्षात्कारिण. क्वचिद्दर्शनं किमस्ति । येनादृष्टस्य कल्पना न स्यात् । सर्वार्थज्ञान मनोपेक्ष ज्ञानत्वादस्मदादिज्ञानवदित्यतस्तत्सिद्धेर्नादृष्टकल्पनेति चेत् । तदयुक्तम् । हेतो कालात्ययापदिष्टत्वात्पक्षस्यानुमानबाधितत्वात् । तथा हि सर्वज्ञविज्ञान मनोऽनपेक्ष सकृत्सर्वार्थपरिच्छेदकत्वात् । यत्पुनर्मनोपेक्ष तन्न सकृत्सर्वार्थपरिच्छेदकम् । यथाऽस्मदादिज्ञानम् । न च तथेदम् । तस्मान्मनोऽनपेक्षमिति । नन्वेवं शष्कुलीभक्षणादौ रूपादिज्ञानपञ्चकं मनोनपेक्षं सकृद्रूपादिपञ्चकपरिच्छेदकत्वात् । यन्नैव न तदेवम् । यथा क्रमशो रूपादिज्ञानम् । न च तथेदम् । अतो मनोनपेक्षमित्यप्यनिष्टं सिद्ध्येदिति मा मंस्थाः । साधनस्यासिद्धत्वात् । जैनस्यापि हि नैकान्तेन शष्कुलीभक्षणादौ रूपादिज्ञानपञ्चकस्य सकृद्रूपादिपञ्चकपरिच्छेदकत्वं सिद्धम् । उपयुक्तस्य प्रमातुरनेकज्ञानस्यैककालमनभ्युपगमात् । अनुपयुक्तस्य शक्तितो यौगपद्यप्रसिद्धेः । प्रतीतिविरुद्धं चास्य मनोऽनपेक्षत्वसाधनम् । तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तदपेक्षत्वसिद्धेः अन्यथा तत्सापेक्षता न स्यात् । ननु कस्यचित्सकलार्थसाक्षात्करणमिष्टं तन्मनोऽनपेक्षमेव नेष्टमिति ॥

शाक्याः पुनरेवमाहुः । "भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम्" इति ।

भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानमिति बौद्धमतमुपन्यस्य तद्दूषणम् ।

तथा हि भावना द्विप्रकारा । श्रुतमयी चिन्तामयी च । तत्र श्रुतमयी श्रूयमाणेभ्यः क्षणिकनैरात्म्यादिभ्यो वचनेभ्यः परार्थानुमानात्मकेभ्यः समुत्पद्यमानज्ञानेन श्रुतशब्दवाच्यतामास्कन्दता निर्वृत्ता परमप्रकर्षं प्रतिपद्यमाना स्वार्थानुमानज्ञानलक्षणया चिन्तया निर्वृत्ता चिन्तामयीं भावनामारभेत[2] । सा च प्रकृष्यमाणा प्रकर्षपर्यन्तं सम्प्राप्ता योगिप्रत्यक्षं जनयतीति कथमस्यावरणापायप्रभवत्वमिति । तेऽपि न यथावस्थितदर्शिनः । क्षणिकत्वनैरात्म्यादिभावनायाः श्रुतमय्याश्चिन्तामय्याश्च मिथ्यारूपत्वात् । न च मिथ्याज्ञानस्य परमार्थविषययोगिज्ञानजनकत्वम् । अतिप्रसक्तेः । यथा च न क्षणिकत्वनैरात्म्यादिकं वस्तुनस्तथाग्रे वक्ष्यते । किं च निखिलप्राणिनां सुगतवत्तथाविधभावनावशात् योगिज्ञानोत्पत्तिः किन्न स्यात् । तेषां तथाभूतभावनाया अभावाच्चेत् । ननु प्रतिपन्नतत्त्वानां भावनाप्रवृत्तमनसां[3] सर्वेषां सुगतभावनाया समाना भावनैव कुतो न स्यात् । प्रतिबन्धककर्मसद्भावाच्चेत् । तर्हि भावनाप्रतिबन्धककर्मापाये योगिज्ञानोत्पत्तिरपि स्वीकर्त्तव्या ।

तस्मात् केवलसूत्रे ससूत्रितमावृत्तिक्षयापेक्षम् ॥
इत्येतद्युक्तिवशाद्विशेषणं सिद्धिमधिरूढम् ॥ ३३४ ॥

केवलाख्यं प्रत्यक्षं न तथा सर्वज्ञसत्तावेदकं किमपि मानं नेति वदतो मीमांसकस्य विस्तरशो मतनिर्देशः ।

अत्राह मीमांसकवावदूकः

प्रत्यक्षमस्तीह न केवलाख्यम् ॥
सर्वज्ञसद्भावसमर्थकं य-
न्न युज्यते किञ्चिदपि प्रमाणम् ॥३३५॥

1 न्यायबिन्दु. पृ. २० प. ९. २ 'आरभते' इति भ. पुस्तके पाठः ।
३ 'भावनाप्रवृत्त' इति प भ पुस्तकयोः पाठः ।

प्रकृत्य ‘स सर्ववित्स लोकवित्’ इत्यादिरागमस्तस्यापि कर्मार्थवादप्रधानत्वेन सकलज्ञविधायकत्वानुपपत्तेः । नापि सकलज्ञस्यानुवादकोऽसौ । पूर्वमन्यैः प्रमाणैरबोधितस्य तस्यानुवदितुमशक्यत्वात् । अनादिश्चागमस्ततः कथमादिमान् सर्वज्ञस्तदर्थः स्यात् । विरोधात् । नश्वरेणागमेन सर्वज्ञप्रणीतेन पुरुषान्तरप्रणीतेन वा तत्सिद्धिः। प्रथमपक्षेऽन्योन्याश्रयः । सर्वज्ञसिद्धौ हि तत्प्रणीतत्वेनागमस्य प्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धौ चातः सर्वज्ञसिद्धिरिति । पुरुषान्तरप्रणीतस्य चागमस्याप्रमाणभूतत्वात् कथं ततस्तन्निश्चयः । तथाभूतादप्यतः सर्वज्ञनिश्चये स्ववचनादेव तन्निश्चयः किन्न स्यादविशेषात् । न ह्यप्रातप्रमाणभावस्य पुरुषान्तरवाक्यस्य स्ववचनात्कश्चिद्विशेषः प्रतीयते । तत्रागमेनापि तत्सिद्धिः । नाप्युपमानेन, तस्य सदृशपदार्थग्रहणनान्तरीयकत्वात् । गवोपमानवत् । न च सर्वज्ञसदृशः कश्चिज्जगति प्रतीयते । सर्वज्ञाप्रतीतौ तत्सदृशप्रतीतेरनुपपत्ते । नाप्यर्थापत्त्या तत्प्रतीतिः । निखिलार्थज्ञसत्तामन्तरेणानुपपद्यमानस्य षट्प्रमाणप्रमितस्य कस्यचिदर्थस्यासम्भवात् । न च धर्म्माद्युपदेशकरणान्यथानुपपत्त्या बुद्धादीनामखिलज्ञता भविष्यतीत्यभिधानीयम् । तेषां तदुपदेशकरणस्य व्यामोहादेवोपपद्यमानत्वात् । द्विविधो ह्युपदेशो व्यामोहपूर्वकः सम्यग्ज्ञानपूर्वकश्च । तत्र व्यामोहपूर्वको यथा स्वप्नोपलब्धार्थोपदेशः । सम्यग्ज्ञानपूर्वको यथा मन्वादीना सकलार्थज्ञानोदयकारणवेदमूलो धर्म्मादिविशेपार्थोपदेशः । ते हि निखिलपदार्थज्ञानोत्पत्तिहेतोर्वेदादाविर्भूतशुद्धबोधा धर्म्मादिशेपपदार्थसार्थमुपदिशन्ति । न पुनः सुगतादयः । अन्यथा मन्वाद्युपदेशवत्तदुपदेशोऽपि त्रयीविद्भिराश्रीयेत । न च तैरसावाश्रितः । ततो व्यामोहादेवासौ तद्विपयस्तैः कृतः इत्यवसीयते । यदाह भट्टः । “सर्वज्ञो दृश्यते तावन्नेदानीमस्मदादिभिः ।। दृष्टो न चैकदेशोऽस्ति लिङ्गं यो वानुमापयेत् ।। १ ।।”[1] (एकदेश इति गम्यगमकभाव-

---

१ मी. श्लो. वा. सू २ श्लो. ११७.

समुदायमध्याल्लिङ्गाख्य एकदेशोऽत्र दृष्टो नास्तीति भावः ।) "न चागमविधिः कश्चिन्नित्यः सर्वज्ञबोधकः । न च मन्त्रार्थवादानां तात्पर्यमवकल्पते ॥ २ ॥ न चान्यार्थप्रधानैस्तैस्तदस्तित्वं विधीयते ॥ न चानुवदितुं शक्यः पूर्वमन्यैरबोधितः ॥ ३ ॥ अनादेरागमस्यार्थो न च सर्वज्ञ आदिमान् ॥ कृत्रिमेण त्वसत्येन स कथं प्रतिपाद्यते ॥४॥ अथ तद्वचनेनैव सर्वज्ञोऽज्ञैः प्रतीयते । प्रकल्पेत कथं सिद्धिरन्योन्याश्रययोस्तयोः ॥ ५ ॥ सर्वज्ञोक्ततया वाक्यं सत्यं तेन तदस्तिता ॥ कथं तदुभयं सिद्ध्येत्सिद्धमूलान्तरादृते ॥ ६ ॥ असर्वज्ञप्रणीतात्तु वचनान्मूलवर्जितात् ॥ सर्वज्ञमवगच्छन्तः स्ववाक्यात्किं न जानते ॥ ७ ॥ सर्वज्ञसदृशं किञ्चिद्यदि पश्येम सम्प्रति ॥ उपमानेन सर्वज्ञं जानीयाम ततो वयम् ॥८॥ उपदेशो हि बुद्धादेर्धर्म्माधर्म्मादिगोचरः ॥ अन्यथा नोपपद्येत सर्वज्ञं यदि नाभवत् ॥ ९ ॥ बुद्धादयो ह्यवेदज्ञास्तेषां वेदादसम्भवः ॥ उपदेशः कृतोऽतस्तैर्व्यामोहादेव केवलात् ॥ १० ॥ ये तु मन्वादयः सिद्धाः प्राधान्येन त्रयीविदाम् ॥ त्रयीविदाश्रितग्रन्थास्ते वेदप्रभवोक्तयः ॥११॥" इति न च प्रमाणान्तरं सर्वज्ञसत्तासाधकं सम्भवति । तथा चेदमनुमानं तदभावसाधनाय लब्धावसरम् । न च कश्चित्पुरुषविशेषः सर्वज्ञोऽस्ति तदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकागोचरचारित्वात् । य इत्थं स इत्थं यथा वान्ध्येय इति । ततोऽप्यनुमानात् प्रसिद्ध्यति तदभावः । तथाहि विवादविषयापन्ने देशकाले च प्रत्यक्षप्रमाणमत्रत्येदानीन्तनप्रत्यक्षप्रमाणग्राह्यसजातीयार्थग्राहकं तद्विजातीयसूक्ष्माद्यर्थग्राहकं न भवति प्रत्यक्षप्रमाणत्वात् । यदेवं तदेवं यथात्रत्येदानीन्तनप्रत्यक्षप्रमाणमिति । ननु गृध्रवराहपिपीलिकादीनां चक्षुःश्रोत्रघ्राणादिषु दूरस्थितस्वल्पशब्दगन्धादिग्रहणलक्षणोऽतिशयो दृश्यते । तथा हि " द्विकरतलविनमत्कपोलपालीं लङ्केशापहृतां रघोः पुरन्ध्रीम् ॥

१ वन्ध्यासुतः ।

योजनशतवर्त्तिनीमपि द्राक् संपातिः प्रविलोकयाञ्चकार ॥ १ ॥ सत्यपि पशुसंचयेऽपरस्मिन्करिनिकरस्य तुरङ्गहेषितानि ॥ सहसैव दवीयसोऽपि देशान्मूर्च्छन्ति श्रुतिकोटरेषु कामम् ॥२॥ आघ्राय न वसुं समाश्रगन्धं तनुतस्तस्य विलात्प्रपत्य साधोः ॥ किल कुलमखिलं पिपीलिकानां पातालादपि तूर्णमुच्चचाल ॥ ३ ॥" तन्त्र तद्वत् क्वचित्पुरुषविशेषे चक्षुरादीनां विषयान्तरग्रहणलक्षणोऽप्यतिशयः सम्भाव्येत । प्रज्ञामेधादिभिश्च नराणामतिशयदर्शनात् । कस्याचिदतीन्द्रियार्थद्रष्टृत्वेनाप्यतिशयः स्यादिति । अत्रोच्यते । योऽपि गृध्रादिचक्षुरादीनामतिशयो दृष्टः सोऽपि स्वार्थापरित्यागेन दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ दृष्टो न रूपादौ श्रोत्रादेः । चक्षुरादेरपि स्वार्थापरित्यागेनैवातिशयः स्यात् । तदुक्तम् । "यत्राप्यतिशयो दृष्टः स स्वार्थानतिलङ्घनात् ॥ दूरसूक्ष्मादिदृष्टौ स्यान्न रूपे श्रोत्रवृत्तिता ॥१॥" इति । यश्च प्रज्ञामेधादिभिर्नराणामतिशयो दृष्टः सोऽपि नियतविषयस्तोकस्तोकान्तरेणैव न विषयान्तरे नापि प्रकर्षपर्यन्तगमनेन । उक्तं च, "येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधाबलैर्नराः ॥ स्तोकस्तोकान्तरत्वेन न त्वतीन्द्रियदर्शनात् ॥ १ ॥ प्राज्ञोऽपि हि नरः सूक्ष्मानर्थान् द्रष्टुं क्षमोऽपि सन् ॥ स्वजातीरनतिक्रामन्नतिशेते परान्नरान् ॥ २ ॥ एकशास्त्रविचारेषु दृश्यतेऽतिशयो महान् ॥ न च शास्त्रान्तरज्ञानं तन्मात्रेणैव लभ्यते ॥ ३ ॥ ज्ञात्वा व्याकरणं दूरं बुद्धिः शब्दापशब्दयोः ॥ प्रकृष्यते न नक्षत्रतिथिग्रहणनिर्णये ॥ ४ ॥ ज्योतिर्विच्च प्रकृष्टोऽपि चन्द्रार्कग्रहणादिषु ॥ न भवत्यादिशब्दानां साधुत्वं ज्ञातुमर्हति ॥ ५ ॥ तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि ॥ न स्वर्गदेवतापूर्वप्रत्यक्षीकरणे क्षमः ॥ ६ ॥ दशहस्तान्तरं व्योम्नि यो नामोत्प्लुत्य गच्छति ॥ न योजनमसौ गन्तुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि ॥ ७ ॥" इति । प्रज्ञाप्रकर्षपर्यन्ताभ्यां न सर्वज्ञज्ञानस्य नि.[illegible] वा सर्व ।

१ [illegible] ११६.

तथाहि सर्वज्ञस्य ज्ञानं यदि प्रत्यक्षमुपगम्यते तदा तद्धर्मादिग्राहकं न स्यात्। विद्यमानोपलम्भनत्वात्। विद्यमानोपलम्भनं तत्सत्सम्प्रयोगजत्वात्। सत्सम्प्रयोगज तत्प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवत्। अथ तद्धर्म्मादिग्राहकं स्वीक्रियते। न तर्हि प्रत्यक्षम्। अविद्यामानोपलम्भनत्वात्। अविद्यमानोपलम्भनं तदसत्सम्प्रयोगजत्वादसत्सम्प्रयोगजं तदप्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादिति। तदेव धर्मज्ञत्वनिषेधसिद्धौ सत्यामन्याशेषार्थप्रत्यक्षत्वेऽपि न प्रेरणाया. प्रामाण्यं प्रतिहन्यते। धर्मे तस्या एव प्रामाण्यात्। तथा चाभ्यधायि, " सर्वप्रमातृसम्बन्धिप्रत्यक्षादिनिवारणात्। केवलागमगम्यत्वं लप्स्यते पुण्यपापयोः॥१॥ धर्मज्ञत्वनिषेधस्तु केवलोऽत्रोपयुज्यते॥ सर्वमन्यद्विजानंस्तु पुरुषः केन वार्यते ॥ २ ॥ " इति। किं च कथं धर्म्मादिग्राहकज्ञानस्य समुत्पत्ति। अभ्यासादिति चेत्, अभ्यस्यमानं हि ज्ञान प्रतिसमयं क्रमेण परमप्रकर्षपर्यन्तमाप्तं धर्मादीन्परिच्छिनत्ति। तुच्छमेतत्। सामान्यतः सदेव हि क्वचिद्वस्तुनि ज्ञानमभ्यासात्प्रकर्षमासादयत्प्रसिद्धम्। धर्म्मादौ च सामान्यतो ज्ञानं चक्षुरादिजनितमनुमानाविर्भूतमागमप्रभवं वाऽङ्गीक्रियते। नाद्यः पक्षः। चक्षुरादीना प्रतिनियतरूपादिविषयत्वेन तज्जनितज्ञानस्यापि तत्रैव प्रवृत्तेः। अनुमानाविर्भूतं तदित्यपि नोपपन्नम्। धर्म्मादेरतीन्द्रियत्वेन तज्ज्ञापकलिङ्गस्य तेन सम्बन्धासिद्धेरसिद्धसम्बन्धस्य चाज्ञापकत्वात्। आगमप्रभवं तदित्यप्ययुक्तम्। यतोऽसावागमोऽर्वाग्दर्शिप्रणीतोऽतीन्द्रियज्ञानवत्प्रणीतो वा स्यात्। आद्यपक्षे, नास्य प्रामाण्यम्। अतीन्द्रियार्थानिश्चयपूर्वकत्वात्। प्रचुरतरंचारुचारिसचारसाराङ्गहाराभिरामं रम्भाप्रभृतप्रगुणक्वणन्मणिकिङ्किणीक्वाणकन्दलितमृदङ्गवेणुवीणास्वनसुभगस्वर्गिगेयगोचरमधुरता श्लाघित्वदुपदेशवत्। द्वितीयपक्षे तु चक्रकम्। अतीन्द्रियार्थज्ञाने सिद्धे हि तद्वत्पुरुषप्रणीतागमसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तज्ज्ञाना-

---

१ ' प्रचुरचारि ' इति भ. पुस्तके पाठ'।

भ्याससिद्धिरिति । अथ स्यादेवं यद्येक एव कश्चिदतीन्द्रियदर्शी स्वीकृतः स्यात् । यावता रात्रिन्दिवपरम्परावदनादिरयमतीन्द्रियदर्शिसन्तानः । ततश्च पूर्वपूर्वातीन्द्रियदर्शिप्रतिपादितागमोद्भूतधर्मादिज्ञानमभ्यस्यन्नाश्वास्यः पुमानतीन्द्रियदर्शी सम्पद्यते । ततो नोक्तदोषानुषङ्गः । अनुमानेनापि वेद्यन्त एव धर्मादयोऽतीन्द्रियेक्षिभिः । अथार्थोपलम्भान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तेरिन्द्रियादिगतिर्नानुमानादिति चेत् । न । अर्थापत्तेरनुमानादनर्थान्तरत्वेन प्रतिपादनात् । अस्तु वासौ ततो भिन्ना । तथापि तया ज्ञास्यन्त एव धर्मादय । न खल्वर्थापत्तावनुमाने वा तात्पर्यमपि तु ज्ञानमात्र एवेति । तदप्यवल्गु । अस्पष्टं ह्यनुमानागमज्ञानमभ्यस्यमानमपि न तत्साक्षात्कारि भवितुमर्हति । न हि धूमानुमानज्ञानं ज्योतिःशास्त्रज्ञानं वाभ्यस्यमानमपि पावकग्रहादिसाक्षात्कारि कस्यचिद्दृष्टम् । एतत्तु स्यादभ्यस्तं तत्कतिपयकालकलाविलम्बेनाभ्यस्तं तु सपदि समुन्मीलतीति । न च वचनीयं विलोक्यत एव कामशोकाद्युपप्लुतचेतसामसदर्थज्ञानस्य वैशद्यम् । तदुक्तम् । "कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः ॥ अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥ १॥" इति तद्वदस्याप्युपप्लुतत्वप्रसक्तेः । किं च केवलज्ञानस्य सकलार्थग्रहणं सकलत्वं प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं वा । प्रथमपक्षे क्रमेण तद्ग्रहणं युगपद्वा । न तावत्क्रमेण । अतीतानागतवर्तमानार्थानां परिसमाप्त्यभावात् तज्ज्ञानस्याप्यपरिसमाप्तेः सर्वज्ञत्वायोगात् । नापि युगपत्, परस्परविरुद्धानां शीतोष्णाद्यर्थानामेकत्र ज्ञाने प्रतिभासासम्भवात् । सम्भवे वा प्रतिनियतार्थस्वरूपप्रतीतिविरोधः । एकक्षण एव च समस्तार्थग्रहणादकिञ्चिज्ज्ञोऽयं द्वितीयक्षणे प्रसज्येत । परसन्तानवर्तिरागादिसाक्षात्करणाद्रागादिमानप्ययं प्राप्नुयात् । तदन्यथा सर्वार्थसाक्षात्करणानुपपत्तेः । नापि प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं केवलज्ञानस्य सकलत्वं युक्तम् । प्रधानेतरार्थव्यवच्छेदो [illegible] इत्येवं

निश्चयः समस्तार्थपरिज्ञाने सत्येवोपपद्यते नान्यथा । न च समस्तार्थज्ञानं सम्भवतीत्यनन्तरमेवोपपादितम् । अपि च सर्वज्ञोऽतीतकालाद्याकलितं वस्तु स्वेन रूपेण प्रतिपद्यते । किं वा वर्त्तमानतयैव । प्रथमपक्षे ज्ञानस्य प्रत्यक्षतानुपपत्तिः । अवर्त्तमानवस्तुविषयत्वात् । द्वितीयपक्षे तु तज्ज्ञानस्य भ्रान्तत्वप्रसक्तिः । अन्यथास्थितस्यार्थस्यान्यथात्वेन ग्राहकत्वात् । अपि चेदमिदानीमिह सदित्यस्यां सकलविदि संविदि वस्तुसत्तावत्प्रागभावप्रध्वंसौ प्रतिभासेते न वा । यदि प्रतिभासेते । तदा युगपत्क्रमेण वा । युगपच्चेत् । तर्हि तदैव वस्तुनोऽनुत्पन्नोत्पन्नप्रध्वस्तत्वेन प्रतिभासाद्युगपदजातजातमृतव्यपदेशापत्तिः । यत्खलु येन स्वरूपेण प्रतिभासते तत्तेनैव व्यपदेशभाग्भवति । यथा नीलं नीलतया । प्रागभावसत्त्वप्रध्वंसरूपतया प्रतिभासते च सकलज्ञस्य निखिलं वस्त्विति । यथा च प्रतिनियतेन स्वरूपेण वस्तुप्रतिपत्तेरभावात्सुव्यवस्थितास्यासकलज्ञता । तन्न युगपत्प्रतीतिः । नापि क्रमेण, प्रागभावप्रध्वंसयोरनादित्वानन्तत्वाभ्यां परिसमाप्त्यभावतस्तज्ज्ञानस्याप्यपरिसमाप्तेः सर्वज्ञतायोगात् । अथ वस्तुसत्तावत्प्रागभावप्रध्वंसौ न प्रतिभासेते । तदा कथमसौ त्रिभुवनभवनान्तर्वर्तिवस्तुस्तोमाविर्भावककेवलावलोककलितः स्यादिति । अन्यच्च सर्वज्ञकालेऽप्यसर्वज्ञैः सर्वज्ञो ज्ञातुं न पार्यते । सर्वज्ञज्ञानग्राह्यसमस्तपदार्थपरिज्ञानाभावात् । तदुक्तम्[१] "सर्वज्ञोऽयमिति ह्येतत्तत्कालेऽपि बुभुत्सुभिः ॥ तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥ १ ॥ कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा भवेयुर्बहवस्तव ॥ य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते ॥ २ ॥ सर्वज्ञो नावबुद्धश्च येनैव स्यान्न तं प्रति ॥ तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं मूलाज्ञानेऽन्यवाक्यवत् ॥ ३ ॥" इति । एवं च त्वदन्वितनिरुद्-

बन्धास्तनन्धयनिभः सकलार्थवेदी
सद्वादसाधनपटुप्रतिनिरस्तः ॥

---

१ मी. श्लो. वा. सू. २ श्लो. १३४।१३५।१३६.

भ्यासादिदिति । अथ स्यादेवं यद्येक एव कश्चिदतीन्द्रियदर्शी स्वीकृतः स्यात् । यावता अनादिनिधनपरम्परायातानादिरयमतीन्द्रियदर्शिसन्तानः । ततश्च पूर्वपूर्वातीन्द्रियदर्शिप्रतिपादितागमोक्तधर्मादिज्ञानसम्यगभ्यासप्रभावात् पुमानतीन्द्रियदर्शी सम्पद्यते । ततो नोक्तदोषानुषङ्गः । अनुमानेनापि वेद्यन्त एव धर्मादयोऽतीन्द्रियेन्द्रियस्य । अथार्थोपलम्भान्यथानुपपत्तिरूपार्थापत्तेरिन्द्रियादिगतिर्नानुमानादिति चेत् । न । अर्थापत्तेरनुमानादनर्थान्तरत्वेन प्रतिपादनात् अस्तु वासौ ततो भिन्ना । तथापि तया ज्ञास्यन्त एव धर्मादयः । न खल्वर्थापत्तावनुमाने वा तात्पर्यमपि तु ज्ञानमात्र एवेति । तदप्यवल्गु । अस्पष्टं ह्यनुमानागमज्ञानमभ्यस्यमानमपि न तत्साक्षात्कारि भवितुमर्हति । न हि धूमानुमानज्ञानं ज्योतिःशास्त्रज्ञानं वाभ्यस्यमानमपि पावकग्रहादिसाक्षात्कारि कस्यचिद्दृष्टम् । एतत्तु स्यादनभ्यस्तं तत्कतिपयकालकलाविलम्बेनाभ्यस्तं तु सपदि समुन्मीलतीति । न च वचनीयं विलोक्यत एव कामशोकाद्युपप्लुतचेतसामस्पष्टस्यापि ज्ञानस्य वैशद्यम् । तदुक्तम् । "**कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः ॥ अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोऽवस्थितानिव ॥ १ ॥**" इति तद्वदस्याप्युपप्लुतत्वप्रसक्तेः । किं च केवलज्ञानस्य सकलार्थग्रहणं सकलत्वं प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं वा । प्रथमपक्षे क्रमेण तद्ग्रहणं युगपद्वा । न तावत्क्रमेण । अतीतानागतवर्तमानार्थानां परिसमाप्त्यभावतस्तज्ज्ञानस्याप्यपरिसमाप्तेः सर्वज्ञत्वायोगात् । नापि युगपत्, परस्परविरुद्धशीतोष्णाद्यर्थानामेकत्र ज्ञाने प्रतिभासासम्भवात् । सम्भवे वा प्रतिनियतार्थस्वरूपप्रतीतिविरोधः । एकक्षण एव च समस्तार्थग्रहणादकिञ्चिज्ज्ञोऽसौ द्वितीयक्षणे प्रसज्येत । परसन्तानवर्त्तिरागादिसाक्षात्करणाद्रागादिमानप्येष प्राप्नुयात् । इतरथा सर्वार्थसाक्षात्करणविरोधः । नापि प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं केवलज्ञानस्य सकलत्वं युक्तम् । इतरार्थव्यवच्छेदेनैतेषामेवाभिमतप्रयोजननिष्पादित्वात्प्राधान्यमित्येवं हि

निश्चयः समस्तार्थेन्द्रियाणि सर्वैरेवेष्यते नान्यथा । न च समस्तार्थज्ञानं सम्भवति समस्तसम्बन्धेष्वप्रसिद्धेः । अपि च सर्वज्ञोऽतीतकालादिकमतीतं वस्तु येन रूपेण प्रतिपद्यते । किं वा वर्तमानतयैव । प्रथमपक्षे ज्ञानस्य भ्रान्तत्वप्रसक्तिः । अवर्तमानवस्तुविषयत्वात् । द्वितीयपक्षे तु तत्कालस्य ज्ञानस्याप्रसक्तिः । तत्कालप्रतिभासस्यान्यथात्वेन प्रसक्तत्वात् । अपि चैतज्ज्ञानेनेह सर्वज्ञस्यां तत्तदीयिसैवेदं वस्तुस्वरूपसम्बन्धसंवेदनं प्रतिभासते न वा । यदि प्रतिभासेते । तदा तुल्यत्वेन च । तुल्यत्वे । तर्हि तदैव वस्तुनोऽनुभवेऽपि तत्सम्बन्धेन प्रतिभासनाद्युपलब्धतया तत्सम्बन्धेनातिः । यस्तु येन स्वरूपेण प्रतिभासते तदैव तद्रूपेणावगच्छति । यथा नीलं नीलतया । स्वरूपसम्बन्धस्वरूपतया प्रतिभासते च सर्वज्ञस्य निखिलं वस्त्विति । तथा च प्रतिनियतेन रूपेण वस्तुप्रतिनियमनावस्थितस्य सर्वज्ञता । तत्र तुल्यत्वापत्तिः । नापि द्वितीयः, स्वरूपसम्बन्धस्यैव तत्र दृष्टत्वात्मना परिच्छेदात्मत्वेनावभासनाभावे सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । अथ वस्तुस्वरूपसम्बन्धसंवेदनौ न प्रतिभासेते । तदा कथमसौ त्रिभुवनभवनान्तर्वर्तिवस्तुसत्ताविभावककेवलज्ञानवानिति स्यादिति । अन्यच्च सर्वज्ञस्येऽप्यसर्वज्ञैः सर्वज्ञो ज्ञातुं न शक्यते । सर्वज्ञत्वप्रतिबन्धार्थविशेषाभावात् । तदुक्तम्
“सर्वज्ञोऽयमिति ह्येतत्तत्कालेऽपि बुभुत्सुभिः । तज्ज्ञानज्ञेयविज्ञानरहितैर्गम्यते कथम् ॥ १ ॥ कल्पनीयाश्च सर्वज्ञा भवेयुर्बहवस्तव ॥ य एव स्यादसर्वज्ञः स सर्वज्ञं न बुध्यते ॥ २ ॥ सर्वज्ञो नावबुध्येत येनैव स्यान्न तं प्रति । तद्वाक्यानां प्रमाणत्वं मूलाज्ञानेऽन्यवाक्यवत् ॥ ३ ॥” इति । एवं च तत्र स्थितमिदम्-

कश्च प्रत्यक्षादिभिः प्रमाणवेदी
सर्वज्ञस्य प्रत्यक्षे निर्दिष्टः ॥

---

१ मी. श्लो. वा. सू. २ श्लो. १३४।१३५।१३६.

नैको यावन्निखिल[illegible] मभवं
ज्ञातं ननोऽस्मि न हि [illegible]नामगेयम् ॥ ३३८ ॥

इत्थं [illegible]निमिर्ग[illegible]
नैको [illegible] रोजगर्ते ॥

नेता [illegible] निमग्नार्थं गमन्ते
स्याद्वादज्ञाः स्फुरितनिशितन्यायशस्त्रप्रहारैः ॥ ३३९

तथा हि यत्तावदवादि प्रत्यक्षं नैनेत्यादि । तदसत्यम् । यतोऽत्रार्वाग्दर्शिप्रत्यक्षापेक्षयेदमुच्यते योगिप्रत्यक्षापेक्षया वा । प्रथमपक्षे सिद्धसाध्यता । अर्वाग्दर्शिप्रत्यक्षस्य सर्वज्ञसत्ताग्राहकत्वेनास्माभिरप्यनङ्गीकारात् ।

पूर्वोक्त[illegible] विस्तरतः खण्डनम् ।

द्वितीयपक्षे तु माता मे वन्ध्येत्यादिवत्स्ववचनविरोधः । योगिप्रत्यक्षेण योगी न गृह्यतेऽतोऽसौ नास्तीति कस्त्वदपरो ब्रूयात् । अथ स्यादेव यदि प्रत्यक्षमभ्युपगम्येत्थमुच्येत । यावता तस्याभावादेव तेन तद्ग्रहो वार्यते । तदसत् । तदभावस्याद्याप्यसिद्धेः । भावोऽपि तस्य कुतः सिद्ध इति चेत् । मा सिधत्तावत् । तथापि सर्वज्ञसत्तायाः प्रत्यक्षेणाग्रहणं सान्दिग्धं भविष्यति । अनुमानं तु तद्ग्राहकं विद्यत एव । तथा हि कश्चिदात्मा समस्तवस्तूनि साक्षात्करोति तद्ग्रहणस्वाभाव्ये सति प्रध्वस्ततदावरणत्वात् । यद्यद्ग्रहणस्वाभाव्ये सति प्रध्वस्ततदावरणं तत्तत्साक्षात्करोति । यथा व्यपगततिमिरावरणं चक्षू रूपम् । तद्ग्रहणस्वाभाव्ये सति प्रध्वस्ततदावरणश्च कश्चिदात्मा । ततः समस्तवस्तूनि साक्षात्करोतीति । न तावदत्रात्मनः समस्तवस्तुग्रहणस्वाभाव्यं हेतोर्विशेषणमसिद्धम् । नोदनाबलान्निखिलार्थज्ञानोत्पत्त्यन्यथानुपपत्तेः सामस्त्येन व्याप्तिज्ञानान्यथानुपपत्तेश्च भवता तस्य तत्सिद्धेः । सोऽयं सकलज्ञापलापि नोदना हि भूतं भवन्तं भविष्यन्तं सूक्ष्मं व्यवहितं विप्रकृष्टमित्येवंजातीयकमर्थं शक्नोत्यवगमयितुमिति स्वयं ब्रुवाणो धूमाद्यनुमानेषु सामस्त्येन व्याप्तिज्ञानं च स्वीकुर्वाणः सकलार्थग्रहणस्वभावता-

साध्यते । तर्ह्यप्रयोजको हेतुः स्यात् । यथाभूत हि प्रत्यक्षं यथाभूतस्यार्थस्य ग्राहकमग्राहकं वा दृष्टं तथाभूतस्यैव प्रत्यक्षस्य तथाविधार्थस्य ग्राहकत्वेऽग्राहकत्वे वा स्यात्प्रत्यक्षप्रमाणत्वस्य हेतोः प्रयोजकत्वं नान्यथाभूतस्योत्पत्तिमत्त्वादेरिव । तथा हि यादृग्भूतानां प्रासादादीनामुत्पत्तिमत्त्वादिबुद्धिमत्कारणपूर्वकं दृष्टं तादृग्भूतानामेव जीर्णप्रासादादीनां बुद्धिमत्कारणपूर्वकं तत्तस्य प्रयोजकं नान्यादृग्भूताना भूधरादीनाम् । यदि पुनरन्यथाभूतस्यापि प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रत्यक्षप्रमाणत्वसाधन यथोक्तसाध्यस्य प्रयोजकं स्यात्तदा तादृग्भूतानां भूधरादीनामप्युत्पत्तिमत्त्वादि बुद्धिमत्कारणपूर्वकत्वस्य प्रयोजकं भवेत् । तथा च समस्तस्य जगत कर्तृसिद्ध्या ज्ञातृसिद्धेः सर्वज्ञाभावो न स्यात् । अथ नोत्पत्तिमत्त्वादेरप्रयोजकत्व ब्रूमो दूषणान्तरैरस्य दुष्टत्वात् । तदसत् । अस्य हेतो वाचस्पतिना विशिष्टमुत्पत्तिमत्त्वमसिद्धं पृथिव्यादिषु उत्पत्तिमत्त्वमात्रमप्रयोजकम् । विशेषप्रयुक्तव्याप्त्युपजीवित्वेन स्वाभाविकप्रतिबन्धवैकल्यात् । स्वाभाविकप्रतिबन्धवतश्च हेतोरनुमानाङ्गत्वात् । इतरथोपाध्यायदर्शनादेरपि शिष्याद्यनुमापकत्वप्रसङ्गादिति वदता कणिकायामप्रयोजकत्वेनाभिधानात् । किं चोत्पत्तिमत्त्वादौ कुतोऽप्रयोजकत्वस्यावचनं किमेतद्दूषणमेव हेतोर्न भवति । किं वात्रैतन्न विद्यते । यद्वा सदप्युपेक्ष्यते । नाद्य. पक्ष । तत्पुत्रत्वादे. सम्यग्धेतुत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । तत्पुत्रत्वादिनास्य तुल्यकक्षत्वात् । अथ तत्र शाकाद्याहारपरिणामस्योपाधेः सत्त्वाद्युक्तमप्रयोजकत्वम् । नन्वत्राप्यक्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्ध्युत्पादकत्वमुपाधिरस्त्येव । नापि तृतीय । एवमप्युत्पत्तिमत्त्वादेरप्रयोजकत्वे दृष्टान्तत्वानपायात् । अथ तथाभूतमेव प्रत्यक्ष तथा प्रसाध्यते । न च सिद्धसाधनम् । सर्वप्रत्यक्षाणामीदृशत्वादित्युच्यते । नन्वीदृशमस्तीत्यर्वाग्दर्शिना कुतोऽवसीयते । ननु देशान्तरकालान्तरभाविप्रत्यक्षं समानं सदिन्द्रियसम्प्रयोगजत्वादत्रत्येदानीन्तनप्रत्यक्षवदित्यतोऽनुमानादेतदवसीयत इति चेत् । अत्रापि स्तोकस्तोकान्तरत्वेन

यान्तरग्राह्या रूपादिशब्दवाच्यत्वात्परिदृष्टरूपादिवदित्याभ्यामनुमानाभ्यामेतदवगम्यते । नन्वत्रापि किं यथाभूताश्चक्षुरादयो न विषयान्तरे प्रवर्त्तन्ते तथाभूता एव तथा साध्यन्ते अन्यथाभूता वा । यदि तथाभूताः । तदा सिद्धसाध्यता । अन्यथाभूताश्चेत्, तर्ह्युत्पत्तिमत्त्वादिवदप्रयोजको हेतुः । ननु तथाभूता एव चक्षुरादयस्तथा साध्यन्ते । न च सिद्धसाधनम् । सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वादिति चेत् । कुतस्तदीदृशत्वसिद्धिः । किमनुमानान्तरादुतास्मादेवानुमानात् । यद्यनुमानान्तरात्, तदा तत्रापि यदि मनागपि विशेषो नास्तीति सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वं प्रसाध्येत । तदानुमानविरुद्धः पक्षैकदेशः । गृध्रवराहपिपीलिकादीनां चक्षुःश्रोत्रघ्राणादिषु दूरादिस्वभावरूपशब्दगन्धादिग्रहणलक्षणातिशयस्य कार्यतः प्रतिपत्तेः । विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयाभावात्तदीदृशत्वप्रसाधनेऽनुमानान्तरादेव विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावसिद्धेस्तदेवास्तु किं प्रकृतेनानुमानेन । तथाभ्युपगमे च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं स्यात् । अस्मादेवानुमानात्तदीदृशत्वासिद्धिश्चेत् । अत्रापि यदि मनागपि विशेषो नास्तीति तत्साध्यते । तदा पूर्ववदनुमानविरुद्धः पक्षैकदेशः । विषयान्तरग्रहणलक्षणातिशयाभावात्तदीदृशत्वसाधने विवादास्पदीभूतानां चक्षुरादीनां विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावसिद्धौ सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च विवादास्पदीभूतानां चक्षुरादीनां विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावसिद्धिरितीतरेतराश्रयः स्यात् । एवं सर्वचक्षुरादीनामीदृशत्वासिद्धेर्यथाभूतानां चक्षुरादीनां विषयान्तरे प्रवृत्त्यभावो दृष्टस्तथाभूतानामेव तथा साधने सिद्धसाधनमिति स्थितम् । द्वितीयेऽप्यनुमाने किं यथाभूतानां पुरुषाणामिन्द्रियान्तरेणाग्राह्या रूपादयो दृष्टा देशान्तरकालान्तरभाविनामपि तथाभूतानामेव तेषामिन्द्रियान्तरेण ग्राह्या रूपादयो न भवन्तीति प्रसाध्यतेऽथान्यथाभूतानामित्यादिदूषणं नातिवर्तते । अभ्युपगम्य चाक्षजत्वं सर्वज्ञज्ञानस्यातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारित्वं समर्थितं न पुनः परमार्थतः । तज्ज्ञानस्य घातिकर्मचतुष्टयक्षयोद्भूतत्वेन समर्थ-

यच्चास्पष्टं ह्यनुमानागमज्ञानमित्यादि जल्पितम् । तदसमीक्षिताभिधानम् । न हि सर्वथा कारणसदृशं कार्यमुपजायते । विलक्षणस्याप्यङ्कुरादेः कार्यस्य बीजादेरुत्पत्तिदर्शनात् ।

किं चात्र सिद्धरससंस्कृतजात्यताम्रखण्डादकम्रवपुषोऽप्युपजायते नो ॥
चामीकरं किमपि पिङ्गलरश्मिजालैर्बालप्रवालपटलीचटुलैर्विलासि ॥३४०॥

सर्वत्र हि सामग्रीभेदात्कार्यभेदः । ततोऽत्राप्यनुमानादिज्ञानेनास्पष्टेनाप्यभ्यासादिसामग्रीसहायेन स्पष्टं यदि विज्ञानमाविर्भाव्येत । तदा को दोषः स्यात् । यदप्यभाणि । तद्वदस्याप्युपप्लवत्वप्रसक्तेरिति । तदसाम्प्रतम् । भावनाबलात् ज्ञानं वैशद्यमनुभवतीत्येतावन्मात्रेण कामाद्युपप्लुतज्ञानस्य दृष्टान्ततोपपत्तेः । न चाशेषदृष्टान्तधर्माणां साध्यधर्मिणोपादानं युक्तम् । सकलानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । यच्चाकल्पि, केवलज्ञानस्य सकलार्थग्रहणं सकलत्वं प्रधानभूतकतिपयार्थग्रहणं वेति । तत्राद्य एव नः पक्षः । यत्तु तत्र विकल्पितं क्रमेण तद्ग्रहणं युगपद्वेति । तत्रापि युगपदिति ब्रूमः । सकलावरणप्रलये हि सहस्रमयूखवद्युगपदेव निखिलार्थद्योतकं केवलज्ञानमुज्जृम्भते । यत्पुनरत्राभ्यधायि । परस्परविरुद्धशीतोष्णाद्यर्थानामेकत्र ज्ञाने प्रतिभासासम्भवादिति । तदपि न यौक्तिकम् । तत्र हि तेषां सकृदभावादप्रतिभासस्तत्प्रतिभासे तस्यासामर्थ्याद्वा । न तावत्सकृदभावात् । शीतोष्णाद्यर्थानां सकृत्सम्भवात् । तत्प्रतिभासे तस्यासामर्थ्यादित्यप्यसारम् । परस्परविरुद्धानामन्धकारोद्योतादीनां युगपद्द्योतनसमर्थस्यैकस्यापि ज्ञानस्य संवेदनात् । सकृदेकत्र विरुद्धानामर्थानां प्रतिभासासम्भवे यत्कृतकं तदनित्यमित्यादिव्याप्तिश्च न स्यात् । साध्यसाधनतया कृतकत्वानित्यत्वयोर्विरुद्धत्वसम्भवात् । नाप्येकत्र ज्ञाने सकृत्तेषां प्रतिभासे तस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वविरोधः । सकृदन्धकारोद्योतादिविरुद्धार्थग्राहिणोऽपि ज्ञानस्य प्रतिनियतार्थग्राहकत्वप्रतीतेः । यत्पुनरुक्तमेकक्षण एव समस्तार्थग्रहणादकिञ्चिज्ज्ञोऽसौ द्वितीयक्षणे प्रसज्येतेति । तदप्यसम्बद्धम् । यदि हि द्वितीयक्षणे पदार्थानां तज्ज्ञानस्य

मभिहितमेव । वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वातीतादिकालसम्बन्धित्वयोः परस्परविरोधात् न च वर्तमानकालसम्बन्धित्वेनासत्त्वे स्वकालसम्बन्धेनाप्यतीतादेरसत्त्वम् । अतीतादिकालसम्बन्धित्वेनासत्त्वे वर्त्तमानकालसम्बन्धित्वेनाप्यसत्त्वाद्वर्त्तमानस्याप्यसत्त्वप्रसङ्गान्निखिलशून्यतापत्तेः । न चातीतादेः सत्त्वेन ग्रहणे वर्त्तमानत्वानुषङ्गः । सकलनियतसत्त्वरूपतयैव तस्य ग्रहणात् । ननु चातीतादेस्तज्ज्ञानकाले सन्निधानाभावात्कथं प्रतिभासः । सन्निधाने वा वर्त्तमानवदिति । एतदपि व्याप्तिज्ञानेन कृतोत्तरम् । एतेनेदमिदानीमिह सदित्यन्यां सकलवेदिसंविदि वस्तुसत्त्वावस्थागमावप्रध्वंसौ प्रतिभासेते न वेत्यादि प्रतिक्षिप्तम् । यथैव हीन्द्रियप्रभवप्रत्यक्षे यद्देशविशिष्टं वस्तु नीलरूपं वा भावरूपमभावरूपं वा तद्देशविशिष्टतयैव प्रतिभासते । तथैव समस्तार्थवेदिसंवेदनेऽपि यद्देशकालाकारविशिष्टं वस्तु भावरूपमभावरूपं वा तद्देशकालाकारतयैव तत्प्रतिभासते । ततः कथं युगपज्जातजातमृतव्यपदेशप्रसक्तिः । प्रतिनियतार्थस्वरूपाप्रतीतिर्वा । यतः सर्वज्ञता पुरुषविशेषस्य सुव्यवस्थिता न स्यात् । अतीतादिकालस्य हि वस्तुस्वभावतया प्रतीतौ युगपज्जातजातमृतव्यपदेशप्रसङ्गः प्रतिनियतार्थस्वरूपाप्रतीतिश्च स्यात् । न पुनर्यथाकालं तत्प्रतीताविति । यच्चान्यदवादि सर्वज्ञकालेऽप्यसर्वज्ञैः सर्वज्ञो ज्ञातुमपर्याप्त इत्यादि । तदपि न न्याय्यम् । विषयापरिज्ञाने विषयिणोऽप्यपरिज्ञानाभ्युपगमे कथं जैमिन्यादेः सकलवेदार्थपरिज्ञाननिश्चयः स्यादसकलवेदार्थविदाम् । तदनिश्चये च कथं तद्व्याख्यातार्थाश्रयणादग्निहोत्रादावनुष्ठाने प्रवृत्तिर्भवेत् । कथं वा व्याकरणादिसकलशास्त्रार्थापरिज्ञाने तदर्थज्ञतानिश्चयो व्यवहारिणाम् । यतो व्यवहारप्रवृत्तिः स्यादिति । अथैवं पर्यनुयुज्यते । पूर्वं पश्चाद्वा यदि कश्चित्कदाचिन्निखिलदर्शिनो विज्ञानं विश्रान्तम् । तर्हि तावन्मात्रत्वात्संसारस्य कुतोऽनाद्यनन्तता । अथ न विश्रान्तम् । तर्हि नानेन युगसहस्रेणापि सकलसंसारसाक्षात्करण-

वारयितुं न पार्यते । तद्विपरीतेन विशदसंवेदनवेद्यत्वेन साधर्म्यदर्शने स्तम्भादावन्वयदर्शनात् । अनन्वयोऽप्युदाहरति दोषोऽत्र । साधो साधु द्रवसे । परं नात्र विशेषः सिषाधयिषितः । धर्म्मादीनां शाब्दमानेन त श्रोत्रियैर्वेदनाभिप्रायात् । विशदसंवेदनसंवेद्यत्वमात्र एव तावद्विवाद इति तदेव प्रथमं प्रसाधनीयम् । सिद्धे पुनरस्मिन्ननुमानान्तरादिन्द्रियानिन्द्रियनिमित्तविशदसंवेदनवेद्यत्वरूपविशेषसिद्धिः । तथा हि । धर्मादिविशदवेदनं नेन्द्रियानिन्द्रियपरतन्त्रम् । अपर्यायत एवार्थावभासहेतुत्वात् । यत्तु नैवं न तदेवं यथास्मदादिवेदनम् । इदं तु न तस्मात्तथा । अवयवविशुद्धिस्तत्र पूर्ववद्विधातव्या । तस्मान्न विरुद्धानन्वयदोषावतारः । ननु साध्यानवबोधनोऽयं हेतुर्भविष्यति । उपाधिविशेषाविनाभावमूलत्वात् । तथा हि यद्यपि प्रमेयत्वविशदसंवेदनवेद्यत्वे नात्र सहावस्थिते अनुभूते । तथापि न प्रमेयत्वमात्रानुबन्धि विशदसंवेदनवेद्यत्वम् । अपि तु प्रमेयत्वावान्तरनेत्रादीन्द्रियविषयत्वानुबद्धम् । ततः प्रमेयत्वे सत्यपि य इन्द्रियविषयः स एव विशदसंवेदनवेद्यो नीपादिः । नापरं धर्माधर्मादि । तस्येन्द्रियाविषयत्वादिति न प्रमेयत्वमात्रं साध्यावबोधनम् । अत्राभिधीयते । विशेषस्य विशेषं प्रति बोधनत्वेऽपि सामान्यस्यापि निरासार्हत्वमेव । यथा धूमविशेषस्य खादिरादिवह्निविशेषसम्बन्धेऽपि न धूमसामान्यस्य वह्निसामान्यसम्बन्धो विशीर्यते । तथेहापि प्रमेयत्वावान्तरस्य नेत्रादीन्द्रियविषयत्वस्य नेत्रादीन्द्रियसमुद्भवविशदसंवेदनवेद्यत्वेन व्याप्तौ सत्यामपि न प्रमेयत्वमात्रस्य विशदसंवेदनवेद्यत्वसामान्येनाविनाभावो न भवतीति सैवं प्रसिद्धानुमानसमानमेव । नाप्ययं हेतुरविसंवादः । प्रमेयस्य सतो विशदसंवेदनावेद्यस्य सर्वथैवाभावात् । नन्वस्य विसंवादितापनोदं न मृष्यामहे । अभावेन विसंवादस्य दुर्वारत्वात् । तथा हि प्रमेयोऽप्ययं न विशदसंवेदनवेद्यः । अभावमानेनैना-

१ 'धर्मादेरपि' इति मु. पुस्तके पाठः । २ 'वेद्यत्वेन' इति प. मु. पुस्तकयोः पाठः । ३ 'त्वेऽपि' इति मु. पुस्तके नास्ति ।

तर्हि तस्य प्रतिषेधो माता मे वन्ध्येति नीतिमनुसरति । अथ परासिद्धोऽप्यनुपादीयते । तदापि परस्यासौ यदि मानेन सिद्धः । तदा तवापि सिद्ध एवेति नोपपन्नस्तत्प्रतिषेधः । अथ नायं स्वस्य परस्य वा मानेन सिद्धः । तदाऽसिद्ध एवेति हेतोराश्रयासिद्धता दुष्प्रतिविधेया । तन्न धर्मादिविशदसंवेदनं नास्तीति साध्यधर्मिनिर्देशः सूपपादः । नापि धर्मादयो विशदसंवेदनवेद्या न भवन्तीति । अत्राप्यनुपहतस्य हेतोरभावात् । स ह्यमूर्तस्वरूपोऽतीन्द्रियत्वस्वभावो वा भवेत् । न तावदाद्य । तस्य सविसंवादत्वात् । अमूर्तस्यापि सामान्यादेर्विशदसंवेदनवेद्यत्वेनाभ्युपेतत्वात् । अतीन्द्रियत्वस्वभावोऽत्र हेतुः । तथा हि न धर्मादयो विशदसंवेदनवेद्या अतीन्द्रियत्वाद्यत्तु नैवं न तदेवं यथा स्तम्भस्तथा च न धर्मादयस्तस्मान्न विशदसंवेदनवेद्या इति । एतदपि प्रलापमात्रम् । उपाधिविशेषाविनाभावमूलत्वेन हेतोः साध्यानवबोधनात् । तथा ह्यतीन्द्रियत्वे सत्यपि य एव भावनाविशेषातिशयविषयो भवति भावः स एव विशदसंवेदनवेद्यः । यथा विषमशरशरविसरनिरन्तरप्रहारहारितसमस्तसातवार्त्तस्य पुंसः प्रेयसीमयीं भुवनत्रयीं भावयतस्तद्वदनारविन्दम् । भावनाविशेषातिशयविषयीभूतास्तु पुरुषस्य धर्मादयस्तस्मादतीन्द्रियत्वेऽपि ते तस्य विशदसंवेदनवेद्या भवन्ति । अथ भावनाविशेषातिशयभाविप्रेयसीवदनारविन्ददर्शनं भ्रान्तं धर्मादिदर्शनं प्रत्युदाहृतित्वाय नालम् । अन्यथा तत्सामान्येन धर्मादिदर्शनं भ्रान्तं स्यादिति । प्रलापमात्रमेतत् । विशदप्रतिभासमात्रतया तस्योदाहृतित्वोपपत्तेः । यदि तु साध्यधर्म्युदाहृत्योः सर्वथा साम्यमभिप्रैति देवानांप्रियः । तदा सर्वत्रोदाहृतेरभाव एव स्यात् । महीधरमहानसयोरपि सर्वथा साम्याभावात् । तत्र भावनाविशेषभावित्वेऽपि बाधकमानोपनिपातेन प्रियतमावदनारविन्ददर्शनं भ्रान्तम् । धर्मादिदर्शनं तु बाधकविरहितत्वेनाभ्रान्त

१ 'इति न तस्याभ्रान्तम्' इति प. भ. पुस्तकयोरधिकम् । २ 'प्रत्युदाहरणत्वेनालम्' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

भविष्यति । विशदप्रतिभासत्वं तूभयत्रापि समानमिति भवत्येतावत[illegible] स्योदाहृतित्वम् । तथाऽतीन्द्रियत्वादिति हेतुरपि इन्द्रियासम्बद्धत्वं [illegible]न्द्रियसम्भवसंवेदनाविषयत्वं वा स्यात् । तत्रेन्द्रियासम्बद्धत्वं विसंवा[illegible] पदार्थाना नयनेन्द्रियासम्बद्धत्वेऽपि तदुत्पाद्यविशदसंवेदनवेद्यत्वात् । नयनेन्द्रियासम्बद्धत्वं तु तेषां नयनस्याप्राप्यदर्शित्वेन समर्थितत्वात् । इन्द्रियसम्भववेदनाविषयत्वं तु साध्यसमम् । भवतां मते इन्द्रियसम्भव[illegible] विशदसंवेदनस्य भावादिति । य एवार्थो विशदसंवेदनवेद्यो न भव[illegible] स एवातीन्द्रियत्वादिति । सशयितसाध्यशून्यपदार्थव्यावृत्तिरप्ययं हेतुः । अतीन्द्रिया अपि विशददर्शनवेद्या भविष्यन्ति विरोधाभावात् । त[illegible] ह्यतीन्द्रियत्वविशददर्शनवेद्यत्वयोर्विरोधः सहानवस्थारूपो वा शीत[illegible] वह्न्योरिव । परस्परस्थितिपरिहारस्वरूपो वा भावाभावयोरिव । न प्रथमस्तयो सम्भवति । स हि समवहितसमस्तसाधनस्य भवतोऽन्यभा[illegible] भावाद्विशदवेदनानुपलम्भाभ्यामवसीयते । नन्वेवमिहापि भ[illegible] नैवम् । न हि धर्मादीना विशददर्शनवेद्यत्वस्य पूर्वं भवतोऽतीन्द्रि[illegible] [illegible]न्निधानान्निवृत्तिर्विधैः समुपलभ्यते । यतस्तेन तस्य विरोधः स्या[illegible] उपलम्भे वा निष्फलं तन्निरासेनात्मानमायासयन्ति श्रोत्रियाः । [illegible] [illegible]ऽपि विरोधो नात्र सम्भवति । यतो नातीन्द्रियत्वं विशददर्शन[illegible] [illegible] अपि त्विन्द्रियविषयत्व[illegible] [illegible] न भवन्तीत्येषोऽपि [illegible] [illegible] । [illegible]ऽपि [illegible] पुरुषो धर्मादिदर्शी न भव[illegible] [illegible] । पुरुष[illegible] वा हेतुः स्यात् । [illegible] । [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

वेदार्थधीशून्यः शूद्रः पशुप्रायः समुपलभ्यत इति भवदाराध्यपुरुषोऽपि तथा स्यात् । पुरुषत्वस्योभयत्राप्यविशेषादित्यतिलोनाभिभूतस्य तवाहो लकुटनिपातः शिरसि । अथ पुरुषत्वाविशेषोऽपि तस्य रथ्यापुरुषादुन्मत्ताद्धर्मादिदर्शभाववेदनादिरतिशयो न विरुध्यते । तर्हि तथाभूतस्यैव पुरुषविशेषस्य धर्मादिदर्शनातिशयोऽपि ना विरोधीति संशयितसाध्यशून्यपदार्थव्यावृत्तित्वेन विसंवादित्वात् पुरुषत्वमपि नात्र हेतुः । ततो विवादाध्यासित इत्यादिरपि साध्यधर्मनिर्देशो न सुन्दरः । नापि विवादाध्यासिता धर्मादयः सिद्धान्तेनैव वेद्या इति । हेतोरत्रापि दुर्लभत्वात् । अथास्त्येव धर्मादिशब्दाभिधेयत्वादिति । नन्वतो हेतोः साम्प्रतपुरुषसदृशानां । पुंसां सिद्धान्तेनैव धर्मादिवेदकत्वं साध्यतेऽन्यादृशानां वा । यदि साम्प्रतपुरुषसदृशानाम् । तदा सिद्धसाधनम् । अथान्यादृशानाम् । तदा तत्साधनेनैव बाधितविषयमिदमनुमानम् । तत्रानुमानमपि धर्मादीनां विशदसंवेदनवेद्यत्वं बाधते । नापि शाब्दम् । ननु शान्तमेतत् । नित्यस्य सिद्धान्तस्य तद्विधानपरत्वादर्शनाद्बाधादिहेतुत्वमेव हि व्यवसीयते । अथ स्वयम्भुवं प्रतीत्य "स सर्वविद्यस्यैषा महिमा भुवि दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्न्यात्मसु" इत्यादिना तत्र तत्र वेदे विश्ववेदिताप्रतिभासनपरा स्तुतिर्दृश्यते । सत्या तु विश्ववेदितायां धर्मादिदर्शनमपि सिद्धमेवेति न सिद्धान्तस्य तद्बाधाविधायित्वमिति । अशोभनमेतत् अस्याः स्तुतेर्विधिपरत्वाभावात् । तस्य स्वान्तेनाधीतत्वात् । अनादेः सिद्धान्तस्यादिमति धर्मादिदर्शिनि प्रवृत्तावनादिताविरोधापत्तेः । अपि तु स्वयम्भुवमुद्दिश्य विधिश्रितस्य तथाविधाध्वरादेः प्रवर्तनायार्थवादमात्रमेतत् । अर्थवादास्तु विधिप्रशंसापरतया मानतां लभन्ते न स्वतन्त्रतयेति सर्वदर्शिविधिसाधनं न भवति । तथा यदि नित्यसिद्धान्तः प्रमा । तदा निष्फलमेव सर्ववित्साधनम् धर्माद्युपदेशस्य तत एव सिद्धेः । तु सिद्धान्तस्य सर्वदर्शिसाधनत्वं तद्वि-

हितस्येतरस्य वा । यदि तद्विहितस्य । तदेतरेतराश्रयम् । तस्मिन् सिद्धे हि तद्विहितस्य सिद्धान्तस्य मानता तस्मात्तु तस्य सिद्धिरिति । नापीतरविहितस्य । तस्य मानत्वासम्भवात् । अमानादपि तस्मात्तत्प्रतिपत्तौ स्वविहितपदसमूहादपि तत्प्रतिपत्तिः स्यादेव । विशेषाभावादिति । सिद्धान्तबाधितविषयमिदमनुमानं भवत्येवेति । एतदपीर्ष्याविषसन्तापोपप्लुतस्यास्य प्रलापमात्रम् । यतो यावन्तं वेदसम्बन्धिनं विधिध्वनिप्रबन्धं भवान्निशामयति[1] तावानेवास्ति, आहोस्विदन्योऽपि । न तावत्प्रथमः । वेदांशानामनन्तानां स्थाने स्थाने तिरोभावनिशमनात् । अथ द्वितीयः । तदा तत्र वेदांशे सर्ववेत्ता भविष्यति । तथा नित्यस्य सिद्धान्तस्य तद्विधानपरस्यादर्शनादित्यत्र सर्वविद्विधानं सर्वविदभिधायित्वं सर्वविन्निष्पादकत्वं वाभिप्रेतम् । नाद्यो भेदः । यतः पूर्वमेव प्रतिपादितस्तदभिधायी वेदान्तः । नापि तस्यार्थवादमात्रत्वेनामानत्वमित्याद्यभिधेयम् । यतोऽर्थवादः प्रमां साधयति न वा । यदि साधयति तदा मानतैवास्य । प्रमासाधकत्वान्मानस्य । प्रमां न साधयतीति तु प्रतीतिपराहतम् । अर्थवादशब्देभ्योऽपि प्रमोत्पत्तिप्रतीतेः । सर्वविन्निष्पादकत्वं तु न मानधर्मः । परमभावनातिशयरूपहेतुधर्मत्वादस्य । अनादेः सिद्धान्तस्यादिमतीत्याद्यपि लूतातन्तुमात्रावलम्बनम् । यतः प्रवाहमाश्रित्य सर्वविद्विशेषमाश्रित्य वा । प्रथमभिदा नाभिमता । सर्वदर्शिपरम्पराया अनादित्वात् । द्वितीयभिदायां तु विसंवादिता । अश्वमेधादीनां नियतविषयमाश्रित्य सादीनामपि तत्र विधानदर्शनात् । अपि तु स्वयम्भुवमित्याद्यपि मानमयम् । यतो भवतु विधिप्रशंसापरतयार्थवादानां मानता । तथापि ये निर्बाधामर्थप्रतीतिं निष्पादयन्ति ते मानतां स्वार्थे लभन्ते न वा । यदि लभन्ते तदायमपि मानमेव । द्वितीयभेदे तु भवत्सम्प्रतिपन्नानुमानादिमानानामपि न मानता । नापि नित्ये सिद्धान्ते सर्वविदो निष्कलता-

---

१ 'निशमयति' इति प. म पुस्तकयोः पाठः ।

विपयदर्शनोत्थस्य धर्म्माद्युपदेशस्य सर्वविदेव विधीयमानत्वात् । अनित्योऽपि सवादशाली सिद्धान्तः सुरपुरसर्वदर्शनार्थिनां तपोध्यानादि विधेयमित्यादि· सर्वदर्शिनमभिदधानः शतशो दृश्यते । नाप्यत्रेतरेतराश्रयम् । सर्ववित्समयपरम्पराया अनादित्वात् । इति सिद्धान्ते सर्वदर्शिप्रतिपादनप्रसिद्ध्या न शाब्दमपि धर्म्मादीना विशदसंवेदनवेद्यता वाधितुं समर्थम् । नाप्युपमानम् । तथा हि यद्युपमानभूताः सर्व एवेदानीन्तनाः पुरुपा अपरे वोपमेयास्त्रिभुवनान्तर्वर्त्तिनोऽवधारिता भवेयुस्तदेदानीन्तनपुरुपसादृश्योपमानेनान्येपामपि धर्म्मादिदर्शित्वाभावसाधनं भवेत् । यावता परिमितदेशविशेपिताः पुरुपा इदानीन्तना विभाविता न सर्वे । विभाविता अपि न धर्म्माद्यदर्शित्वेनावधारिताः । परात्मधर्मस्य धर्म्मादिदर्शनाभावस्य पिशितनयनैर्वैशद्येन प्रतिपत्तुमपर्याप्तत्वात् । नापि शेपा. प्रमिता । तस्मादुपमानोपमेययोर्वैशद्येनाप्रतिपत्तेर्नोपमानमत्र सम्भवति । अथोपमानभूतानामिदानीन्तनानामुपमेयभूतानामन्येपा वा पुंसामसर्वदर्शित्वेन विशदा प्रतीतिरिष्यते । तत्रापि नोपमानेन फलम् । विशददर्शनेनैव सर्वेपामसर्वदर्शित्वसिद्धेः । ततोऽपीदानीन्तनानन्यान्वा सर्वानसर्वदर्शित्वेन पश्यन् भवानेन सर्वदर्शी स्यादिति सिद्धं नः समीहितम् । तनो नोपमानमपि धर्म्मादीना विशदसंवेदनवेद्यता वाधते । नाप्यर्थापत्तिः । सा हि सर्वदर्श्यसाधनतया सर्वदर्श्यभावसाधनतया वा तां वाधेत । न तावत् सर्वदर्श्यसाधनतया । असिद्धत्वात् । धर्म्मादिदर्शिसाधनोद्धुराया अर्थापत्तेः पूर्वं प्रतिपादितत्वात् । नापि सर्वदर्श्यभावसाधननया । असिद्धत्वात् । न हि नाम सोऽर्थः सम्भवति य· सर्वविदभावं विना नोपपद्यते । नाप्यभावस्ता वाधितुमीश । स हि सत्तासाधनप्रमानिवृत्तिरूपो वा स्यादभावविपयमानसप्रतीतिरूपो वा । न तावदाद्यो भवति भेदः । सत्तासाधनप्रमा-

१ 'वेदित्वाभाव' इति प. भ पुस्तकयो. पाठ. । २ 'सर्वदर्श्यसाधनतया' इति भ. पुस्तके पाठ. ।

निवृत्तेरसंवेदनरूपतया धर्म्मादिदर्शनाभावसाधनत्वानुपपत्तेः । भवतु वा तदभावसाधनत्वम् । तथाप्यसिद्धैव तन्निवृत्तिः । प्रस्तुतानुमानस्यैव तत्र प्रवृत्तेः । तथा तन्निवृत्तिर्नियततदेशविशेषिता स्यादनियतदेशविशेषिता वा । न प्रथमा सर्वत्र सर्वदा धर्म्मादिदर्शनाभाव साधयति । अन्यथा स्तम्भादीना देशान्तरवर्तिनामत्र देशविशेषे स्वविषयमानाप्रवृत्तेर्देशान्तरेऽप्यभाव स्यात् । ततो नि शेषव्यवहारविलोपः । नापि द्वितीया । सा हि विशदसंवेदनसिद्धा तदितरमानसिद्धा वा भवेत् । विशदसंवेदनमपीन्द्रियप्रभवमनिन्द्रियप्रभव वा । इन्द्रियप्रभवमपि सर्वदेशवेदि नियतदेशवेदि वा । न प्रथमो भेदः । इन्द्रियप्रभवसंवेदनस्य सर्वदेशाविषयत्वात् । नापि द्वितीय । सर्वदेशावेदने तद्विशेषितधर्मादिदर्शनसत्तासाधनप्रमानिवृत्तेरपि वेदयितुरपार्यत्वात् । नाप्यनिन्द्रियप्रभवम् । तद्धि स्वसंवेदनरूपं तदितरद्वा । न स्वसंवेदनरूपम् । प्रमानिवृत्तेरसंवेदनरूपतया स्वसंविदितत्वासम्भवात् । नापीतरत् । तदितरस्यानिन्द्रियसम्भवस्य विशदसंवेदनस्य परेषामसिद्धेः । यदि त्वनिन्द्रियप्रभवं तत्सर्वत्र तन्निवृत्तिसाधनं सिद्धम् । तदा तद्यस्यास्ति स एव धर्म्मादिदर्शी प्रसिद्ध इत्यलं विवादेन । अथ तदितरमानसिद्धा । तदापि तदितरमानमनुमानं सिद्धान्तो वा । न तावदनुमानम् । प्रसिद्धाविनाभावस्य हेतोरसम्भवात् । नापि सिद्धान्तः । तस्यापि वादिप्रतिवादिसम्मतस्याभावात् । तत्र सत्तासाधनप्रमानिवृत्तिरूपोऽभाव । नाप्यभावविषयमानसप्रतीतिरूपः । सोऽपि हि नियतदेशे धर्म्मादिदर्शनाभावं भावयेत्सर्वत्र वा । यदि नियतदेशे । तदा सिद्धसाधनम् । देशविशेषे तदभावस्य सम्मतत्वात् । अथ सर्वत्र तदनवधारिताभिधानम् । आधारविरोधिनोरेव बोधस्याभावप्रतीतिनिबन्धनस्यात्रासम्भवात् । यथा हि नीपाभावस्य प्रतीतावाधारस्य भूतलादेर्विरोधिनस्तु नीपस्यावबोधोऽस्ति । नैवमिहाधारविरोधिनोरवबोधः सम्भवति । अत्र ह्याधारस्त्रिभुवनं तद्विषयोऽप्यवबोधस्तव नास्त्येव । तद्भावे वा सर्वदर्शिता तवैव संवृत्तेत्यप्रया-

विपयदर्शनोत्थस्य धर्म्माद्युपदेशस्य सर्वविदैव विधीयमानत्वात् । अनित्योऽपि संवादशाली सिद्धान्तः सुरपुरसर्वदर्शनार्थिनां तपोध्यानादि विधेयमित्यादिः सर्वदर्शिनमभिदधानः शतशो दृश्यते । नाप्यत्रेतरेतराश्रयम् । सर्ववित्समयपरम्पराया अनादित्वात् । इति सिद्धान्ते सर्वदर्शिप्रतिपादनप्रसिद्धया न शाब्दमपि धर्म्मादीनां विशदसंवेदनवेद्यता वाधितुं समर्थम् । नाप्युपमानम् । तथा हि यद्युपमानभूताः सर्व एवेदानीन्तनाः पुरुषा अपरे वोपमेयास्त्रिभुवनान्तर्वर्त्तिनोऽवधारिता भवेयुस्तदेदानीन्तनपुरुपसादृश्योपमानेनान्येपामपि धर्म्मादिदर्शित्वाभावसाधनं भवेत् । यावता परिमितदेशविशेपिताः पुरुषा इदानीन्तना विभाविता न सर्वे । विभाविता अपि न धर्म्माद्यदर्शित्वेनावधारिताः । परात्मधर्मस्य धर्म्मादिदर्शनाभावस्य पिशितनयनैर्वैशद्येन प्रतिपत्तुमपर्याप्तत्वात् । नापि शेपाः प्रमिताः । तस्मादुपमानोपमेययोर्वैशद्येनाप्रतिपत्तेर्नोपमानमत्र सम्भवति । अथोपमानभूतानामिदानीन्तनानामुपमेयभूतानामन्येषां वा पुंसामसर्वदर्शित्वेन विशदा प्रतीतिरिष्यते । तत्रापि नोपमानेन फलम् । विशददर्शनेनैव सर्वेषामसर्वदर्शित्वसिद्धेः । ततोऽपीदानीन्तनानन्यान्वा सर्वानसर्वदर्शित्वेन पश्यन् भवानेन सर्वदर्शी स्यादिति सिद्धं नः समीहितम् । ततो नोपमानमपि धर्म्मादीनां विशदसंवेदनवेद्यता वाधते । नाप्यर्थापत्तिः । सा हि सर्वदर्श्यसाधनतया सर्वदर्श्यभावसाधनतया वा तां वाधेत । न तावत् सर्वदर्श्यसाधनतया । असिद्धत्वात् । धर्म्मादिदर्शिसाधनोद्धुराया अर्थापत्तेः पूर्वं प्रतिपादितत्वात् । नापि सर्वदर्श्यभावसाधनतया । असिद्धत्वात् । न हि नाम सोऽर्थः सम्भवति यः सर्वविदभावं विना नोपपद्यते । नाप्यभावस्तां वाधितुमीशः । स हि सत्तासाधनप्रमानिवृत्तिरूपो वा स्यादभावविषयमानसप्रतीतिरूपो वा । न तावदाद्यो भवति भेदः । सत्तासाधनप्रमा-

---

१ 'वेदित्वाभाव' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः । २ 'सर्वदर्श्यसाधनतया' इति भ. पुस्तके पाठः ।

[illegible] स्मृतिमात्रहेतुत्वादननुभूतस्य धर्मादिदर्शनस्याहेतुत्वात् । नापि भावना-सहितं [illegible]न्द्रियम् । तस्य पुरोवर्तिवर्तमानार्थदर्शनहेतुतया भावनायाश्चानुभूतविषयस्मृतिमात्रसाधनतया परस्परसहभावित्वासम्भवात् । नापि मनो हेतुः । बाह्येन्द्रियरहितस्य मनसो बहिर्विषयेष्वप्रवृत्तेः । अन्यथा अन्धबधिराद्यभावः स्यात् । नापि विलीनमलोपलेपमात्म-स्वरूपमेव । मलोपलेपस्य हि सर्वथा विलयो भवेद्देशतो वा । न प्रथमः । सर्वथा मलोपलेपस्य विलयासम्भवात् । तथा हि स मलोपलेप आत्मनोऽभिन्नो भिन्नो वा । यद्यभिन्नः । तदा तद्विलये आत्मनोऽपि विलयः स्यात् । तथा सति मूलनाशाद्विलीन धर्मादि-दर्शनम् । अथ भिन्न तदा तथासत्यात्मस्वरूपस्य तदवस्थत्वात्पूर्व-मिव तद्विलयसमयेऽपि न धर्मादिदर्शन स्यात् । तदवस्थावत्पूर्वमपि वा भवेत् । विशेषाभावात् । तथा स मलोपलेप. सादिरनादिर्वा । यदि सादिः । तदा मलोपलेपात्पूर्वं धर्मादिदर्शनप्राप्तिः मलोपलेपा-भावाविशेषात् । अथानादिः । तर्हि न तद्विलयः । अनादित्वादात्म-स्वरूपवत् । भवतु वा मलोपलेपविलयः । तथापि पुनर्मलान्तरोप-लेपसम्भवाद्धर्मादिदर्शनाभावः स्यात् । तथा मलोपलेपविलये हेतुरभि-

१ ' तत्तथा ' इति प. पुस्तके पाठः । २ ' स ' इत्याधिक प. पुस्तके ।

धार्नीयः । स तु प्रतिदर्शनमिन्न इति । तस्यापि न नैयत्य सम्भवति । तन्न सर्वथा मलोपलेपविलये आत्मस्वरूप धर्म्मादिदर्शनस्य हेतुः । नापि देशतो मलोपलेपविलयः । यतस्तस्मिन् सति यद्यात्मस्वरूपं धर्म्मादिदर्शनहेतु. स्यात् । तदा सर्वेषा धर्म्मादिदर्शनोपपत्तिः । देशतो मलोपलेपविलयस्य सर्वेषा सम्भवात् । तन्न विलीनमलोपलेपमात्मस्वरूपमपि धर्म्मादिदर्शनहेतु । ततो हेत्वभावाद्धर्म्मादिदर्शनाभाव इति फलितमस्मदाशावल्लरीभि. । एतदपि तरारिवर्नाशवल्गिनीप्रवाहनीयमानदेहस्य दूर्वापल्लवलवावलम्बनम् । सिद्धे हि [illegible] धर्म्मादिदर्शने नूनं तदनुसारवता हेतुना भाव्यम् । साध्य [illegible] नि क्षशयमनुपलभ्य साधन तदनुसारि सम्भाव्यते । न तु [illegible] पत्तिमात्रान्निर्मलानुमानसिद्धमपि साध्य प्रतिषिध्यते । तत्र न [illegible] भावना भावनासहित बाह्येन्द्रिय मनो वा धर्म्मादिदर्शने [illegible] । येन तद्भेदोपदर्शितदोषा न· पतेयु । विलीनमलोपलेप [illegible] तस्य हेतुरिष्यत एव । तत्र तु यदुदित मलोपलेप [illegible] विलयो देशतो वेत्यादि । तत्र सर्वथा मलोपलेपविलये [illegible] मलोपलेपविलये देशत । ततो नात्र दोषलेशोऽपि । [illegible] पितम्, स मलोपलेप आत्मनो भिन्नोऽभिन्नो भिन्नाभिन्नो वा [illegible] मलोपलेपस्यात्मन. सर्वथा भिन्नत्वे अभिन्नत्वे [illegible] भिन्नाभिन्नत्वे तस्य प्रमाणप्रतीत प्रतीत । [illegible] शिता दोषा [illegible] । [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ २४४ ॥

[illegible] ॥
[illegible] ॥ २४५ ॥

सर्वज्ञसामान्यमिदं प्रसिद्ध-
नित्यविशेषस्तु कथं प्रसिद्धयेत् ॥
तस्यापि सिद्धिर्ननु नातिदूरे
स्याद्वादिना दर्शयता प्रमाणम् ॥ २४६ ॥ २३ ॥

तदाह—

॥ तद्वानर्हन्निर्दोषत्वादिति ॥ २४ ॥

तद्यथोक्तलक्षणलक्षितं केवलज्ञानं नित्यमस्यास्ति स तद्वानिति नित्ययोगे मत्वर्थीयः । अर्हति देवादिकृतां पूजामित्यर्हन् श्रीवर्धमानादिः । अत्र हेतुर्निर्दोषत्वादिति । दोषा रागद्वेषाज्ञानलक्षणा. निष्क्रान्तो दोषेभ्यो निर्दोषस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । प्रयोगस्त्वेवम् । अर्हन् सर्वज्ञो निर्दोषत्वाद्यस्तु न सर्वज्ञो नासौ निर्दोषो यथा सम्प्रतिपन्नो निर्दोषश्चार्हंस्तस्मात्सर्वज्ञ इति ॥ २४ ॥

---

1 ' निर्भासनाय सतताभ्युदितः स एष ' इति प. भ. पुस्तकयो. पाठ ।

अथ विप्रतिपन्नम्प्रति निर्दोषत्वमर्हतः प्रसाधयन्नाह—

॥ निर्दोषोऽयं प्रमाणाविरोधिवाक्त्वादिति ॥२५॥

निर्दोष इति पूर्ववत् । अयमित्यर्हन् । अत्र हेतुः प्रमाणाविरोधिवाक्त्वादिति । प्रमाणं प्रत्यक्षादि तेनाविरोधिनी वाग् यस्य स तथा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । प्रयोगः पुनरेवम् । अर्हन् मोक्षसंसारतत्कारणेषु निर्दोषस्तत्र प्रमाणाविरोधिवाक्त्वाद्यो यत्र प्रमाणाविरोधिवाक् स तत्र निर्दोषो यथा क्वचिद्व्याध्युपशमे भिषग्वरः । प्रमाणाविरोधिवाक्चार्हन् मोक्षसंसारतत्कारणेषु । तस्मान्निर्दोष इति ॥ २५ ॥

प्रमाणाविरोधिवाक्त्वमप्यर्हतः प्रसाधयन्नाह—

॥ तदिष्टस्य प्रमाणेनाबाध्यमानत्वात्तद्वाचस्तेनाविरोधसिद्धिरिति ॥ २६ ॥

तस्यार्हत इष्टं प्रतिपाद्यतया सम्मतं मोक्षादितत्त्वं तस्य । प्रमाणेनाबाध्यमानत्वाद्धेतोः । तस्यार्हतो वाक् तस्याः । तेन प्रमाणेनाविरोधसिद्धिः । प्रयोगस्त्वेवम् । अर्हन् मोक्षसंसारतत्कारणेषु प्रमाणाविरोधिवाक् तत्र प्रमाणाबाध्यमानाभिमततत्त्वात् । यस्य यत्राभिमतं तत्त्वं प्रमाणेन न बाध्यते स तत्र प्रमाणाविरोधिवाक् । यथा रोगस्वास्थ्ये तत्कारणतत्त्वे भिषग्वरः । न बाध्यते च प्रमाणेनार्हतोऽभिमतं तत्त्वं मोक्षसंसारतत्कारणेषु । तस्मात्तत्रासौ प्रमाणाविरोधिवागिति । एवं च मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वलक्षणस्य विषयस्य प्रमाणेनाबाध्यमानत्वाद्विषयिण्या अर्हद्वाचः प्रमाणाविरोधित्वसिद्धिः ।

भगवतोऽभिमतं मोक्षतत्त्वं न प्रत्यक्षादिप्रमाणेन बाधितमित्युपपादनम् ।

तत्र न तावद्भगवतोऽभिमतं मोक्षतत्त्वं प्रमाणेन बाध्यते । प्रत्यक्षस्य तदविषयत्वेन तद्बाधकत्वानुपपत्तेः । अनुमानमपि मोक्षप्रतिक्षेपदक्षं न सम्भवत्येव । नास्ति कस्यचिन्मोक्षः सदुपलम्भकप्रमाणपञ्चकागोचरत्वात् कूर्मरोमादिवदित्यनुमानं बाधकमस्तीति चेत् । नैवम् । असिद्धसाधनत्वादस्यानुमानस्य । अनुमानादागमाच्च

प्रसिद्धप्रामाण्यान्मोक्षास्तित्वस्य व्यवस्थापयिष्यमाणत्वात् । अत एवागमोऽपि मोक्षतत्त्वं न बाधते । तथा मोक्षकारणतत्त्वमपि न प्रमाणेन विरुध्यते । प्रत्यक्षेणाकारणकमोक्षप्रतिपत्तेरभावात्तेन तद्बाधनायोगात् । नानुमानेनापि तद्बाधनम् । ततो मोक्षस्य कारणवत्त्वप्रसिद्धेः । तथा हि सकारणको मोक्षः प्रतिनियतकालादित्वात्कलशादिवत् । तथा कारणकत्वे सर्वदा सर्वत्र सर्वस्य सद्भावानुषङ्गः । परापेक्षारहितत्वादिति । नागमेनापि मोक्षकारणतत्त्वं बाध्यते । तस्य तत्साधकत्वात् । "सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्राणि मोक्षमार्गः" इति [illegible] । तथा संसारमपि न प्रमाणेन बाध्यते । प्रत्यक्षतः संसाराभावासिद्धेस्तस्य च तद्बाधकत्वाघटनात् । तथा हि स्वोपात्त[illegible]मनो भवान्तरावाप्तिः संसारः स न प्रत्यक्षविषयो येन [illegible] न [illegible] । अनुमानं तद्बाधकमिति चेत् । न । संसारत[illegible] । ननु गर्भादिमरणपर्यन्तचैतन्यविशिष्टका[illegible] जन्मनः पूर्वं मरणाच्चोत्तरं नास्ति भवान्तरमनुप[illegible] संसारत्वाभावग्राहकः संसारत[illegible] । [illegible] प्राणिनामाद्यं [illegible] चैतन्यविवर्तवत् । [illegible] अनुमानाभ्यां [illegible] । [illegible] भवान्तरात् [illegible]

[illegible]

चित्तस्यैव चित्तान्तराजनकस्य प्रमाणतोऽप्रसिद्धत्वात् । निरन्वयक्षणक्षयस्य प्रतिक्षेप्स्यमानत्वात् । अथ यथा प्रथमः पथिकाग्निररणिनिर्मन्थनसमुत्थो नाग्निपूर्वको दृष्टः । परस्त्वग्निपूर्वक एव । तथाद्यं चैतन्यं कायाकारपरिणतभूतेभ्यो भविष्यति । परं तु चैतन्यपूर्वकं विरोधाभावादिति चेत् । अनुत्तरमेतत् । चिद्विवर्तत्वस्य हेतोः साध्येन व्याप्तेरखण्डनात् । प्रथमपथिकाग्नेरनग्न्युपादानत्वे च जलादीनामप्यजलाद्युपादानत्वापत्तेः पृथिव्यादिभूतचतुष्टयस्य तत्त्वान्तरभावविरोधः । तथा हि येषां परस्परमुपादानोपादेयभावस्तेषां न तत्त्वान्तरत्वम् । यथा क्षितिविवर्त्तानाम् । परस्परमुपादानोपादेयभावश्च पृथिव्यादीनामित्येकमेव पुद्गलतत्त्वं पृथिव्यादिविवर्त्तमवतिष्ठेत । अथ क्षित्यादीनां न परस्परमुपादानोपादेयभावः सहकारिभावोपगमादित्युच्यते । तर्हि कथमपावकोपादानः प्रथमः पथिकपावकः प्रसिद्ध्येत् । यतस्तद्वदचेतनपूर्वकं प्रथमं चैतन्यं प्रसज्येत । यथैव हि प्रथमाविर्भूतपावकादेस्तिरोहितपावकान्तरादिपूर्वकत्वम् । तथा गर्भचैतन्यस्याविर्भूतस्वभावस्य तिरोहितचैतन्यपूर्वकत्वमिति किं न व्यवस्था स्यात् । स्यान्मतं सहकारिमात्रादेव प्रथमपथिकाग्नेरुत्पादस्वीकारात्तिरोहिताग्न्यन्तरोपादानत्वमसिद्धमिति । तदनुपपन्नम् । अनुपादानस्य कस्यचिदुत्पादादर्शनात् । शब्दविद्युदादेरुपादानादर्शनाददोषश्चेत् । नैवं वाच्यम् । शब्दादिः सोपादान एव कार्यत्वात्कुम्भादिवदित्यनुमानात्तस्याऽदृश्योपादानस्यापि सोपादानत्वसाधनात् । नन्वस्तु सर्वोऽग्निरग्न्यन्तरोपादान एव । सर्वस्य[1] सजातीयोपादानत्वव्यवस्थितेः । चेतनस्य[2] चेतनान्तरोपादानत्वनियमो न युक्तः । तस्य भूतोपादानत्वघटनात् । भूतचेतनयोः सजातीयान्तरत्वासिद्धेरिति चेत् । तदपि न न्यायसङ्गतम् । तयोर्भिन्नलक्षणत्वात्तत्त्वान्तरत्वोपपत्तेः । तोयपावकयोरपि भिन्नलक्षणत्वादेव परैस्तत्त्वान्तरत्वसाधनात् । तथा हि

---

१ ' सर्वस्य ' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः । २ 'चेतनस्य तु ' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः ।

तत्त्वान्तरं भूतेभ्यश्चैतन्यं । भिन्नलक्षणत्वान्यथानुपपत्तेः । नासिद्धो हेतुः । चित्ताचित्तयोः स्वासाधारणलक्षणेन, स्वसंवेदनलक्षणत्व चैतन्यम् । भिन्नलक्षणत्वमसिद्धं । न हि भूतानि स्वसंवेदनलक्षणानि अस्मदादीनां प्रतिपत्तृत्वाभावात् । यत्तु स्वसंवेदनलक्षणं तत् तथा प्रतीतं यथा ज्ञानम् । तथा न भूतानि तस्मान्न स्वसंवेदनलक्षणानि । अनेकयोगिप्रत्यक्षेण गुर्वादिसंवेदनेन व्यभिचारी हेतुरिति न शङ्कनीयम् । तस्य प्रतिक्षेपणात् । न च ज्ञानस्य स्वसंवेदनलक्षणत्वमसिद्धम् । अनन्तरमेवोपपादितत्वात् । तदेवं भूतचैतन्ययोर्भिन्नलक्षणत्वं प्रसिद्धं सत् तत्त्वान्तरत्वं तयोः साधयति । तथासजातीयत्वम् । तदप्युपादानोपादेयभावाभावात् । उपादानोपादेयभावस्य सजातीयत्वप्रयोजकत्वात् । तदेवं भूतचेतनयोर्नास्त्युपादानोपादेयभावो भिन्नलक्षणत्वादिति । व्यापकविरुद्धस्य व्याप्तोपलब्धिः । उपादानोपादेयभावव्यापकस्य सजातीयत्वविशेषस्योपादानोपादेयभावव्यापकत्वमसिद्धम् । विजातीयत्वाभिमतयोः पयःपावकयोः सत्त्वादिना सजातीययोरप्युपादानोपादेयभावानभ्युपगमात् । कथंचिद्विजातीययोरपि मृद्घटाकारयोः पार्थिवत्वादिना विशिष्टसामान्येन सजातीययोरुपादानोपादेयभावसिद्धेः । कथं तर्हि सजातीयत्वविशेषस्य तत्त्वान्तरभावेन विरोध इति चेत् । तत्त्वान्तरभूतयोर्जलानलयोः सजातीयत्वविशेषस्य जलत्वादेरनुपलम्भात् । पूर्वाकारापरित्यागाजहद्वृत्तोत्तराकारान्वयप्रत्ययविषयस्योपादानत्वप्रतीतेः । परित्यक्तपूर्वाकारेण द्रव्येणात्मसात्क्रियमाणोत्तराकारस्योपादेयत्वविज्ञानात् । अन्यथातिप्रसङ्गात् । कथं तत्त्वान्तरभावेन भिन्नलक्षणत्वं व्याप्तमिति चेत् । उच्यते । तत्त्वान्तरभावस्याभावे भिन्नलक्षणत्वस्यानुपपद्यमानत्वात् । किण्वादिमदिरादिपरिणामयोरतत्त्वान्तरभावेऽपि भिन्नलक्षणत्वस्य दर्शनात्तस्य तत्त्वान्तरभावेनाव्याप्तिरिति चेत् । न । तयोर्भिन्नलक्षणत्वासिद्धेः । किण्वादिरपि मदजननशक्तिसद्भावान्मादि-

1 'तस्मान्न' इत्यधिक प. भ. पुस्तकयोः ।

[illegible] । यदि वा [illegible] [illegible] । ननु च भूतान्तरत्वेनापि [illegible] भूतविशेषत्वात्. प्रागपि [illegible] चैतन्य[illegible]त्वात् । अन्यथा [illegible]पि चैतन्योत्पत्तिविरोधादिति चेत् । नैव [illegible] । चैतन्यस्यानाद्य-नन्तत्वसिद्धेरस्मदादिनामिष्टप्रतिष्ठानात् । न चैवं चैतन्यस्य भूतवि-वर्तत्वापत्तिः । क्षित्यादितत्त्वस्यापि चैतन्यविवर्तत्वप्रसङ्गात् । अनाद्यन-न्तत्वाविशेषात् । ततो विलक्षणस्य तत्त्वान्तरत्वेन व्याप्त भूतचैतन्य-योस्तत्त्वान्तरत्वं साधयत्येवेति चैतन्यपरिणामोपादान एवायचैतन्य-परिणाम । प्राणिनामन्यचैतन्योपादेयश्च जन्मान्तराद्यचैतन्यपरिणाम-सिद्धः । पूर्वभवत्यागेन भवान्तरपरिग्रह एव संसार इति न संसार-तत्त्वमनुमानेन बाध्यते । नाप्यागमेन । तस्य तत्प्रतिपादकतया श्रुते.,
"संसारिणस्त्रसस्थावराः" इति वचनात् । तथा संसारो-पायतत्त्वमपि मिथ्यादर्शनादिकं न प्रमाणेन बाध्यते । प्रत्यक्षस्य तद-विषयत्वेन तद्बाधकत्वात् । निर्हेतुकः संसारोऽनाद्यनन्तत्वादाकाशा-दिवदित्यनुमानेन । तद्बाध्यत इति चेत् । नैतदुचितम् । पर्यायार्था-देशात्संसारस्यानाद्यनन्तत्वासिद्धेः । दृष्टान्तस्यापि व्योम्नः क्षिति-खननकूपोत्सेचनादौ सहेतुकतया सादिसान्ततया साध्यसाधनविकल-त्वात् । द्रव्यार्थादेशात्तु संसारस्य निर्हेतुकत्वेन सम्मतत्वात् । सुखदुःखादिभावपरिवर्तनलक्षणस्य संसारस्य द्रव्यक्षेत्रकालभावभव-विशेषहेतुकत्वप्रतीतेः नाहेतुसंसारसाधनानुमानमनवद्यमिति । न किंचिदनुमानं संसारोपायतत्त्वस्य बाधकं सम्भवति । नाप्यागमः । तस्य तत्साधकत्वात् "मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगा बन्ध-हेतवः" इति वचनात् । बन्धहेतूनामेव च संसारहेतुत्वात् । तदेवं

---

१ 'एव च' इति प. भ. पुस्तकयो पाठ. । २ तत्त्वार्थ. २।१२. ३ 'प्रतीतेश्च' इति प. भ. पुस्तकयो. पाठः । ४ तत्त्वार्थ. ८।१.

मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वं भगवतोऽभिमतं प्रमाणेन प्रत्यक्षादिनाऽबाध्यमिति प्रसिद्धमस्येष्टाविरोधित्वम् । सा व्याप्तिः । ततो निर्दोषत्वम् । ततः सर्वज्ञत्वमिति । एवं च ।

निष्कण्टकेन ऋजुना नवनेन नूनं निष्कम्पयुक्तियुगया निरुपद्रवेण ॥
अर्हन्महीनरशिवाजिरमार्गकेण मुनेन सर्वज्ञता समधिरोहति नेतरत्र ॥२४०॥

ननु निर्दोषत्वेन कपिलादयोऽपि किमिति सर्वज्ञा न भवन्ति ।

कपिलादीनां सर्वज्ञत्वस्य मोक्षतत्त्वस्य च खण्डनम् ।

उच्यते । तेषां प्रमाणविरुद्धभाषित्वेन निर्दोषत्वासिद्धेः । तथा हि कपिलादयो न निर्दोषाः प्रमाणविरुद्धभाषित्वात् । ये प्रमाणविरुद्धभाषिणस्ते न निर्दोषा यथा दुर्वैद्यादयस्तथा च कपिलादयस्तस्मान्न निर्दोषा इति । न चात्र प्रमाणविरुद्धभाषित्वं कपिलादीनामसिद्धम् । तदभिमतस्य मोक्षसंसारतत्कारणतत्त्वस्य प्रमाणेन बाधनात् । तत्र कपिलस्य तावत्स्वरूपे चैतन्यमात्रेऽवस्थानमात्मनो मोक्ष इत्यभिमतम् । तत्प्रमाणेन बाध्यते । चैतन्यविशेषेऽनन्तज्ञानादौ स्वरूपावस्थानस्य मोक्षत्वस्य साधनात् । न ह्यनन्तज्ञानादिकमात्मनोऽस्वरूपम् । सर्वज्ञत्वादिस्वरूपं नात्मन इति च मिथ्या । तस्याचेतनत्वादाकाशवत् । ज्ञानादेरप्यचेतनत्वादचेतनप्रधानस्वभावत्वं युक्तमेवेत्यपि विचारबाह्यम् । प्रमाणाभावात् । नन्वचेतना ज्ञानादय उत्पत्तिमत्त्वाद्घटादिवदित्यनुमानं प्रमाणमस्त्येवेति चेत् । नैतद्वाच्यम् । हेतोरनुभवेन व्यभिचारात् । तस्य चेतनत्वेऽप्युत्पत्तिमत्त्वात् । कथमुत्पत्तिमाननुभव इति चेत् । परापेक्षत्वात् बुद्ध्यादिवत् । परापेक्षोऽसौ, " बुद्ध्यध्यवसितमर्थं पुरुषश्चेतयते " इति वचनात् । बुद्ध्यध्यवसितार्थानपेक्षत्वेऽनुभवस्य सर्वत्र सर्वदा पुंसोऽनुभवप्रसङ्गात् सर्वस्य सर्वदर्शित्वापत्तेस्तदुपायानुष्ठानवैयर्थ्यमेव स्यात् । यदि पुनरनुभवसामान्यं नित्यमनुत्पत्तिमदेवेति मतम् । तदा ज्ञानादिसामान्यमपि नित्यत्वादनुत्पत्तिमद्भवेदित्यसिद्ध उत्पत्तिमत्त्वादिति हेतुः । ज्ञानादिविशेषाणामुत्पत्तिमत्त्वान्नासिद्ध इति चेत् ।

तदनुभवविशेषाणामप्युत्पत्तिमत्त्वादनैकान्तिकोऽसौ कथं न स्यात् । नानुभवस्य विशेषाः सन्तीति चायुक्तम् । वस्तुत्वविरोधात् । तथा हि नानुभवो वस्तु सकलविशेषरहितत्वात् । खरविषाणवत् । नात्मनानेकान्तः । तस्यापि सामान्यविशेषात्मकत्वात् । अन्यथा तद्वदवस्तुत्वापत्तेः । अचेतना ज्ञानादय इति पक्षश्च प्रत्यक्षबाधितः । ज्ञानादीनां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वाच्चेतनत्वप्रसिद्धेः । अथ चेतनसंसर्गादचेतनस्यापि ज्ञानादेश्चेतनत्वप्रतीतिः प्रत्यक्षतो भ्रान्तैव । तदुक्तम् । "तस्मात्तत्संसर्गादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम्" इति । एतदप्यचर्चिताभिधानम् । शरीरादेरप्येवं चेतनत्वप्रतीतिप्रसङ्गात् । चेतनसंसर्गाविशेषात् । शरीरादसम्भवी बुद्ध्यादेरात्मना संसर्गविशेषोऽस्तीति चेत् । स कोऽन्योऽन्यत्र कथञ्चित्तादात्म्यात् । आत्मादृष्टकृतकत्वादिविशेषस्य च शरीरादावपि भावात् । ततो नाचेतना ज्ञानादयः स्वसंविदितत्वादनुभववत् । स्वसंविदितास्ते परसंवेदनान्यथानुपपत्तेरिति प्रतिपादितप्रायम् । तथा चात्मस्वभावा ज्ञानादयश्चेतनत्वादनुभववदेवेति न चैतन्यमात्रेऽवस्थानं मोक्षः । अनन्तज्ञानादिचैतन्यविशेषावस्थानस्य मोक्षत्वप्रतीतेः । एवं च ।

कपिलः कल्पयामास यदिदं मोक्षलक्षणम् ॥
परीक्षां क्षमते तन्न स्याद्वादन्यायशालिनाम् ॥ २४८ ॥

एतेन बुद्ध्यादिविशेषगुणोच्छेदादात्ममात्रेऽवस्थानमात्मनो मुक्तिरिति कणभक्षाक्षपादमतमपि प्रमाणेन बाधितमुपदर्शितम् । पुंसोऽनन्तज्ञानादिस्वरूपत्वसाधनात् । स्वरूपोपलब्धेरेव मुक्तित्वसिद्धेः । स्यान्मतम् । न बुद्ध्यादयः पुंसः स्वरूपं तद्विरुद्धधर्माधिकरणत्वात् घटादिवत् । तद्विरुद्धधर्माधिकरणत्वं पुनस्तेषामुत्पादविनाशधर्मकत्वादात्मनोऽनुत्पादविनाशधर्मकत्वात् प्रसिद्धमिति । तदयुक्तम् । विरुद्धधर्माधिकरणत्वेऽपि सर्वथा भेदाभेदासिद्धेः । मेचकज्ञानतदाकारवत् । एकं हि मेचकज्ञान-

1 सां. का. २०.

मनेकं [illegible] तदा कार्ये नीलादिज्ञानमात्रविशेष [illegible] [illegible]मो [illegible] भेदेऽपि स्यादिति [illegible] । तदा [illegible] नेकं [illegible] गुणात्मानि [illegible] । [illegible], यदि [illegible] निति स [illegible] विरुद्ध[illegible] । [illegible] ताया ज्ञानात्मको [illegible] विरुद्ध[illegible] इति चेत् । नहि [illegible] शक्तिस्तस्येति व्यपदिश्यते, ततो भेद-दर्शनिरसन । सम्बन्धादिति चेत्, नहि तदेकया शक्त्या सम्बध्य-मानमनेकेन रूपेण तदनेकस्य न स्यात् । तस्याप्यनेकत्वं ततोऽन्यत्वादेकमेवेति चेत् । कथं तर्हि तत्तस्येति व्यपदेशः स्यात् । सम्बन्धादिति चेत्, तर्हि स एव दोषः । अनिष्ठा च पर्यनु-योगोऽनवस्थानात् । यदि पुनरेकेनैव रूपेणानेकया शक्त्या सम्बध्यते । तदा येनैव पीतग्रहणशक्त्या सम्बध्यते तेनैव नीला-दिग्रहणशक्त्या चेत्पीतग्राहित्वविशेषणमेव मेचकज्ञानं स्यान्न नीलादि-ग्राहित्वविशेषणमिति पीतज्ञानमेव तन्न तु मेचकज्ञानम् । अथैकया शक्त्यानेकमर्थं गृह्णातीति द्वितीयविकल्पः समाश्रीयते । तदापि सर्वार्थ-ग्रहणप्रसङ्गः । तथा हि, पीतग्रहणशक्त्यैकया यथा नीलादिग्रहणं तथातीतानागतवर्त्तमानाशेषपदार्थग्रहणमपि केन वार्येत । अथ न पीतग्रहणशक्त्या नीलग्रहणशक्त्या वा पीतनीलाद्यनेकार्थग्राहि मेचक-ज्ञानमिष्यते किं तर्हि नीलपीतादिप्रतिनियतानेकार्थग्रहणशक्त्यैकयेति मतम् । तदा न कार्यभेदः कारणशक्तिभेदव्यवस्थाहेतुः स्यादित्येक-हेतुकं विश्वस्य वैश्वरूप्यं प्रसज्येत । तथा चानेककारणप्रतिवर्णनं सर्वकार्योत्पत्तौ विरुध्यते । तदभ्युपगच्छता मेचकज्ञानमनेकार्थग्राहि नानाशक्त्यात्मकमुररीकर्त्तव्यम् । तेन च विरुद्धधर्माधिकरणेनैकेन प्रकृतहेतोरनैकान्तिकत्वान्न ज्ञानानामात्मनो भेदैकान्तसिद्धिर्येनात्मा तज्ज्ञानादिरूपो न भवेत् । निराकरिष्यमाणत्वाच्च पुरस्ताद्गुणगुणिनोरन्य-

१ ' ज्ञानादीनाम् ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

तैकान्तस्य । न ज्ञानादयो गुणः सर्वथात्मनः पृथग्भूता. शक्याः प्रतिपादयितुम् । यतोऽशेषविशेषगुणनिवृत्तिर्मुक्तिर्व्यवतिष्ठेत । ननु धर्म्माधर्मयोस्तावन्निवृत्तिरात्यन्तिकी मुक्तौ प्रतिपत्तव्या । अन्यथा मुक्तेरनुपपत्तेः । धर्म्माधर्मनिवृत्तौ च तत्फलबुद्ध्यादिविनिवृत्तिरवश्यंभाविनी । निमित्तापाये नैमित्तिकस्यानुपपत्ते । मुक्तस्यात्मनोऽन्त.करणसंयोगाभावेन च तत्कार्यस्य बुद्ध्यादेरनुत्पत्तिरित्यशेषगुणनिवृत्तिर्मुक्तौ सिध्यत्येवेति केचित् । तेऽपि धर्म्माधर्मनिबन्धनाना बुद्ध्यादीनामात्मान्तःकरणसंयोगजानां च मुक्तौ निवृत्तिं ब्रुवाणा न निवार्यन्ते । कर्मक्षयहेतुकयोस्तु प्रशमसुखानन्तज्ञानयोर्निवृत्तिमाचक्षाणास्ते न स्वस्था । प्रमाणविरोधात् । तथा ह्यात्मा मुक्तो ज्ञानादिमान् सत्त्वान्यथानुपपत्तेः । न खल्वात्मनः सर्वथापि ज्ञानाद्यभावे किंचिदपि स्वरूप स्यात् । तल्लक्षणत्वात्तस्य । ततः कथञ्चिद्बुद्ध्यादिविशेषगुणाना निवृत्तिर्मुक्तौ व्यवतिष्ठते । न चैवं सिद्धान्तविरोध । "औपशमिकादिभव्यत्वाभावाच्चान्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्यः" इति सूत्रसद्भावात् । अत्र ह्यौपशमिकक्षायोपशमिकौदयिकभावाना दर्शनज्ञानगत्यादीनां पारिणामिकभावस्य च भव्यत्वस्याभावान्मोक्ष इत्यभिसम्बन्धान्मुक्तौ विशेषगुणनिवृत्तिरिष्टा । "अन्यत्र केवलसम्यक्त्वज्ञानदर्शनसिद्धत्वेभ्य" इति वचनादनन्तज्ञानदर्शनसम्यक्त्वानामनिवृत्तिश्चेति युक्तमुक्तं कथञ्चिद्बुद्ध्यादिविशेषगुणाना निवृत्तिर्मुक्तौ व्यवतिष्ठत इति । ननु कथमेवमनन्तसुखसद्भावो मुक्तौ सिद्ध्येदिति चेत्, उच्यते । सिद्धत्ववचनात् । सकलदुःखनिवृत्तिरात्यन्तिकी हि भावन. सिद्धत्वम् । नैव चानन्तप्रशमसुखमिति सांसारिकसुखनिवृत्तिरपि मुक्तौ न विरुध्यत इति । ततश्च ।

बुद्ध्याद्युच्छेदरूपापि मुक्तिर्योगैः प्रकल्पिता ॥
न्यायकाश्चेति नो मान्या स्याद्वाद[illegible] ॥ २६२ ॥

[1] 'बुद्ध्यादय[illegible]' इति द. म. पुस्तको. पाठ । [2] तत्त्वा. १० ४. ३ इ. श्लो. वा. १० । ४.

ब्रह्माद्वैतवादिसम्मत-मोक्षस्य खण्डनम्।

अनन्तसुखेन मुक्तस्य न ज्ञानादि कनित्यानन्दयोगेनैव मुक्तात्मनामभिव्यक्तिर्मोक्ष इति ब्रह्माद्वैतवादिनः। "आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षेऽभिव्यज्यते" इति वचनात्। एतदपि प्रमाणेन बाध्यते। तथा ह्यनन्तसुखं मुक्तौ पुंसः संवेद्यमसंवेद्यं वा। संवेद्यं चेत्, संवेदनस्यानन्तस्य सिद्धिः। अन्यथानन्तस्य सुखस्य स्वयंसंवेदनविरोधात्। यदि पुनरसंवेद्यमेव तत्। तदा कथं सुखं नाम। अस्वसंविदितस्य व्यवस्थापयितुमशक्यत्वात्। स्यान्मतं तेऽभ्युपगम्यते एवानन्तसुखसंवेदनं परमात्मनः। केवलं बाह्यार्थानां ज्ञानं नाभ्युपगम्यते, तदप्येतत् सम्प्रधार्यम्। किं बाह्यार्थवेदनाभावो मुक्तस्य। बाह्यार्थानामभावादिन्द्रियापायाद्वा। प्रथमपक्षे न सुखस्यापि संवेदनं मुक्तस्य। तस्यापि बाह्यार्थवदभावात्। पुरुषाद्वैतवादे हि बाह्यार्थानां यथाभ्युपगन्तव्यस्तथा सुखाभावोऽपि। अन्यथा द्वैतप्रसङ्गात्। अथ द्वैतवादावलम्बिना सतोऽपि बाह्यार्थस्येन्द्रियापायादसंवेदनं मुक्तस्येति मतम्। तर्हि सुखसंवेदनमपि तस्य न स्यात्। अन्तःकरणस्य तद्ग्राहकस्येन्द्रियस्यापायात्। अथान्तःकरणाभावेऽपि मुक्तस्यातीन्द्रियसंवेदनेन सुखसंवेदनमिष्यते। तर्हि बाह्यार्थवेदनमप्यस्तु तस्यातीन्द्रियज्ञानेनैवेति मन्यताम्। सर्वथा विशेषाभावात्।

नैवमुक्तिरुपपद्यते ततो ब्रह्मवादिपरिकल्पितापि च ॥
एवमस्तु विजयैकभूषणं जैनशासनमपास्तदूषणम् ॥ २५० ॥

सौगतास्तु केचिन्निराश्रयचित्तसन्तानोत्पत्तिर्मोक्ष इत्याचक्षते। तत्रा-

बौद्धाभिमतमोक्षस्य खण्डनम्।

विद्यातृष्णारहितं चित्तं निराश्रयमित्यभिधीयते। अविद्या रागद्वेषाभिलाषः। तृष्णा तु भाविभोगाभिलाषः। अपरे पुनः "प्रदीपनिर्वाणवत्सर्वथा चित्तसन्तानोच्छेदो मोक्ष" इति सङ्गिरन्ते। तेषामुभयेषामपि मोक्षत्वं

तपोतिशयहेतुकं परनिःश्रेयसमाख्यातम्। समाधिविशेषादुद्भूताशेषकर्मफलोपभोगाभ्युपगमाददोष इति चेत्, कः पुनरसौ समाधिः। स्थिरीभूतं ज्ञानमेव स इति चेत्, तदुत्पत्तौ परनिःश्रेयसस्य भावे न एवाप्तस्योपदेशाभावः। ननु सकलतत्त्वज्ञानस्यास्थैर्यावस्थायामसमाधिरूपस्योत्पादे मुक्तो योगिनस्तत्त्वोपदेश इति चेत्, नैतदुपपन्नम्। सकलतत्त्वज्ञानस्यास्थैर्यविरोधात्। तस्य कदाचिच्चलनादुपपत्तेः। यौगपद्येन प्रवृत्तत्वाद्विषयान्तरसंचारणाभावात्। अन्यथा सकलतत्त्वज्ञानतासम्भवादस्मदादिवत्। अथ तत्त्वोपदेशदशायां योगिनोऽपि ज्ञानं विनेयजनप्रतिबोधाय व्याप्रियमाणमस्थिरमसमाधिरूपं पश्चान्निवृत्तसकलव्यापारं स्थिरं समाधिव्यपदेशमास्कन्दतीत्युच्यते। तर्हि समाधिश्चारित्रमिति नाममात्रं भिद्यते नार्थः। तत्त्वज्ञानादशेषाज्ञाननिवृत्तिफलादन्यस्य परमोपेक्षालक्षणस्य स्वभावस्य समुच्छिन्नक्रियाप्रतिपातिपरमशुक्लध्यानस्य तपोतिशयस्य समाधिव्यपदेशकारणत्वात्। तथा च चारित्रसहितं तत्त्वज्ञानमन्तर्भूततत्त्वार्थश्रद्धानं परनिःश्रेयसकारणमनिच्छतामपि कपिलादीनामत्रे व्यवस्थितम्। ततोऽनुमानविरुद्धं सर्वथैकान्तवादिनां मोक्षकारणतत्त्वं स्वागमविरुद्धं च। सर्वेषामागमे प्रव्रज्याद्यनुष्ठानस्य सकलदोषापगमस्य च बाह्यस्याभ्यन्तरस्य च चारित्रस्य मोक्षकारणतया श्रवणात्।

तदित्थं कपिलादीनामभिप्रायेण सर्वथा ॥
न मोक्षकारणं किञ्चिद्घटामञ्चति तत्त्वतः ॥ ३५२ ॥

संसारतत्त्वं चान्येषां प्रमाणविरुद्धम्। तथा हि नास्ति नित्यत्वादि एकान्ते कस्यचिद्विक्रियानुपलब्धेरित्यनुमानविरोधः। तथागमविरोधश्च, "[3]तस्मान्न बध्यते नापि मुच्यते नापि संसरति कश्चित् ॥
संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥ १ ॥" इति

१ 'अस्मदादिज्ञानवत्' इति प. पुस्तके पाठः। २ 'कारणात्' इति प मं. पुस्तकयोः पाठः। ३ सा का. ६२.

ईश्वरसर्वज्ञत्वखण्डनमसहमानस्य नैयायिकस्य मतमुद्भाव्य तत्खण्डनम् ।

अत्राह योगपरिषत्प्रतिपित्सते स्म
सर्वज्ञता स्मरसिपोर्यदि दोषवत्त्वात् ॥
युक्तं न तन्निखिलदूषणजालमुक्तो
यस्मादयं सततमुक्ततया स्थितत्वात् ॥३५६॥

किं च ।

असर्ववित्त्वं हिमरश्मिमौलेर्युक्तं न वक्तुं मतिनां सकलानाम् ॥
यदेष विश्वत्रयसूत्रणायामेकः परं शाश्वतसूत्रधारः ॥ ३५७ ॥
विश्वत्रयीसूत्रणमप्रसिद्धं नैतस्य वाच्यं चतुरैः कथञ्चित् ॥
सर्वानुमानोपरिवर्तमानाच्छुद्धानुमानादिह तत्प्रसिद्धेः ॥ ३५८ ॥

तथा हि,

विवादं बुद्धिमद्धेतु कार्यत्वात् कार्यमत्र यत् ॥
तत्तथा घटवत्कार्यमेतच्चातस्तथामतम् ॥ ३५९ ॥
न तावदाश्रयासिद्धिः साधनेऽत्र [1]विलोक्यते ॥
सम्भवन्ति यतस्तावद्भावानां राशयस्त्रयः ॥ ३६० ॥
प्रसिद्धकर्तृकाः केचित्कटकुड्यकुटादयः ।
अकर्तृकाः पुनः केचित्कालान्तःकरणादयः ॥ ३६१ ॥
सन्दिग्धकर्तृकाः केचित्काश्यपीपर्वतादयः ।
एत एवानुमानेऽत्र विवादपदशब्दिताः ॥ ३६२ ॥
प्रतीताश्च प्रमाणेन प्रमातॄणाममी स्फुटम् ।
कार्यत्वं वात्र तन्नास्ति स्वरूपेणाप्यसिद्धता ॥ ३६३ ॥
तथा हि केचिदङ्कुरशक्रचापाम्बुजादयः ।
प्रत्यक्षेणैव वीक्ष्यन्ते जायमानाः शरीरिभिः ॥ ३६४ ॥
भूधरादौ तु कार्यत्वं सिद्धं सावयवत्वतः ।
महत्त्वे वा क्रियावत्त्वाद्ध्रुवतावत्त्वतोऽथवा ॥ ३६५ ॥

---

1 ‘विबाध्यते’ इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

च दृष्टार्थे प्रतिपत्तिर्भवतीति सिसाधयिषितविशेषप्रसाधनाद्विरुद्ध कार्यत्वम् । दृष्टान्तश्च साध्यविकलः । कलशे न शरीरस्य बुद्धिमतोऽभावात् । न च बुद्धिमद्धेतुतामात्र साधयिषितस्तद्विशेषस्य तु सर्वज्ञत्वस्यातद्विषयस्यापि ततः सिद्धिरिति साम्प्रतम् । यतो यदसौ विशेषो न साधनविषयः कथमतस्तत्सिद्धिः । सिद्धत्वाद्विपर्ययेन । कथं न स्वाश्रया दोषगतिं स्पृशेत् । तदसुन्दरम् । सामान्यमात्रव्याप्तावप्यन्तर्भावितविशेषस्य सामान्यस्य पक्षधर्मतावशेन साध्यधर्मिण्यनुमितत्वात्। इतरथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । तथा हि वह्न्यनुमानमपि न वह्निसामान्यमात्रविषयम् । तस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । नापि तद्विशिष्टगिरिगोचरम्। वह्निसामान्यस्य तत्सम्बन्धित्वाभावेन तद्विशेषणत्वानुपपत्तेः । सम्बन्धस्वीकारे तु यथा गोत्वसमवायाद्गावः शावलेयादयस्तथा पर्वतो वह्नित्वसमवायाद्वह्निः स्यात् । अस्त्येव वह्नित्वेन गिरेः संयुक्तसमवायः सम्बन्ध इति चेत्। तर्हि नाप्रतिपद्य पर्वतसंयुक्तं वह्निविशेषमसौ शक्यप्रतिपत्तिरिति वह्निविशेषस्यैवानुमानम् । तत्र च प्रोक्तदोषप्रसङ्गः। एवमिन्द्रियानुमानेऽपि स एव दर्शनीयः । तथा हि तत्रापि नेन्द्रियकरणिका काचित् क्रियोपलब्धा । न खलु च्छिदादयः क्रिया इन्द्रियसाधनाः । परश्वादीनामनिन्द्रियत्वात् । न च परश्वधादिसाधना रूपादिपरिच्छित्तिरूपा क्रिया सम्भवति । तस्माद्यथैव क्रियात्वसामान्यस्य सत्यपि करणमात्राधानत्वव्याप्तत्वे पक्षधर्मतावशादिन्द्रियलक्षणकरणविशेषसिद्धिस्तथेहापि । सत्यपि कार्यत्वस्य बुद्धिमद्धेतुमात्रव्याप्तत्वे विवादाध्यासितेषु पक्षधर्मतावशाद्विशिष्टस्य बुद्धिमतः सिद्धिः । अन्यथा सामान्यस्यापि व्यापकाभिमतस्य न सिद्धिः स्यात् । निर्विशेषस्य तस्यानुपपत्तेः । न चासर्वज्ञस्य क्षितिधराङ्कुरादिकार्यग्रामोपादानोपकरणसम्प्रदानप्रयोजनानभिज्ञतया तत्कर्तृत्वं सम्भवति । ये हि यत्कर्तारस्ते तदुपादानाद्यभिज्ञाः । यथा कुलालादयः । सर्वेषां च कार्याणामीश्वरः कर्तेति समस्तकार्योपादानाद्यभिज्ञः । उपादानं चेह पार्थिवाद्याः परमाणवः

अकृतं सत्त्वेऽपि सत्त्वविशेषौ धर्मिणौ । तत्त्वज्ञानं श्रेयसः । तत्त्वं स्वरूपनिरूपितमिति । प्रयोजनं बुद्धिकृतोपयोग- श्रेयःसाधनमिति । तेन यदापि बुद्धिमद्धेतुकत्वमात्रं साधयितुमिष्टं तदापि तद्विशेषस्य पक्ष-धर्मताऽवसायतो ऽस्तीत्यस्य इति विशेषविरुद्धानुमानम् । न चोक्तदोषप्रसङ्गः । स्वरूपेण कार्यत्वात् स्वभावप्रतिबद्धं बुद्धिमद्धेतुकत्वेन । किन्तु तद्वि-शेषेण । नहि देवकुलादिदर्शनेऽपि कृतबुद्धिरुत्पद्यते । तस्य च दृष्टः सत्प-रतो यद्बुद्धिमद्भावाभावानुविधायि दृष्टम् । घटादिकार्यविशेषस्य तथा न कार्यमात्रं तत्पूर्वकमपि । तस्य तद्भावाभावानुविधानादर्शनात् । तेनैव विशेषेणाविना भूतानां बुद्धिमद्धेतुकत्वव्याप्तिग्रहणेऽपि कार्यत्व-मात्रं न तेन व्याप्तमित्युच्यते न तद्गमयितुमर्हति । इतरथा धूमस्य धूमध्वजव्याप्तिग्रहणेन पाण्डुत्वादेः कृशत्वादेर्गता-र्थान् वस्तुत्वानुमानतः । तस्याऽनिष्टम् । न हि कार्यं तद्-विशेषेऽपि कृतबुद्धिमुत्पादयतीति नियमः श्रूयते जीर्णकूपेषु कृतबुद्धिरुत्पद्यते च तथादर्शनाभावात् । किं च कोऽयं कार्य-त्वस्य विशेषः । किं बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधानं तद्दर्शनं वा । यदि पूर्वः कल्पः । स बुद्धिमद्धेतुकत्वं तत्पूर्वकत्वाविनाभाविनाऽपर-स्वेन एव । न हि कारणं कार्याननुविहितभावाभावमन्यो वक्तु-मर्हति महत्त्वात् । अथ तद्दर्शनम् । तर्हि स एव घटोऽप्यनेन बुद्धि-मदन्वयव्यतिरेकानुविधायी दृष्टः स एव तत्कार्यो न तु विवक्षितो । अथ तज्जातीयस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनाद्दृष्टस्यान्वयव्यतिरेकानुविधा-नमपि तज्जातीयं तथेति चेत् । किं न तत्पूर्वकत्वमपि तथा मन्यते । घटना-दीनामेव कार्यं बुद्धिमद्धेतुकमिति चेत् । ननु नानाजातीयकं तद्धेतुकं न भवे-दुपलब्धजातीयत्वात् । अथ घटजातीयत्वेऽपि प्रासादादिकस्य भेदविवक्षा-याऽन्यत्वेन घटेन समजातीयत्वम् । तर्हि तत्पूर्वकत्वेऽपि तथा तत्किं न भविष्यति । ततः स्वभावप्रतिबद्धं कार्यत्वं बुद्धिमद्धेतुकत्वेनेति ।

१ 'सकलदर्शि' इति प. ख. पुस्तकयोः पाठः ।

एकत्वं च क्षित्यादिकर्त्तुः । अनेकेषां कारकाणामेकाधिष्ठातृनियमितानां प्रवृत्तिप्रतीतेः । अनेकेषां स्थपतीनामेकसूत्रधारानियमितव्यापाराणां प्रासादादिकार्यकरणे प्रवृत्तिः प्रतीयते । न च त्रिलोचनस्य तज्ज्ञानस्य च नित्यतायामेकरूपतायां च कार्याणां कादाचित्कत्वं वैचित्र्यं च विरोधमधिरोहति । कादाचित्कविचित्रसहकारिलाभेन कार्याणां कादाचित्कत्वस्य वैचित्र्यस्य चोपपत्तेः । अथ यथाकाललब्धपरिपाकाभ्यां धर्म्माधर्म्माभ्यामेव च शरीरादिसकलकार्योत्पत्तिर्भविष्यति किमीश्वरकल्पनयेति चेत् । तदपि न क्षोदक्षमम् । धर्म्माधर्मयोरचेतनयोश्चेतनमधिष्ठातारमन्तरेण स्वकार्ये क्वचिदपि प्रवृत्त्ययोगात् । तथा हि धर्म्माधर्मौ चेतनाधिष्ठितौ स्वकार्ये प्रवर्त्तेते अचेतनत्वाद्यदित्थं तदित्थं यथा कुठारस्तथा चैतौ तस्मात्तथा । न चास्मदात्मैव धर्म्माधर्मयोरधिष्ठायकत्वेन कल्पनार्हः । तस्य साक्षात्कारिसंवेदनासम्भवात् । नाप्यचेतनस्य कस्यचिदकस्मादेव प्रवृत्तिरुपपद्यते । अन्यथा निष्पन्नेऽपि कार्ये तत्प्रवर्त्तेत । विवेकविकलत्वात् । अथ कथमयं धर्म्माधर्म्मावधितिष्ठति क्षेत्रज्ञेष्वेव तयोः समवेतत्वात् । उच्यते । सम्बन्धात् । न हि साक्षात्संयोगसमवायावेव सम्बन्धौ । संयुक्तसंयुक्तसमवायस्यापि तद्भावात् । संयुक्ताः खल्वीश्वरेण क्षेत्रज्ञशरीराद्यारम्भकाः परमाणवस्तैश्च क्षेत्रज्ञास्तत्समवेतौ च धर्म्माधर्म्माविति । संयुक्तसमवायो वा । क्षेत्रज्ञैरीश्वरस्य संयोगात् । अनुमानादजसंयोगसिद्धेः । तथा हि ईश्वरः क्षेत्रज्ञसंयुक्तो मूर्त्तद्रव्यसंयोगित्वाद्यो मूर्त्तद्रव्यसंयोगी स क्षेत्रज्ञसंयुक्तो यथा घटस्तथा चायं तस्मात्तथा । स चास्य संयोगोऽन्यतरोभयकर्मसंयोगानां तत्कारणानामभावादजः । न च वाच्यं धर्म्माधर्म्मौ परमाणून्वा स्वधर्म्माधर्म्मानुपगृहीतान्कथमीश्वरः प्रेरयतीति । विषविद्याविदा स्वकीयधर्म्माधर्म्मानुपगृहीतस्य विषस्य प्रेरणदर्शनादिति । भवति चात्र श्रुतिः[1]—

" विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरुत विश्वतः पात् ।

---

१ श्वेताश्वतरोपनिषत् ३।३.

संबाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ” इति । अत्र प्रथमेन विशेषणेन सर्वज्ञत्वं लभ्यते, चक्षुषा दृष्टेरुपलक्षणात् । द्वितीयेन वक्तृत्वम्, मुखेन वागुपलक्षणात् । तृतीयेन सर्वसहकारित्वम्, बाहुना साहाय्योपलक्षणात् । चतुर्थेन व्यापकत्वम्, पदा व्याप्तेरुपलक्षणात् । पञ्चमेन धर्माधर्मलक्षणप्रधानकरणत्वम्, तौ हि लोकयात्रावहनाद्बाहू षष्ठेन परमाणुरूपप्रधानाविष्टेयत्वम् । ते हि गतिशीलत्वात्पतन्तीति व्युत्पत्त्या पतत्रव्यपदेश्या । सन्धमति सजनयन्निति च व्यवहितोपसर्गसम्बन्धः । ते न संयोजयति उत्पादयतीति वार्थः । द्यावेत्यूर्ध्वसप्तलोकोपलक्षणम् । भूमीत्यधस्तात् । एकेत्यनेनानादिता लक्ष्यत इति । तथा “ अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ” । स्मृतिरपि “ अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुखदुःखयोः । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वा” इति । व्यासवचनं च, “ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥ १ ॥ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः । यो लोकत्रयमाविश्य विभर्त्त्यव्यय ईश्वरः ॥२॥” इति ।

तस्मादेक. सकलजगता सूत्रणात्सूत्रधार.
कर्मक्लेशादिभिरभिहतः क्वापि काले न नाम ॥
नित्यज्ञानाद्विशदविदिताशेषविश्वप्रपञ्च
सोऽय सिद्धस्त्रिपुरविजयी जात्ययुक्तिप्रबन्धात् ॥ ३७५ ॥

हहो विमोहवदसत्यमपास्य शाठ्य
क्रीडा तवेयमथवा हृदि कोऽपि कोप ॥
येनास्तिकानपि वितर्कपटूनपीमान्
यौगान्दिनोऽत्यसि विश्वविद स्वकै ॥ ३७६ ॥

---

१ ‘ अग्र्य ’ [illegible] [illegible] पुरुषो [illegible] । २ [illegible]
२ [illegible]

तथा हि यौगाः सततं विमुक्तिनिर्दोषतासिद्धिकृते शिवस्य ।
सा सगतिं नैति यतो विरोध. सातत्यमुक्त्योरिह दुर्निरोध. ॥३७७॥

मुक्तः प्रसिद्धः सुधियां स एव यस्य ध्रुवं बन्धविधिः पराभूत् ॥
उच्छृङ्खलेभ्यः खलु शृङ्खलेभ्यो यथा व्यपेतः पुरुषोऽत्र मुक्त. ॥३७८॥

बन्धे च सत्यस्तु कथं कथञ्चिन्मुक्तौ सदात्वेन समन्वितत्वम् ॥
स्याच्चेत्तदा चन्द्रकलावचूलः कार्यं सदेत्येतदपि स्फुटं स्यात् ॥३७९॥

कार्यतैवास्य नास्तीति तस्याः सखे किं सदात्वं घटाकोटिमाटीकते ॥
मुक्ततैवास्य नास्तीति तस्या. सखे किं सदात्वं घटाकोटिमाटीकते ॥ ३८० ॥

मुक्ततास्त्येव चेत्पार्वतीप्रेयसः कार्यताप्यस्ति सत्यं त्वदुत्प्रेक्षया ॥
कारणाभावतः कार्यता नास्ति चेन्मुक्तता मास्तु बन्धक्षयाभावतः ॥ ३८१ ॥

ध्वस्तमोहेन यत्कन्दलीकृन्मत नेश्वरो मुक्तिमान्नैव बद्धो यत' ॥
नाप्यमुक्तो न यत्क्लेशसंश्लेषवान्नित्यमुक्तस्ततो युक्तितः स्यादिति ॥ ३८२ ॥

यच्चापि विश्वत्रयसूत्रणायामेक परं शाश्वतसूत्रधार' ॥
कात्यायनीकामुक इत्यकीर्ति कीर्ति तदप्यत्र न ते करोति ॥ ३८३ ॥

तथा हि शशभृन्मौलेस्त्रैलोक्यघटना भवेत् ॥
यथारुचि प्रवृत्तिः किं कर्मतन्त्रतयाथवा ॥ ३८४ ॥

धर्माद्यर्थमथोद्दिश्य यद्वा क्रीडाकुतूहलात् ॥
निग्रहानुग्रहार्थं वा सुखस्योत्पत्तयेऽथ वा ॥ ३८५ ॥

यद्वा दुःखविनोदार्थं प्रत्यवायक्षयाय वा ॥
भविष्यत्प्रत्यवायस्य परीहारकृते किमु ॥ ३८६ ॥

---

१ ' यथादि ' इति प. पुस्तके पाठः ।

संस्कृत्यागुणान्कि वा किंवा स्वभावेन ॥
एकत्रैवमेते स्युः प्रकाराः परन्तु सह्या. ॥ ३८७ ॥

आद्येन पौरस्त्यविकल्पनायां कदाचिदप्यादृगपि त्रिलोकी ॥
न नाम नैयत्यनिमित्तमन्याः किञ्चिद्विरूपाक्षरुचे. सन्ति ॥ ३८८ ॥

अन्त्यं तां यदि कर्मतन्त्र. स्वतन्त्रतैतस्य तदा कथं स्यात् ॥
तत्रे स्वतन्त्रत्वमिदं हि येषा परानपेक्षैव सदा प्रवृत्ति. ॥ ३८९ ॥

कर्मस्वेशस्य च कर्तृतायामीशस्य युक्ता न खलु प्रवृत्ति· ॥
कर्मैव यत्नादखिलत्रिलोकीं करिष्यते चित्रविपाकपात्रम् ॥ ३९० ॥

नाचेतन कर्म करोति कार्यमप्रेरित चेदिह चेतनेन ॥
यथा त्वदित्येतदपास्यमानमनाकर्णनीय पुरत. सकर्णै. ॥ ३९१ ॥

तृतीयकल्पे कृतकृत्यभावः कथं भवेद्भूतपते कथञ्चित् ॥
प्रयोजनं तस्य तथाविधस्य धर्मादिकं हन्त विरुध्यते यत् ॥ ३९२ ॥

यथापि शम्भुर्जगतां विधाने प्रवर्तते क्रीडनकौतुकेन ॥
कथं भवेत्तर्हि स वीतराग. सखे प्रमत्तार्भकमण्डलीव ॥ ३९३ ॥

पश्यन्पत्तनमत्र भूपतिरयं राज्ञीयमेते सुता-
  स्तुरङ्गास्तुरगा इमे तदनु चामेषा घटा दन्तिनाम् ॥
सामन्ताः समयं नमन्ति नितरामेते तदेवं शिशु-
  र्जातोऽप्यारमति स्फुटं सिकतिलस्रोतस्विनीनां तटे ॥ ३९४ ॥

विनिग्रहानुग्रहसाधनाय प्रवर्तते चेद्गिरिशस्तदानीम् ॥
विरागता द्वेषविमुक्तता वा तथाविधस्यानिवदस्य न स्यात् ॥ ३९५ ॥

उत्पत्तये न च सुखस्य तथा प्रवृत्तिः
  शम्भोर्यतः सुखगुणोऽत्र न सम्मतस्ते ।
स स्वीकृतो दशगुणेश्वरवादिभिर्यै-
  स्तैरप्यसावुपगतो ननु नित्य एव ॥ ३९६ ॥

[illegible]

[illegible] ॥ ४०२ ॥

निर्वेतनाना जगता प्रवृत्तौ कार्य कथं स्यादिति तर्कशे ॥
जातेऽपि कार्ये विरतिश्च न स्यादित्येतदप्यैति न युक्तिवीथिम् ॥४०३॥
स्वभाववादाश्रयणप्रसादादेवविवाना कुतिकल्पनानाम् ॥
नास्ति प्रसङ्गः कथमन्यथा स्यान्नाथ गुवादीनिति शेखरेऽपि ॥ ४०४ ॥
अथ त्रयीयाः किमिमैर्विकल्पैर्यथा तथास्तु कुरुता त्रिलोकीम् ॥
कर्ता हि तस्याश्च्युतदोषपङ्कात्कार्यत्वतस्तावदसौ प्रसिद्धः ॥४०५॥
चेतस्विनामिदं नैव सुवर्णं भासते वचः ॥
कथञ्चित् क्षमते यन्न परीक्षाकषपट्टिकाम् ॥ ४०६ ॥

---

१ 'यदेवम्' इति भ पुस्तके, 'यदेवम्' इति प. पुस्तके पाठ. ।

कल्पः। असति करिकेसरिकलापकल्पे कथं न स्यात्। तस्य पदार्थपञ्चतयीवृत्तित्वेन स्वीकृतत्वात्। असतश्च तदन्यतरत्वाभावात्। नापि तृतीयः। एकान्तवादीनां सदसद्रूपताया अनभ्युपगमबाधितत्वात्। नापि चतुर्थः। यतोऽयमत्राभिसन्धिः[1]। स्वरूपेण तत्र सत्त्राप्यसत्सत्तासम्बन्धात्तु सदिति। दुरभिसन्धिरयम्। विधिप्रतिषेधयोरन्यतरतिरस्कारनान्तरीयत्वात्। यस्त्वत्र व्योमशिवस्यैव तदयुक्तम्। निष्ठासम्बन्धयोरेककालत्वाभ्युपगमात्। तथा हि पदार्थानां स्वकारणसम्बन्ध एवोत्पत्तिर्न पूर्वसत्त्वं सत्कार्यवादप्रतिषेधादिति। यश्च कन्दलीकारस्य अनित्येषु तु प्रागसत एव सत्ता कारणसामर्थ्यात्। न च खरविषाणादिषु प्रसङ्गः। तदुत्पत्तौ कस्यचित्सामर्थ्याभावादिति समाधिः। सोऽपि न सुधीसमाधेये। एवमप्यसति वस्तुनि समवाय इति पक्षस्यैव कक्षीकारात्। तत्र च प्रोक्तो दोषः। प्रसङ्गविपर्ययाभ्यां च बाध्यते। असति सत्तासमवायस्तत्सदेवेति प्रसज्यते। यथा व्योम। सत्तासमवायश्चाभ्युपगतः पटादिकार्येषु। अथ न तेषां सत्त्वमिष्यते। भवतु तर्हि विपर्ययः। यदसन्न तत्र सत्तासमवायः। यथा व्योमकमले। असन्ति हि विवादास्पदपटादीनीति। न सत्तासमवायादपि कार्यं सद्यतस्तथाभूतं कारणेषु समवेयात्। नाप्यसत्तत्र समवैति। असतः खपुष्पस्येव क्वचिदपि समवायासम्भवात्। उभयरूपमित्यादिपक्षद्वयं त्वनन्तरदूषितैतादृशपक्षद्वयवद्दूषणीयम्। किंच[2] यदि स्वकारणेषु समवायः कार्यत्वम्। तदा समवायस्यानित्यताप्रसक्तिः। कादाचित्कत्वात्। अथ नायं कादाचित्कः। तर्हि घटादिकार्यमपि कथं कादाचित्कं स्यात्। तल्लक्षणभूतस्य स्वकारणसमवायस्य सदा सत्त्वात्। अथ नास्य सदा सत्त्वे कारणरूपोपाधिमानेव ह्ययं कार्यत्वमुच्यते। तद्व्यावृत्तौ च नायं तदुपाधिमान्। यथा दण्डव्यावृत्तौ पुरुषो न दण्डीति। न चोपाध्यभावे विशेष-

---

1 'अभिसन्धेः' इति भ पुस्तके पाठः। २ 'च' इति प. भ पुस्तकयोः पाठः।

[illegible] न्यथेति । अथ [illegible] विशेषेण [illegible] पक्षः क्रियते । तर्हि पक्षान्तरम् । किञ्च कथं द्व्यणुकस्य बुद्धिमद्धेतुकत्वासिद्धिः तदसिद्धौ च कथं कृत्यन्तर्गतत्वासिद्धिः । द्व्यणुकस्याबुद्धिमद्धेतुकत्वं केनचिदज्ञानात् । यो[1] यत्करोति स तदुपादानाद्यभिज्ञ एवेति द्व्यणुकस्य बुद्धिमद्धेतुकत्वसिद्धौ तदुपादानभूतस्य द्व्यणुकस्यापि ज्ञानं सिद्धमेव । तथा च सर्वज्ञत्वमपीति चेत् । तदपि न पेशलम् । एवमपि सर्वज्ञत्वाप्रसिद्धेः । द्व्यणुकस्य बुद्धिमद्धेतुकत्वाप्रसिद्धौ हि तदुपादानीभूतानामज्ञानमेवावतिष्ठते । तथा च कुतः सर्वज्ञतासिद्धिः । किं च परमाणूनां केनचिदज्ञाने कथं द्व्यणुकस्योत्पादः । ईश्वरेण खल्वधिष्ठिता परमाणवो द्व्यणुकमारभन्त इति त्वन्मतम् । न चाज्ञातानामधिष्ठानं सम्भवति ।

> द्व्यणुके च वताकार्ये सति त्रिलोकी सुदुःस्थिता समभूत् ॥
> यद्वा किमत्र चित्रं यदकार्यं भवति दौस्थ्याय ॥ ४०८ ॥

एवं च वरिष्ठा भो योगगरिष्ठाः, चक्रे शिवसिद्धिर्मानेन भवद्भिः ।

---

१ ' अथ यो ' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

यत्वादित्यादावपि पक्षीकरणमेव शरणं स्यात् । अथ पक्षीकृतेनैव व्यभिचारोद्भावनेऽनुमानमात्रमुद्राभङ्गप्रसङ्गः । तथा हि धूमानुमानेऽपि शक्यमेवं वक्तुम् । वह्निव्यभिचारी धूमः पर्वतनितम्बे तमन्तरेण । यदि हि तत्रापि प्रत्यक्षेणाशुशुक्षणिः प्रक्षिप्तः स्यात्तदा को नाम न मन्येत व्यभिचारम् । न चैवम् । अयोग्यदेशस्थतया तत्र प्रत्यक्षस्य विधौ प्रतिषेधे वा कुण्ठितत्वेन सन्देहात् । अत एव हेतोरत्रावसरः । "सन्दिग्धे हेतुवचनम्" इति वचनात् । न चैवं प्रस्तुतेऽस्ति । नेदीयस्तैरवचनैरप्यवधानैकचित्तैरपि तृणादिषु प्रत्यक्षेण प्रतीतेरनुपलम्भात् । अयमेव च प्रतियोगिनः प्रतियोग्यन्तरापेक्षयानुपलब्धिरुच्यते । ततोऽनुपलब्धिबाधितमेव व्यवहारसाधनापेक्षयानुमानबाधितमुच्यते । न चानुमानबाधितेऽप्यनुमानान्तरावकाशः । अथ दृश्यविशेषणस्यैवाभावं व्यवहारयति । दृश्यादृश्यसाधारणं च बुद्धिमत्त्वमिति दृश्यतानियमानुपपत्तेर्बुद्धिमतः कथमनुपलब्धिमात्रेण तृणादिजन्मनि निषेधः । ततः सन्देहात्पक्षीकरणं न्याय्यमिति चेत् । तदेतदतिस्थवीयः । व्याप्तिसाधनायाध्यक्षानुपलब्ध्योरधिकारदानादेव दृश्यतास्वीकारस्य प्रसह्यायातत्वात् । न ह्यदृश्ये प्रत्यक्षमन्वयसाधनमनुपलब्धिर्वा व्यतिरेकसाधिनीभवितुमर्हति । दृश्यते नु नियतस्तृणादिना व्यभिचारचकितचेताः प्रत्यक्षागोचरेण बुद्धिमता व्याप्तिं गृह्णीयात् । गृह्णातु, न तु तत्र प्रत्यक्षानुपलम्भाश्रयः श्रेयानस्य । ननु दृश्यादृश्यविशेषणमनपेक्ष्य प्रेक्षावत्त्वमात्रेण व्याप्तिग्रहः । नैवम् । तावतापि हि प्रत्यक्षकृतायाः व्याप्तेरनवकाश एव । दृश्यैकस्वभावनियता हि सा कथं दृश्यादृश्यसाधारणरूपविषया भवेत् । तद्धि दृश्यमदृश्यं च रूपमेकबुद्धिमत्त्वादिधर्मानुवृत्तावपि स्वभावविप्रकर्षेतराभ्यामत्यन्तं भिन्नजाति । ततः प्रत्यक्षं दृश्यैकजातिस्वीकारेण प्रवर्तमानमन्वयतोऽनभिज्ञं तद्विशिष्टमेव साधारणमपि धर्मं व्यापकतयादर्शयति । यद्यपि देशकालविप्रकृष्टमपि न दृश्यम् । तथापि दर्शनयोग्यतयैकजात्येवेति । स्वभावविप्रकृष्टस्यैव प्रत्यक्षेण परिहारात् । सर्वान्तर्गते हि नियतविशेषणपर्यवसानाद्व्याप्तिरेव न स्यात् । यथा हि स्वप्रतीति-

१ 'तु सानुमानमुच्यते' इति प. म. पुस्तकयोः पाठः ।

शक्यः। निवृत्तिमात्रं तु दासीगर्दभन्यायेनाकार्यकारणयोरपि सुलभम्। एवं च किं बुद्धिमत्कारणव्यापाराभावाद्बिहायसि कार्यत्वाभाव उत कारणमात्रविप्रयोगादिति सन्देहः। तथा च स विफलः प्रयासः। अन्वयोऽपि हि कार्यमात्रस्य कारणमात्रेण गृह्यन्तानुतस्विन् पुन- विशेषणेन कारणेनेति सन्देह एव। अथ दृष्ट एवायं पुरुषविशेषण-कारणरूपो विशेषः कथं परिहर्तुं शक्यो धूमे दहनान्मवत्। यद्येवं दृश्यशरीररूपो विशेषः प्रतीत एव कथं परिहर्तुं शक्य। चित्रभानोर्भासुराकारवत्। स हि तर्हि विशेषो व्यभिचार्यते भूधरादिषु दृश्यशरीरकर्तारं विनापि कार्यत्वस्य दर्शनादिति चेत्। व्यभिचार्यतां नाम। किन्तु यथा दृष्टत्वात्पुरुषविशेषणकारणेऽन्वयो भवताभिधीयते तथा कार्येऽपि परिदृष्टविशेषे एव पुरातनप्रासादादावन्वयोऽभिधीयतां न तु भूधरादाविति किं नश्छिन्नम्। नन्वेवं जैनानामपि कथं क्वाप्यनुमानादतीन्द्रियवस्तुसिद्धिः। तदसाधीयः। उपलम्भानुपलम्भप्रभवतर्कप्रमाणाद्व्याप्तिग्रहणवादिनामेवंविधदोषश्लेषासम्भवात्। प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां तु तद्ग्रहणवादिनां नास्ति तद्दोषेभ्यो मोक्ष इति। अपि च कथं प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां कार्यमात्रस्य बुद्धिमत्कारणविशेषेण व्याप्तिग्रहणमनुगुणम्। यतोऽमू प्रत्यक्षानुपलम्भौ विशिष्टकार्यकारण-जात्युल्लेखेनैव कार्यकारणभावग्रहणाय प्रवर्तेते। तथा हि प्रत्यक्षानुपलम्भप्रवृत्तिसमनन्तरमीदृशात् ज्वलद्भासुरस्वरूपविशेषादीदृशकपोतकण्ठ-धूसरमक्षिकण्ठविकारकारि वस्तु जायते। ईदृशात्पुरुषविशेषात्पृथुबुध्नो-

१ ' अन्यथासिद्धिशून्यस्य नियता पूर्ववृत्तिता। कारणत्वं भवेत्तस्य-' इति कारणत्वलक्षणेऽन्यथासिद्धस्य न कारणतेति निश्चितम्। तथा च घटोत्पत्तौ शिरसि मृत्तिकामानीतवती दासी तथा तदानयनकारी गर्दभश्च न कारणं किंतु वृत्तिकैव। अन्यथासिद्धिशून्यत्वात्। मृत्तिकाहर्त्री दासी गर्दभश्चान्यथासिद्धौ। उपायान्तरेणापि मृत्तिकानयनस्य सुकरत्वात्। एतद्विचार्य 'निवृत्तिमात्रं तु' इत्यादिनिर्देशः। २ ' सकलप्रयासः ' इति प भ पुस्तकयोः पाठः। ३ ' न तथा ' इति प. पुस्तके पाठः। ४ ' ग्रहवादिनां तेषामेवंविध ' इति प भ. पुस्तकयोः पाठः।

सर्वत्रानुमानरूपे विषये तत्तस्य प्रामाण्यक्षयमादधाति नियते वा । प्राक्तने प्रकारे धूमध्वजानुमानमपि न स्यात् । किमिदानीं ग्रामीश्वरानुमाने भविष्यति । नियतेऽपि विषये किमिष्टिवशाद्व्यभिचारदर्शनं व्याप्तिग्राहिप्रमाणस्य प्रामाण्यक्षयं कुरुते स्वयं तत्रैव प्रवृत्तितो वा । इष्टिवशान्नियते विषये व्याप्तिविहितौ व्यभिचारदर्शनं वराकमुदासीनमिति न कश्चिद्धेतुरहेतुर्वा तत्त्वतः । धूमेऽपि स्वेच्छया व्याप्तिखण्डनप्रसङ्गात् । तत्रैव प्रवृत्तितस्तु नियतविषयत्वं व्यभिचारगोचरस्यापि प्रत्यक्षस्य कथम् । यावता यथा नियतजातिप्रवृत्तिबुद्धिमत्त्वेन कार्यत्वमात्रस्य व्याप्तिग्राहिप्रत्यक्षं सर्वविषयमिष्टम् । तथा व्यभिचारगोचरमपि सर्वविषयमेवास्तु । कथं नियतविषयम् । अन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वादुभयोः । तस्मादेकविषय एव व्याप्तिग्रहो व्यभिचारचेतनं चेति किमधुनापि साधनमसाधनं वा स्यात् । भवतु भवदुपरोधाद्व्यभिचारदर्शनस्य नियतविषयत्वम् । तथापि न सकृदेव व्यभिचारवतां तद्बोधः । किन्तु क्रमेण । व्याप्तिग्रहणकाले च व्यभिचारिणामपि व्यभिचारदर्शनमाहत्य नास्तीति धूमस्य पटादिकार्याद्विशेषाभावादहेतुत्वम् । हेतुत्वे वा धूमस्येव पटादिकार्यस्यापि हेतुत्वं स्यात् । न च सर्वस्यान्यस्य कार्यत्वस्य व्यभिचारदर्शनाद्धूमे व्याप्तिविश्रान इति वाच्यम् । अशक्यो ह्ययमर्थो व्यभिचारविषयाणामनन्तत्वाद्देशादिविप्रकर्षवता गोचरीकरणकालापेक्षया पुरुषायुषः कनीयस्त्वात् । तस्माद्व्यभिचारदर्शनवन्नियतविषय एव व्याप्तिग्रहोऽपि निरपवादः । नन्वेवं केनचित् क्वापि व्याप्तिग्रहणे परेण व्यभिचारोपदर्शनाय्यैषा साधारणानैकान्तव्यवस्था सा दुःस्थेति चेत् । एवमेतद्यदि बुद्धिपाटवनियमः सर्वेषाम् । मन्दबुद्धिस्तु सादृश्यादिना जातिविशेषप्रवृत्तेऽपि प्रत्यक्षे जात्यन्तरेणैकीकृत्य व्याप्तिग्रहणाभिमानादनुमानमातिष्ठमानः पटुना परेण व्यभिचारमादर्श्य

---

१ शक्तिकत्वादुभयोरिति प. म. पुस्तकयोः पाठः । २ 'विश्रान' इति तु अपाणिनीयम् ।

[illegible]

कीदृशी पुनः कार्ये [illegible] बुद्धिर्भवता [illegible] । [illegible] क्रियादर्शिनोऽपि कृतबुद्धिः । किं सा साधनबुद्धिरथ प्रकृतसाध्यबुद्धिः । साधनबुद्धिस्तावद्भवता सिद्धैव क्षित्यादीनां कार्यतया सम्मतत्वात् । अथोत्तरः पक्षः । तेनायमर्थो भवति नेदं क्षित्यादिषूपलभ्यमान साध्यानुमानसमर्थं कार्यत्वं किन्त्वन्यदेव साध्यबुद्धिजननात् । न

---

१ 'कारणभेदोऽस्ति' इति प. न. पुस्तकयोः पाठः ।

पोऽस्ति । अत एव न पाण्डुद्रव्यमात्रात्कुमुदकपोतादेर्देहनानुमानम् । धूमत्वसामान्यस्यैव ततो भेदापादकत्वात् । किं च । यदि कुम्भादौ कार्यत्वमात्रस्य बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात्पृथिव्यादावपि कार्यतेष्यते । तर्हि केषाञ्चिन्मणिमुक्तादीनां पुरुषान्वयव्यतिरेकानुविधानस्योपलम्भाद्रत्नाकरसमुत्थानामपि तत्कार्यत्वप्रसङ्गः । इष्यत एवं पुरुषस्तत्रापीश्वरः कर्तेति चेत् । कथं तर्हि तत्राकृत्रिमव्यवहारो लोकस्यास्खलद्रूपः । तत्रेश्वरस्य कर्तुरतीन्द्रियत्वेनानुपलम्भादिति चेत् । न । अन्यत्रापि सर्वत्र कर्तुरनुपलम्भाद्देशकालविप्रकृष्टस्य कर्तुरुपलम्भासम्भवादतस्तेष्वप्यदृष्टकर्तृकेष्वकृत्रिमव्यवहारः । सागरसमुत्थादिभिः समानार्थताथवा स्यादविशेषात् । तज्जातीयेषु कर्तुरुपलम्भाददृष्टकर्तृकेष्वपि कर्तुरनुमानात्कृत्रिमव्यवहार इति चेत् । सामुद्रेष्वपि दृष्टकर्तृकसमानजातीयत्वेन कर्तुरनुमानात् कृत्रिमव्यवहारः किं न स्यात् । अन्यथात्रापि माभूदविशेषात् । सामुद्राणां दृष्टकर्तृकमण्यादिविजातीयत्वेन कर्त्रनुमानायोगात्कृत्रिमव्यवहाराभावे स्थावरादिकार्यस्यापि दृष्टकर्तृकप्रासादादिकार्यविजातीयत्वात् । कर्त्रनुमानं न स्यादविशेषात् । तस्माद्दृष्टकर्तृकसजातीयानामेव कर्त्रनुमानं युक्तम् । यथा जीर्णकूपप्रासादादीनाम् । तत्रापि मानेन लौकिकपरीक्षकाणामक्रियादर्शिनामपि कृत्रिमबुद्ध्युत्पत्तेः । न तद्विजातीयानां कर्त्रनुमानं युक्तम् । यथा नवनदीपर्वतादीनाम् । लौकिकैःपरीक्षकैर्नोऽत्र कृतबुद्ध्यनुत्पत्तेः । एवं विशिष्टं कार्यत्वमसिद्धं वसुधादिषु । कार्यत्वमात्रं पुनरनैकान्तिकमि-[illegible]निति स्थितम् । यच्च प्रत्यक्षादिनिराकृतानपक्षत्वेन [illegible]दिष्टत्वं प्रत्यादिष्टम् । तदपि न स्पष्टम् । पक्षैकदेशस्य तृणादेः [illegible] कर्तृकत्वाद्यगृह्यमाणकर्तृकतया प्रत्यक्षेण बाधनात् । अथ न [illegible] पक्षैकदेशोऽत्र बाधितुं शक्यः । कर्तुः [illegible] चेत् । न । प्रत्यक्षानुपलम्भाभ्यां [illegible]

१ [illegible]

दासीनस्य च कर्त्तृत्वप्रसङ्गात् । किन्तु परिदृष्टसामर्थ्यकारकप्रयोक्तृत्वम् । तस्मिन् सति कार्योत्पत्तेः । तच्चाशरीरस्यापि निर्वहति । यथा स्वशरीरप्रेरणायामात्मनः । अस्ति तत्राप्यस्य स्वकर्मोपार्जितं तदेवेति चेत् । सत्यमस्ति । परं प्रेरणोपायो न भवति । स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । प्रेर्यतयाऽस्तीति चेत्, ईश्वरस्यापि प्रेर्यः परमाणुरस्ति” इति । तदपि नावदातम् । यतः स्वकर्मोपार्जितशरीरज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नशालित्वं कर्त्तृत्वमाचक्ष्महे । सुषुप्तोदासीनावस्थायां तु शरीरमात्रसद्भावेऽपि विवक्षितकार्यगोचरज्ञानेच्छाप्रयत्नाभावान्न तदुत्पाद. । स्वशरीरप्रेरणालक्षणकार्यकर्त्ताऽपि स्वकर्म्मोपार्जितशरीरसम्बद्ध एवेति क्व व्यभिचारप्रचारः । स्वात्मनि क्रियाविरोधोऽपि नास्ति । शरीरावयविनः क्वापि प्रध्वंस इव प्रेरणेऽपि स्वस्योपायत्वाविरोधात् । पूर्वप्रसाधितज्ञानस्वप्रकाशवच्चात्राप्यविरोधः प्रतिविधेयः । एतेन तदप्यपास्तं यदवाचि केनचित्, किं साक्षाच्छरीरस्य कार्ये व्यापारः परम्परया वा । नाद्यः पक्षः । व्यभिचारात् । यदा हि योगी योगशक्त्या सर्प्पादीनाहरति न तदाहत्य शरीरस्य व्यापारः । अथ द्वितीय. । तदास्त्येवेश्वरेऽपि कर्त्तरि परम्परया शरीरव्यापारः । ईश्वरोऽपि हि कार्यजातमारभमाणः क्षेत्रज्ञाश्रितमदृष्टमपेक्षते । तच्च शरीरावच्छिन्ने आत्मन्युत्पन्नमित्यस्ति परम्परयाऽत्रापि शरीरव्यापार इति । यस्मात् क्षेत्रज्ञशरीरमीश्वरस्य न स्वकर्म्मोपार्जितमिति सिद्धं स्वकर्म्मोपार्जितं शरीरं कर्त्तृव्यापकं तदभावाच्च रुद्रे कर्त्तृत्वाभाव इति । अतोऽप्यनुमानात्प्रकरणसमत्वमत्र । विवाद बुद्धिमद्धेतुक न भवति कर्तृसुखदु खाजनकत्वात् । यद्बुद्धिमद्धेतुकं तन्नियमेन कर्त्तृसुखदुःखजनकम् । यथा घटः । न चेदं तथा । तस्मान्न बुद्धिमद्धेतुकमिति । यत्पुनर्बुद्धिमद्धेतुतामात्रमत्र सिषाधयिषितं विशेषो वेत्याशङ्कापर्यन्ते तद्विशेषस्य पक्षधर्म्मतावलात् प्रतिलम्भ इत्यभाणि ।

---

१ ‘ नियमेन ’ इत्यधिक प भ पुस्तकयो. ।

[illegible]

तत्किमपरेण कारणेनेति चेत् । अहो बत प्रमादः, यदयमात्ममनःसंयोगविशेषासमवायीनि कारणानीच्छाप्रयत्नौ तमन्तरेण ज्ञानमात्रादेव भवति इत्यपि वक्तुमध्यवसितः । तथा सत्यप्यनतण्डुलमपि मण्डं साधयेदेव । सन्त्येवास्य मुक्तात्ममनोभिः संयोगान्तेन तत्सहायस्तत्र तत्र चिकीर्षाप्रयत्नावयं युगपत्प्रसूते तत्कार्योपजननायेति चेत् । ननु मनांसि तत्संयोगाश्च किमनधिष्ठितानि चिकीर्षाप्रयत्नौ प्रसुवाते अधिष्ठितानि वा । यद्यनधिष्ठितानि । तदेताभ्यामेव चिकीर्षाप्रयत्नाभ्यां कार्यत्वहेतोर्व्यभिचारः । अधिष्ठानं तु प्रयत्नमन्तरेणायुक्तमेव । प्रयत्नान्तरेण चिकीर्षान्तरजन्मना तदधिष्ठानम् । न चानवस्था । अभ्युपगमनत्वाच्चिकीर्षाप्रयत्नप्रवाहस्येति चेत् । नन्वयमुत्पन्नसंजिहीर्षः ईश्वरः क्षेत्रज्ञेषु प्रतिबद्धवृत्तिधर्माधर्मनिचयेषु जगति च परमाण्ववस्थामापन्ने निर्व्यापारः

1 'न्यायातिपातात्' इति प भ पुस्तकयोः पाठः ।

नाय प्रथमं तेन शरीरान्तरमारचनीयम् । तस्यापि निष्पादनार्थं प्रथमतरं शरीरान्तरं करणीयमेवं चानवस्था स्यात् । तथा चापरापरशरीरनिर्म्माण एवोपक्षीणशक्तिकत्वान्न कदाचित्प्रकृतमसौ कार्यं कुर्यात् । अथ स्यादनवस्था दोषाय यन्नशरीरोऽसौ कार्यकरणाय तत्काल एव स्वशरीरमारभेत यावता सदैवास्य शरीरमस्त्येव । कार्यकालभावि खलु शरीर प्राक्तनशरीरसहितेन निर्मित तदपि प्राक्तनतरशरीरसहितेनैवेत्यनवस्थापीयं न दोषाय जायते । बीजाङ्करादिवदनादित्वाच्छरीरसन्तानस्य । तथा चाहुर्मूलक्षतिकरीमाहुरित्यादि । तदप्यपूतम् । अदृष्टसण्टङ्कघटितत्वात्सर्वत्र शरीरनाशोत्पादयो. । येन हि यावदायु.कर्म्म पूर्वमुपार्जितं भवति तस्य तावत्कालं शरीरमवतिष्ठते । यादृशं च तद्भावे तदुपार्जितं भवति तदनुरूपेणोत्तरभवे तदुपजायत इति युक्तमस्मादृशेषु सर्वम् । ईश्वरे तु नास्ति तदितरत्र मुक्तात्मनीव कौतस्कुती तत्कल्पना । अथास्त्येवात्रेच्छा भगवती तद्वशात्तन्नाशोत्पादौ भविष्यत इति चेत्, नैवम् । अस्या अप्यदृष्टापेक्षयैवात्र सर्वत्र प्रवर्त्तनात् । अन्यथा कृत सर्वत्रादृष्टकल्पनया । यथा यथा स्थाणोरिच्छा प्रवर्त्तते तथा तथा प्राणिना सुखदु.खोपभोगस्य सम्भवात् । ततो नास्य शरीरमपि घटत इति कथमीश्वररूपविशेषस्य पक्षधर्मताबलात्सिद्धिः । नन्वसति विशेषे बुद्धिमत्त्वसामान्यस्यानुमानिकस्य तर्हि का गतिरिति चेत् । तत्किमवश्यं भवितव्यमस्य गत्या । प्रमाणसिद्धमुपपादनीयमिति चेत् । यस्य नामानुपपद्यमानेनोप- . तस्य च वरमनुपपत्तिरेवास्तु । ननु प्रमाणसिद्धमनुपपन्नमिति विरुद्धम् । एवं तर्हि प्रमाणसिद्धिप्रतिघात एवास्त्वविरोधाय । न पुनरनुपपन्नस्योपपत्तिः । कथ तर्हि साधनस्येद दूषणम् । नेदं साधनस्य दूषणम् । किन्तु वादिनो योगस्य । यौ हि ज्ञानमात्रोपेतत्वनित्यानित्येच्छाप्रयत्नोपेतत्वसशरीराशरीरत्वादिविशेषपरिहाण्या गगनकुसुमाय-

[illegible]

[illegible] कुर्यादिति चेत् । तदयुक्तम् । [illegible] स्यादपीगमाशङ्का । [illegible] सिनदीत्युच्यते । अर्वाचीनशक्याश्च भूयांसः [illegible] निष्पादयन्तो दृश्यन्त एव । ननु नैकस्यापि प्रधानभूतेनैकेन भवितव्यम्, बलीयसा वा, सूत्रधारवत्सेनानीवद्वा । अतस्तस्यैव कर्तृत्वमितरेषां तदनुवर्तित्वादिति चेत् । न । तत्रापि नियमाभावात् । स्वस्वप्रयोजनानुरोधेन स्वतन्त्राणामपि केषांचिदेकसत्त्वादिघटनदर्शनात् । तत्रापि कश्चिदेव प्रथमप्रयोजक इत्यपि नास्ति । अनेकस्यापि तथा हृदयोत्कण्ठितकार्यानिवारणात् । नीचस्यापि वा प्रयोजकत्वसम्भवात् । तस्मात् भ्रमरमधुमक्षिकापिपीलिकादिभिर्मधुक्षत्रवाल्मीकादिवत्क्षुद्रप्राणिभिरप्येकैकमनेककैलाशादिकरणसम्भावनायां का वार्ता विश्वस्यैकेन क्रियायाः । तत्रादृष्टजन्मानस्तावत्कृतचेतनानुमितयः क्षितिधरादयस्तावतैव कृतार्थाः ।

[illegible]

परमाणोर्दर्शन[illegible] तु कथमिति चेत् । न कार्यार्थीति ब्रूम । न हि कार्यक्रिया क्षेत्रस्वरूपादिपरिज्ञानेनापि [illegible] कुलालादौ दृष्टा । किन्तु सम्प्रदानोपकरणवेदनद्वारेण तदाकृष्टिरिष्यते । सा च प्रस्तुतेऽशक्या । उक्तक्रमेणापि तन्मात्रवेदनस्य चरितार्थत्वात् । कर्मणा स्वस्याभिप्रेयमाणत्वेन सम्प्रदानताया दुर्वारत्वात् । यथा स्वस्मै मन्दिर करोमीति । अन्यथाऽनेनैव व्यभिचारप्रसङ्ग. । तत्र परसम्प्रदानवेदन-

1 ‘ सम्भवेनासकल ’ इति प. भ. पुस्तकयोः पाठ ।

मन्तरेणापि प्रवृत्तेः । स्वमन्दिरस्य केनचित्कारणात् । अथ मन्दिरादावपि पशुपतिरेव कर्त्ता नास्मदादिः । सकलकार्यकूटघटनलम्पटो हि धूर्जटिः । स्वभाद्यापि सकलं स एव विधत्ते । परसम्प्रदानवेदी चायमिति । तदचतुरस्रम् । एवं कुलालादेरप्यकर्तृत्वप्रसङ्गेन दृष्टान्ताभावात्कार्यानुमानानुदयापत्तेः । तस्माद्यद्यवश्यं सम्प्रदानतापेक्षं कर्तृत्वम् । तदा स्वात्मापि सम्प्रदानमेषितव्यः । अस्तु वा पर एव सम्प्रदानम् । किन्तु तमपि सम्प्रदानव्यवहारप्रसिद्धं तथाविधचेष्टाविशिष्टदेहाकारं विज्ञाय क्षेत्रज्ञस्वरूपं कुलालादिर्न ज्ञातुमीशः । उपकरणशब्दसंगृहीतान् कर्म्माशयभेदान् वा । ततो यथा कुलालस्तान् नैजानविद्वान् दण्डचक्रादिवेदनेनैवोपकरणज्ञस्तथानुमीयमाना अपि क्षुद्रजन्तवः स्वकीयकरणमुखादिज्ञानेनाप्युपकरणज्ञा भविष्यन्तीति कुतस्त्यमेतत्क्षेत्रज्ञस्वरूपतदीयधर्म्माधर्म्माशयभेदपरिज्ञानम् । अथ पृथिव्यादिकर्त्तुरशरीरस्य कुतोऽनुखाद्यसंगतिरिति चेत् । अशरीरस्य सिद्धिसङ्गतिरेव नास्तीति कुतोऽस्याङ्गसङ्गतिचिन्ता । एकत्वे हि सिद्धे शरीरी प्रादेशिको न सर्वकर्मणि समर्थ इति सामर्थ्यादशरीरिकर्तृसिद्धिरित्याशा स्यात् । एकत्वं च दुःसाध्यमित्युक्तम् । अस्तु वाऽयमशरीरी । तथापि न दोषः । नन्वशरीरत्वे दण्डचक्रकरमुखाद्युपकरणानुपपत्तेः पारिशेष्यानुमानेन कर्म्माशयभेदज्ञानेनैवोपकरणज्ञाननिष्ठेति चेत् । तदसुन्दरम् । दिक्कालसमवायादेरप्युपकरणशब्दसंगृहीतस्य ज्ञानेन तज्ज्ञतानात्रस्यैव कृतार्थत्वात् । कः पुनरसौ विशेषो यतस्तदवस्थस्य दिगादिज्ञानेनैवोपकरणज्ञता न धर्म्मादिज्ञानेनेति । उभयज्ञानेनैव भवत्विति चेत् । तदयुक्तम् । न हि यावदुपकरणं तावत्कर्त्राऽवश्यं ज्ञेयमिति दृष्टम् । नं[1] दिगादिज्ञानेनैवोपकरणविधिस्तदवस्थस्येति निश्चयं ब्रूमो यतो विशेषपर्यनुयोगः क्रियेत । किन्तूपकरणज्ञानेनैवेति दिगादेरपि चोपकरणत्वसम्भवात्तज्ज्ञानमात्रेणैव वोपकरण-

1 'न' उक्ते नास्ति न पुस्तके ।

जनतायाश्चरितार्थत्वान्न पारिशेष्यविश्रान्तिरत्रेत्युच्यते । ततो यथा परापरकर्तृषु दण्डचक्रादिषु शरीरमात्रोपकरणाभिरूपरमगवानपरापरोपकरणैर्धर्मादिभिः शरीरैश्चोपकरणजनाभिमतिरुपलब्धा तत्र, तथा किमत्राप्यस्तु, यद्वा धर्मादिमात्रायैवेति संदेह एव । यदि पुनरन्यदुपकरणं न स्यात् पारिशेष्यव्याख्यानं शोभेत । तस्मादशरीरत्वेऽपि न धर्मादिज्ञानाकृष्टिः, किं पुनस्तदसिद्धौ । अथ मा भूदुपकरणजनतया धर्मादिवेदयिता । नियमेन कार्यजनतया भविष्यति । यतः कर्ता कार्यरूपस्य वेदकः, स एवेश्वरः । इत्यपि न सारम् । यतः कार्यस्य रूपं स्वरूपमात्रमेवोच्यते धर्माधर्महेतुत्वविशेषितं वा । नाद्यः पक्षः । दानहिंसादिकं हि कुर्वन्तो जनास्तं वेदयन्त एव स्वरूपमात्रेण । न च त ईश्वराः । नापि द्वितीयः । यतो न धर्माधर्महेतुत्वेन कार्यरूपनिश्चयस्तत्कारिणोऽप्यवश्य भावी कुम्भकारवत् । न हि कुम्भकारः कुम्भोऽयं धर्महेतुरधर्महेतुर्वेति निश्चिनोति । अथास्ति क्वापि कार्ये धर्माधर्महेतुत्वनिश्चयः । इदं दानादिकार्यं धर्महेतुर्हिंसादिकं त्वधर्महेतुरिति प्रतीतिरिति चेत् । अस्त्येव क्वचित्कार्येऽसौ । परं नास्मादैकान्तिकी सिद्धिः । केषांचित्तन्निश्चयं विनापि कार्यकरणदर्शनात् । तद्वदत्रापि कार्यकरणस्य सम्भाव्यमानत्वात् । ततो न धर्माधर्मयोः कस्यचिज्ज्ञानसम्भवः । तदभावाच्च कथं तदधिष्ठानम् । ततो यथा चेतनानधिष्ठितावपि धर्माधर्मौ कार्याय पर्याप्तुतस्तथा परमाण्वाद्यपि शरीराद्यारम्भे प्रभविष्यति कृतं चेतनेनाधिष्ठायकेन । ननु परमाण्वादेरचेतनस्य चेतनानधिष्ठितस्य स्वयमेव कथं प्रवृत्तिरिति चेत् । अस्तु तावदचेतनयोरपि धर्माधर्मयोश्चेतनेनानधिष्ठितयोरेव कथं स्वयं प्रवृत्तिरिति प्रतिबन्दिन्यायः । ईश्वरस्यैव तु कथं प्रवृत्तिः । नन्वसौ चेतनस्ततो बुद्धिपूर्वं प्रवर्त्स्यतीति चेत् । तर्ह्यसाविष्टानिष्टोपादानपरिवर्जनार्थं प्रवर्त्तमानोऽकृतार्थत्वेनानीश्वरः स्यात् । बुद्धिपूर्विकायाः प्रवृत्तेर्हेयोपादेयजिहासोपादित्से अप्यवश्यमङ्गीकर्तव्ये । यत्र ते तत्राकृतार्थत्वं यत्राकृतार्थत्वं तत्रानीश्वरत्वमिति प्रसज्यते ।

कथमपूर्वकर्मसंचयकर्तृत्वमिति न किंचिदेतत्। तस्मान्न बुद्धिपूर्विकेश्वरप्रवृत्तिः।

स्वभावत्वादेवेश्वरस्य प्रवृत्तिरित्यस्य पक्षस्यान्यान्यपक्षाणां च खण्डनम्।

स्वभावत्वादेवासौ प्रवर्त्तत इति चेत्। एवं सति सतोऽपि चैतन्यस्य प्रवृत्त्यनङ्गत्वादचेतनस्यैव स्वभावः किं नेष्यते, किमदृष्टकल्पनया। कारकशक्तिपरिज्ञानलक्षणस्यास्त्येव चैतन्यस्य प्रवृत्तिं प्रत्यङ्गभावस्तत्परिज्ञानाभावेऽधिष्ठातृव्यापारायोगात्। केवलमिदमित्थं स्वार्थं परार्थं वा करोमीति चेतनाया अभावात्स्वभावतः करोतीत्युच्यत इति चेत्। ननु तत्कारकशक्तिपरिज्ञानं कतिपयकारकशक्तिविषयं समस्तकारकशक्तिविषयं वा। आद्यकल्पनायामधिष्ठातुरसर्वज्ञत्वम्। किं चैतन्नित्यमनित्यं वा। नित्यं चेत्, तदा कारकशक्तिपरिज्ञानस्य नित्यत्वात्सर्वदा तत्कार्यस्योत्पत्तिः स्यात्। अथ न कारकशक्तिपरिज्ञानमित्येवं कार्यस्योत्पत्ति, किन्तु यदा कारकं तेनाधिष्ठितं भवति, न च यज्ज्ञानं तदधिष्ठीयत एवेति नियमः, किन्तु ज्ञानमेवाधिष्ठीयत इति, ततो न कश्चिद्दोषः। तदसत्। यतः प्रयत्नगोचरीभूयमापन्नत्वमधिष्ठितत्वमुच्यते। प्रयत्नस्यापि च नित्यत्वात्तदवस्था सदा तत्कार्योत्पत्तिः। अथानित्यं तत्, यदा हि यत्कारकं यत्कार्यमुत्पादयति तच्छक्तिपरिज्ञानमपि तदैवास्योत्पद्यते। तदप्ययुक्तम्। यतो यदि कारकं तावत्स्वयमेव कार्योत्पादनप्रागल्भ्यमभ्यस्यति तदा तच्छक्तिपरिज्ञानेन सिद्धोपस्थायिना किं नाम कर्त्तव्यम्। अथ यदा यत्कारकशक्तिगोचरं संवेदनं जायते तदा तत्कारकं कार्यं करोतीत्युच्यते। नन्वेतस्य विज्ञानस्य प्रतिनियतकारकशक्तिगोचरतायां किं नियामकम्। न खल्वेतदैन्द्रियकं मानसं वा। तद्धि यत्र यत्रेन्द्रियं मनो वा व्यापिपर्त्ति तत्र तत्र समुत्पाद्यत इति युक्तम्। ईश्वरस्य त्विन्द्रियमनसोरभावात्कथमेवं प्रतिनियमः। अथ समस्तकारकशक्तिविषयं तत्परिज्ञानम्। ननु तदपि नित्यमनित्यं वा। यद्यनित्यम्।

[illegible]

[illegible] तच्छक्तिपरिज्ञानमपि [illegible]। तदुक्तम्। यतो यदि कारकं [illegible] तदा तच्छक्तिपरिज्ञानेन [illegible] किं नाम कर्तव्यम्। अथ यदा यत्कारकशक्तिगोचरं संवेदनं जायते तदा तत्कारकं कार्यं करोतीत्युच्यते। नन्वेतस्य विज्ञानस्य प्रतिनियतकारकशक्तिगोचरतायां किं नियामकम्। न खल्वेतदैन्द्रियकं मानसं वा। तद्धि यत्र यत्रेन्द्रियं मनो वा व्यापिपर्ति तत्र तत्र समुत्पाद्यत इति युक्तम्। ईश्वरस्य त्विन्द्रियमनसोरभावात्कथमेव प्रतिनियमः। अथ समस्तकारकशक्तिविषयं तत्परिज्ञानम्। ननु तदपि नित्यमनित्यं वा। यद्यनित्यम्।

[illegible]

... चेत्, तत्रापि ... । अतो ... नान्यदन्यत्... । एतेन तदुपादाना ... विचित्रमद्कारित्वमित्यादि धर्माधर्मौ चेतनाधिष्ठितौ प्रवर्तेते अचेतनत्वादित्यादि च । किं च धर्माधर्मयोरचेतनत्वं सर्वथा स्यात्कथञ्चिद्वा । आद्यकल्पे प्रतिवाद्यसिद्धो हेतुः । चेतनादात्मनः कथञ्चिदभिन्नयोर्धर्माधर्मयोरपि चेतनत्वेन जैनैः स्वीकरणात् । द्वितीयपक्षे तु बाधासिद्धिः । कथञ्चिदचेतनत्वस्य धर्माधर्मयोर्भिन्नतामसिद्धेः ।

---

१ ' सिद्धिकर्मकरादि ' इति म. पुस्तक पाठः ।

तिपुरारिनिकुलावचूलसिद्धौ समयो य पुनरोच्यत प्रमाणम् ।
ननु तस्य सर्वे प्रमाणभावं परत: किं यदि वा स्वतो ब्रुवीथा. ॥४११॥

विकल्पे प्राचि संवादाद्विसंवादव्यपायत ।
आप्तेन गदितत्वाद्वा स्यात्प्रामाण्यविनिर्णयः ॥ ४१२ ॥

समानोऽस्ति न तावदत्र निखिलप्रोक्तोपपत्तिक्षया-
देकत्र क्वचिदस्ति दृष्टविषये तस्यैव चेत्किं तत. ।
तद्वेक न समस्ति सत्यमुदितं लोकायतानामपि
ग्रन्थे किं च ततो यतोऽपि स भवेत्सत्यः समन्तादपि ॥४१३॥

विसंवादाभाव. पुनरिह कथं निर्णयपदं
प्रसर्पेत् ब्रूयाश्चेत् क्वचन तदनालोकनवशात् ।
त्वदीयं तन्त्रत्वाद्व्यभिचरति विश्वस्य तु न त-
द्विना विश्वज्ञातृन् प्रभवति सुविज्ञातुमपरः ॥ ४१४ ॥

आप्तेन गदितत्वात्तु तत्प्रामाण्यस्य निश्चये ।
परस्पराश्रयाभिख्याद्दोषान्मोक्ष. कथं भवेत् ॥ ४१५ ॥

आप्तसिद्धौ हि तत्प्रोक्तशब्दस्य स्यात्प्रमाणता ।
सत्यां च तस्यामाप्तस्य सिद्धि. स्यादपकल्मषा ॥ ४१६ ॥

न स्वतस्तु समयप्रमाणतामक्षपादतनयाः प्रपेदिरे ।
आगमादपि पुरारिसाधनं धीमता त्वनुपपद्यते कथम् ॥ ४१७ ॥

एवं च—

कार्यत्वादिविचित्रयुक्तिपटलीकोदण्डयष्टि. स्फुट
स्तेयं सम्प्रति दुष्टदूषणगुणैर्भिन्ना दमज्जे अगात् ॥
तस्मादस्तु कथं समस्तजगता निर्वर्तनैकाग्रणी-
श्चन्द्रार्धाभरणो महेशनिखिलविदि.संशय यद्वशात् ॥ ४१८ ॥

केचित्कथयन्ते यदीव तावत् केचित्पुनर्नन्दनमामुनन्ति ॥
कुम्भोद्भवादन्यम नदेत्स कश्चिद्वादिनिन्दितं स्तन. . . . ॥ ४१९ ॥

अत्र कापिलः कश्चिदाह ।

सेश्वरसांख्यमतमुपन्यस्य तत्खण्डनमि- त्याह ।

कापिले दर्शनेऽपि प्रतिष्ठामतितिष्ठति ॥
प्रवादिनः पराकर्तुमीश्वरं क्षमीश्वराः ॥४२०॥

तथा चाह पतञ्जलिः, "क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः" इति । तत्र च 'अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः' । अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या । दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतैवास्मिता । दृक्शक्तिरात्मा दर्शनशक्तिर्बुद्धिस्तयोरेकात्मतेव या मोहाद्भानस्य स्मिता । सुखानुशायी रागः । सुखनिर्नन्धलक्षणश्चित्तधर्मोपरागः । दुःखानुशायी द्वेषः । दुःखजनके पदार्थे हेयत्वनिबन्धो द्वेषः प्रसिद्धः । स्वरसवाही विदुषोऽपि तथा रूढोऽभिनिवेशः । स्वरसवाही कारणनिरपेक्ष एव न केवलमविदुषो विदुषोऽपि तथा तेनात्मना रूढोऽभिनिवेशः । यथा जन्मनः प्रभृति प्राणिनां मरणत्रास इति । कर्माणि शुभाशुभानि । तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः । आशया नानाविधास्तदनुगुणाः संस्काराः । तैरपरामृष्टोऽनलिनीकृतो यः स ईश्वर इति । न चेत्थं तदपरामृष्टताविशेषे मुक्तात्मनामीश्वरत्वं प्रसज्यतेत्यभिधातव्यम् । तेषां सर्वदैव बन्धेनापरामृष्टताया असम्भवात् । बन्धत्रयस्य प्राकृतिकवैकारिकदाक्षिणसञ्ज्ञस्य मुक्तेः पूर्वं तेषां सद्भावात् । तत्र प्रकृतावात्मनो ज्ञानाद्ये प्रकृतिमुपासते तेषां प्राकृतिको बन्धः । यत पुराणे प्रकृतिलयान्प्रत्युच्यते, " पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः " इति । वैकारिको बन्धस्तेषां ये विकारानेव भूतेन्द्रियाहङ्कारबुद्धीः पुरुषबुद्ध्योपासते । यान्प्रतीदमुच्यते " दशमन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥ १ ॥ बौद्धाः शतं सहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः " इतीष्टापूर्ते दाक्षिणः । "पुरुषतत्त्वानभिज्ञो हीष्टापूर्तकारी कामोपहतमना बध्यत"

१ पातञ्जलदर्शने १।२४. २ पा. द. २-३.

सिद्धस्तस्मादणिमलघिमाद्यष्टभोगांशशाली
कर्मक्लेशैर्न खलु कलितः सोऽत्र देवः कथाऽसौ ॥ ४२१ ॥
स्वप्नक्रियाविरचनप्रगुणाशयेन
श्रद्धाजडेन भवता गदितं यदत्र ॥
किंचित्सखे कपिलदर्शनबद्धबुद्धे
तद्दूष्यमाणमधुना शृणु सावधानः ॥ ४२२ ॥

तथा हि यत्तावदवादि क्लेशेत्यादि तत्रोपपत्तिपथमवतरति । यतः क्लेशादिभिरपरामृष्टत्वमात्रं तस्य स्वरूपं तस्मिन्सत्यशेषज्ञत्वं वा । प्रथमपक्षे मुक्त एवासौ स्यात्तैरपरामृष्टत्वात्तदन्यमुक्तवत् । न पुनरीश्वरः । अन्यथा तदन्यमुक्तानामपीश्वरत्वप्रसक्तिः । सर्वदा तैरपरामृष्टत्वे सत्यशेषज्ञत्वं तस्य स्वरूपं वक्तव्यम् । तत् कुतः सिद्धम् । अशेषकर्तृत्वादैश्वर्याश्रयत्वाद्वा । प्रथमपक्षे स किं स्वतन्त्रः सर्वं कार्यं कुर्यात्, प्रकृतिपरतन्त्रो वा । यदि स्वतन्त्रः, तदा नैयायिकाद्यभ्युपगतगिरीशान्न विशिष्यत इति तद्दूषणेनैव दुष्टताऽस्य प्रतिपत्तव्या । अथ प्रकृतिपरतन्त्रः, तदपि न सुसूत्रम् । प्रकृतेः स्वरूपत एवासिद्धेरसिद्धिश्चास्याः पुरतः पराकरिष्यमाणत्वात् । प्रकृतिपरतन्त्रता च त्रिलोचनस्याऽतिशयाधानान्मिलित्वैककार्यकारित्वाद्वा स्यात् । न प्रथमपक्षः श्रेयान् । सर्वथा नित्यत्वेनाविकारिणः शङ्करस्य प्रकृत्यातिशयाधानासम्भवात् । द्वितीयपक्षोऽपि न ज्यायान् । सकलकार्याणां यौगपद्येनोत्पत्तिप्रसक्तेः । अप्रतिहतसामर्थ्यस्य शङ्करप्रधानाख्यकारणयुग्मस्य नित्यसन्निहितत्वेनाविकलकारणत्वात्तेषाम् । अथ यद्यपि कारणयुग्ममेतन्नित्यसन्निहितं तथापि सकलकार्याणां न यौगपद्येनोत्पत्तिः यस्मादीश्वरस्य प्रधानगतास्त्रयो गुणाः सहकारिणः सन्ति रजःप्रभृतयः । तेषां च क्रमेणोद्भूतवृत्तित्वात्कार्येष्वपि क्रमो भवति । तथा हि यदोद्भूतवृत्तिना रजसा युक्तो भवति भर्गस्तदा सर्गहेतुः कार्याणाम् । यदा तथाविधेन सत्त्वेन संसृज्यतेऽसौ तदा स्थितिहेतुस्तेषाम् । यदा पुनस्तादृशेन तमसा

[illegible]

त्यानित्येन सम्बन्धः । तदभावात् । ईश्वरोद्देशेनास्याः प्रवृत्तेरसम्भवात् । पुरुषार्थकर्तव्यतावशेन हि प्रकृते प्रवर्तमानाया बुद्धेरस्यो विकारा व्यक्तिमासादयन्ति । न चेश्वरस्य कश्चित्पुरुषार्थः कर्तव्योऽस्ति । नित्यमुक्तत्वेनास्य कृतकृत्यत्वात् । कथं तमुद्दिश्य बुद्धिः प्रवर्तेत । अप्रवृत्ताया चास्याः कथं तस्यैश्वर्यसम्भवः । तदैश्वर्याभावादपि तस्य सर्वज्ञत्वसिद्धिः । एवं च, ऐश्वर्ययोगाच्चायमीश्वर इत्यादिकं नन्वीश्वर इत्यन्तं सर्वं प्रत्युक्तमवगन्तव्यमिति ।

1 'सम्बन्धसद्भावात्' इति प. भ. पुस्तकयोः पाठः ।

भो भोः सांख्यास्तदयमियता विस्तरेण व्यपास्तः
सर्वः सम्यग्भवदभिहितः पूर्वपक्षप्रबन्धः ।
एवं चैताः सितकरकलामौलिसंसिद्धिवार्ताः
कीर्वैरन्तर्झटिति भवता पश्यतामेव याताः ॥ ४२३ ॥ २६ ॥

विक्षिप्य तीर्थिकमतान्यखिलानि युक्त्या
सर्वज्ञसाधनमिदं विहितं यदित्थम् ।
तद्भुक्तवैव कवलैः पुनरस्य भुक्तौ
सार्वज्ञ्यमेति घटना न कथञ्चनापि ॥ ४२४ ॥

इति ब्रुवाणमाशाम्बरं प्रत्याह—

न च कवलाहारवत्त्वेन तस्याऽसर्वज्ञत्वं, कवलाहारसर्वज्ञत्वयोरविरोधादिति ॥ २७ ॥

तस्याऽर्हतः । शेषमुत्तानार्थम् ।

नन्वविरोधादित्यसिद्धम् । तयोर्विरोधसाधकस्यानुमानस्य सद्भावात् ।

छद्मस्थाद्विजातीयत्वेन केवलिनः कवलाहारनिषेध इति दिगम्बरपूर्वपक्षस्य विस्तरतः उपपादनम् ।

तथा हि विवादास्पदं केवली कवलाहारवान्न भवति छद्मस्थाद्विजातीयत्वात् । यः पुनः कवलाहारवान् स न छद्मस्थाद्विजातीयो यथास्मदादिः । छद्मस्थाच्च विजातीयः केवली तस्मात्कवलाहारवान्न भवतीति । न चात्र हेतोरसिद्धत्वमुद्भावनीयम् । वादिप्रतिवादिभ्यां छद्मस्थाद्विजातीयत्वस्य केवलिनि प्रतिपन्नत्वात् । अन्यथा छद्मस्थ इव केवलिन्यप्यकेवलित्वप्रसक्तेः । न च केवली कवलाहारवान्, देहित्वादस्मदादिवदित्यनुमानबाधितत्वं पक्षस्य शङ्कनीयम् । देहित्वस्य त्रिदशादिभिर्व्यभिचारात् । ते हि देहिनोऽपि च कवलाहारवन्तो न भवन्ति । कवलाहारविलक्षणाहारवत्त्वेन तेषां परमागमे प्रतिपादनात् । ननु केवलिनः कवलाहारवत्त्वं यदि नाभ्युपेयते तदा

१ दिगम्बरम् ।

कथं तस्य शरीरे औदारिकत्वव्यपदेशः स्यादित्यपि नारेकणीयम्[1]। न खलु तत्र कवलाहारनिबन्धनमौदारिकव्यपदेशं प्रतिजानते सन्तः। किं तर्हि प्रधानपुद्गलारब्धत्वनिबन्धनम्। उदारैः सर्वपुद्गलराशिमध्यप्रधानैः पुद्गलैरारब्धमौदारिकमिति व्युत्पत्तेः। यदपि " सुहुमिगिन्दियपभई जावसजोगिकेवलित्ति सव्वे आहारगा जीवा " इत्यनेन वचनेनैकेन्द्रियप्रभृतीनां सयोगिपर्यवसानानां प्राणिनामाहारवत्त्वेन सूत्रे[2] प्रतिपादनात्कवलाहारित्वं केवलिनः सितवाससः प्रतिपेदिरे। तदपि सूत्रार्थानवबोधविजृम्भितम्। तत्र हि सूत्रे भगवतः केवलिन एकेन्द्रियादिभिः सह निर्देशान्निरन्तराहारोपदेशाच्च शरीरप्रायोग्यपुद्गलग्रहणमात्रमाहारत्वेन विवक्षितम्। अन्यथा निरन्तराहारः कवलाहारेण भगवान्केवली भवेत्। न चैतदिष्टं भवद्भिरपि। अथैकेन्द्रियादिभिः सह निर्देशेऽपि निरन्तराहारोपदेशेऽपि च सूत्रे यथासम्भवमाहारवत्त्वव्यवस्थितेः केवलिनः कवलाहारोऽपि कादाचित्को व्यवस्थाप्यते। इतरथाऽस्मदादेरिव तस्य दीर्घकालं देहस्थितेरभावप्रसंगादित्यभिधीयते। तदपि न परीक्षाक्षमम्। एवं हि सर्वज्ञतानिश्चयोऽपि तत्र दुर्लभः स्यात्। कावलिकाहारोपलब्धशरीरेऽस्मदादावसर्वज्ञत्वस्यैवोपलम्भात्। समाकर्ण्यते च समये कावलिकाहारं विनाऽप्यौदारिकदेहावस्थानातिशयः प्रथमतीर्थाधिनाथप्रमुखाणाम्। तथा हि।

श्रीनाभेयजिनेश्वरः किल पुरा पीनांसपीठीं लुठत्
कालिन्दीजलनीलकुन्तलजटाजालं सलीलं वहन्[3] ॥

---

१ न शङ्कनीयम्। २ तत्त्वार्थ अ. २ सू. २.

३ चैत्रबहुलस्य अष्टमीदिवसे दिवसस्य पश्चिमे भागे सुदर्शनाया नाम शिबिकाया देवमनुजासुरसहितया पर्षदा-जनश्रेण्या समनुगम्यमानमार्गः यावत् विनितायाः नगर्याः मध्यभागेन निर्गच्छति निर्गत्य यत्रैव सिद्धार्थवनमुद्यानं यत्रैव अशोकनामा प्रधानवृक्षः तत्रैवोपागच्छति। उपागत्य अशोकवृक्षस्याधः यावदात्मनैव चतुर्मौष्टिकं लोचं करोति। चतसृभिर्मुष्टिभिर्लोचे कृते सति अवशिष्टां एकां मुष्टिं सुवर्णवर्णयोः स्कन्धयोरुपरि लुठन्तीं कनककलशोपरि विराजमानां नीलकमलमालामिव विलोक्य हृष्टचित्तस्य शक्रस्य आग्रहेण रक्षितवान्।

प्रव्रज्यासमनन्तरं निरशन: सम्पूर्णसंवत्सर
म्लेच्छप्रायबहुप्रकारविषयेष्वेको विहारं व्यधात् ॥ ४२५ ॥
एवं बाहुबली मुनि. स भगवान्नानाविधै पक्षिभि-
श्चञ्चत्कूर्चकचप्रपञ्चरचितप्रालम्बिनीडव्रज ॥
कायोत्सर्गविधौ स्थित. स्थिरमतिर्वर्षोपवासान्व्यधा- ५
दुद्दामातिशयान्सखे कति यतीन्यद्वेदृशान्ब्रूमहे ॥ ४२६ ॥

१ भगवाथान्नपानादिदानाकुशलै समृद्धिमद्भिर्जनैर्वस्त्राभरणकन्यादिभिर्निम-न्त्र्यमाणोऽपि योग्या भिक्षा अलभमानोऽदीनमना कुरुदेशे हस्तिनागपुरे प्रविष्ट । तत्र च बाहुबलिसुतसोमप्रभसुत: श्रेयांसो युवराज । स च मया श्यामवर्णो मेरु-रमृतकलशेनाभिषिक्तोऽतीव शोभितवानिति स्वप्न दृष्टवान्। सुबुद्धिनामा नगर-श्रेष्ठी सूर्यमण्डलात्स्रस्त किरणसहस्र पुन श्रेयांसेन तत्र योजित ततस्तदतीव शोभत इति स्वप्नमैक्षत्। राजापि स्वप्ने महापुरुष एको रिपुबलेन युध्यमान श्रेयांससहायाज्जयी जात इति ददर्श । त्रयोऽपि प्रातः सभाया सम्भूय स्वप्नान् परस्परं न्यवेदयन्। ततो राजा कोऽपि श्रेयांसस्य महान् लाभो भावीति निर्णीय विसर्जितायां पर्षदि श्रेयांसोऽपि स्वभवने गत्वा गवाक्षस्थ स्वामी न किंचिद्गृह्णातीति जनकोलाहल श्रुत्वा स्वामिन वीक्ष्य च मया क्वापीदृश नेपथ्य दृष्टपूर्व इतीहापोह कुर्वन् जातिस्मरण प्राप । अहोऽहं पूर्वभवे भगवत. सारथिर्भगवता सह दीक्षा गृहीतवान्। तदा च वज्रसेनजिनेन कथितमासीत् यदय वज्रनाभो भरतक्षेत्रे प्रथमो जिनो भावीति स एष भगवान् तदानीमेव नस्यैको मनुष्य. प्रधानेक्षुरस-कुम्भसमूहप्राभृतमादायागत । ततोऽसौ तत्कुम्भमादाय भगवन्' गृहाणेमा योग्या भिक्षामिति जगाद । भगवताऽपि पाणी प्रसारितौ निसृष्टश्च तेन सर्वोऽपि रस । न चात्र बिन्दुरप्यध पतति । किन्तूपरि शिखा वर्धते । ततस्तेन रसेन भगवता सांवत्सरिकतप.पारणा कृता ।

२ भरतबाहुबलियुद्धवर्णने यथा—बाहुबलि क्रोधान्धदर्पोद्धुर. सन् स्वसैन्ययुत सम्मुखमागत्य भरतेन सह द्वादशवर्षा यावद्युद्धमकरोत् पर न च हारित । तदा शक्रेणागत्य भूयस्तरजनसंहारं भवन्त जात्वा दृष्टिवाङ्मुष्टिदण्डलक्षणाश्चत्वारो युद्धा. प्रतिष्ठिता तेष्वपि भरतस्य पराजयो जज्ञे । तदा भरतेन क्रोधान्धेन बाहु-बलिनः उपरि चक्र मुक्त परमेकगोत्रीयत्वात्तत्त न पराभवत् । तदाऽमर्षवशा-द्भरत हन्तुमना मुष्टिमुत्पाट्य यावन् बाहुबलिरहो पितृतुल्यज्येष्ठभ्रातृहनन ममानु-चितमेव । उत्पातिता मुष्टिरपि कथ मोघा भवेदिति विचार्य स्वशिरसि ता मुक्त्वा लोच कृत्वा सर्व च त्यक्त्वा कायोत्सर्ग चक्रे ।

[illegible]

[illegible]

[illegible] ॥ ६९ ॥

[illegible] ॥ ७० ॥

[illegible] ॥ ७१ ॥

परितला शल्मा प्ररोहाणि हन गता ।
पुरोहशाखातलाचरा [illegible] ॥ ७२ ॥
उपयु पार्श्वोत्तर [illegible] ।
चलच्छत्तरङ्गाणां अदृश्या दर्शनीयता ॥ ७३ ॥
प्रचकिरे कुशनाथ तद्देहे नाडिमकुल ।
परस्परानिरोधेन ते श्येनचटकादयः ॥ ७४ ॥
अरण्ये कीकिकेदातत्रस्तान्मन्नमहोरागाः ॥
पर्णीवितानगहने समारोहान्महत्तराः ॥ ७५ ॥
शरीरमधिरूढैस्तैर्लम्बमानैर्भुजङ्गमैः ॥
बभौ बाहुबलिर्बाहुसहस्राणि धारयन् ॥ ७६ ॥
पादपर्यन्तवल्मीकविनिर्यातैर्महोरगैः ॥
पादयोर्विष्टयाचक्रे सपादकटकैरिव ॥ ७७ ॥

[illegible]

[illegible] हारोऽपि न विरुध्यते तथा केवलिनोऽपि नाम्ना विरोधः। न च नास्मदादीनाम[illegible] "[illegible]" इति प्रभृतिशब्देन तेषां सूचनात्। तस्मादाहारसामान्यमिह नि[illegible]सितम्। तत्र यदि कवलाहारोऽपि केवलिनि स्वकारणोपढौकित स्यात्तदा किं नाम दूषणं भवेत्? "[illegible] केवलिनो समुद्देश्या" इत्याद्यागमोऽपि च श्रूयते सोऽपि केवलिनः कवलाहारा-

१ अस्मन्मुद्रापिततत्त्वार्थाधिगमटीकासु पृ. ५०. २ दिगम्बरत्वात् ३ [illegible]' इति पाठः. सूत्रकृता० श्रु. २ अ ३.

मुक्त एव। यतोऽत्र विग्रहगत्यापन्नादिव्यतिरिक्तप्राणिनामाहारमात्रेणाहारकत्वमुक्तम्। तत्र च कवलाहारस्याप्यविरोधः। विरोधे तु न्तोऽप्येतादृशस्यैवाहारस्यापत्त्या प्रतिदिनं प्रतिगृहं प्रतिबुद्धविशुद्धश्रद्धानबन्धुरश्राद्धपाणिपद्मोपनीयमानप्रबलविगलदाज्यस्निग्धमुग्धाहाराभ्यवहारप्रतिहारः प्रसज्येत। अथात्रापि यथा सम्भवनाहारव्यवस्थानादन्नादीनां कवलाहारोऽपि कल्पते ननु केवलिन इति चेत्। ननु कुतः केवलिनः कवलाहारासम्भवः। मोहाभावादिति चेत्। न, मोहे क्षुत्कारणत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात्। यदप्यवाचि, अन्यथा निरन्तराहारः कवलाहारेण भगवान् केवली भवेदिति। तदपि न सुव्यवस्थितम्। विशिष्टाहारस्य विशिष्टकारणप्रभवत्वाद्विशिष्टकारणस्य च प्रतिक्षणमसम्भवाद्भगवति कवलाहारस्य कादाचित्कत्वोपपत्तेः। यस्तु पुद्गलादानलक्षणो लोमाद्याहारस्तस्य प्रतिक्षणमपि तत्र सद्भावो न विरुध्यते। प्रतिक्षणभाविस्वकारणाधीनप्रवृत्तिकत्वात्। यच्चान्यदाशङ्कितं यथासम्भवनाहारव्यवस्थितेरित्यादि तदयुक्तमेव। न हि देशोनपूर्वकोटीं यावद्विशिष्टाहारमन्तरेणौदारिकशरीरस्थितिः सम्भविनी। निरुपक्रमायुष्कत्वात्केवलिन सम्भवत्ययमिति चेत्। ननु निरुपक्रमायुष्कत्वं छद्मस्थावस्थायामप्यस्त्येव तत्कस्मात्तदापि भोजनं कुतः कुर्यात्। तदन्तरेणापि देहस्थिते सम्भवात्। न किं निरुपक्रमायुष्कत्वं देहस्थितेः कारणं न भवतीत्यभिप्रायो भवताम्। नैवम्। किन्तु यथा स्वकारणसद्भावाच्छद्मस्थावस्थायामसौ निरुपक्रमायुष्कत्वेऽपि भुंक्ते तथा तत एव केवलिदशायामपि भुञ्जानः कथं निषिध्यत इत्यभिप्रायः। ननु छद्मस्थावस्थायां मोहनीयकर्मकर्मोदयजनितमधुरादिरसास्वादलौल्यातिरेकात्कवलनं कुरुतेऽसौ न केवल्य-

---

१ [illegible] स्तुतादिनिरस्तार्धाभिनन्द्नेषु पृ. ४८ टि० २ [illegible] पृ. १०. [illegible] न देवा [illegible] । [illegible] विशेषाः [illegible] ।

[illegible]

सर्वत्र सर्वदाऽग्निजन्यत्वादेव धूमस्योत्पत्तिस्तदुत्पत्तिकस्याधूमजन्यत्वादिति न धूमादेरग्न्याद्यनुमाने व्यभिचार इति चेत् । तन्न । अस्य न्यायस्यान्यत्रापि समानत्वात् । विशिष्टाहारिकशरीरस्थितेर्हि विशिष्टाहारमन्तरेणापि भावे विशिष्टाहारिकशरीरस्थितिरेवासौ न भवेत् । न चात्यन्तविजातीयत्वं तस्याः केवलिनीत्यभिहितमेव । सर्वथा समानजातीयत्वं तु महानसमेदिनीधरकन्धरोपलब्धधूमयोरपि न सम्भवति ।

1 अस्मन्मुद्रापितप्रमाणमीमांसाया पृ. १८ टिप्पन्याम् ।

[illegible]

[illegible] भवमात्र । परिकल्पित इति भवः ।

भो भगवन्त सन्त्या [illegible] ॥

एकादशशब्दाच [illegible] ॥ ८३० ॥

नाप्यसौ सम्भवी । [illegible] प्रदर्शितत्वात् । अपि चैकादशेत्यत्र नञ् दशशब्देन सम्बद्ध्य पर्युदासः प्रसज्यो वा भवेत् । पर्युदासश्चेत्, तदा दशसदृशा नवादय एकादश एकादशादयो

१ [illegible] । २ तत्त्वार्थ. ९।११. ३ तत्त्वार्थ [illegible] ९।१० ४ तत्त्वार्थ श्लो. वा. ९।११. ५ तत्त्वार्थसूत्रे ९-१ इत्यत्र द्रष्टव्यम् ।

[illegible]सूत्रवाच्याः स्युः । ततश्चैकेनाधिका अदशेति विग्रहे दशा-
दीनां द्वादशादीनां वा परीषहाणां तत्र विधानसद्भावात्कथमेकादशपरी-
षहा जिने [illegible]ताऽस्य सूत्रस्य स्यात् । प्रसज्यश्चेत्, तर्हि दशेति समासो न
स्यादिति । नञ् समासप्रतिषेधात् । सत्यपि चास्मिन् [illegible] दश-
[illegible]नाबोधकतायामेकेनाधिका अदशेति उपमानिर्देश्यैकशब्देन
[illegible] सङ्गतिः स्यात् । तदयं तपस्वी स्वकीयदर्शनाभिनिवेशविनिर्मुक्त-
[illegible] कागतुमावकल्पनैरात्मानं विडम्बयति । यत्पुनरेकादशजिन
इति सूत्रव्याख्यानं स्वमनीषाकल्पितमनिन्द्यमिदं निजगाद विद्यानन्दः,
तदपि जिनेन्द्रे क्षुधादयोऽपि नाभूवन् । मोहरहितस्य वेदनीयस्य तत्र
सतोऽपि तज्जननासमर्थत्वात् । तथाप्रनिद्रोदासीनावस्थपुरुषवत् । स-
त्त्वेनात् । उपचारेण तत्र तेषामभिधानात् । सकलार्थनाज्ञानावरणो-
[illegible]स्य चित्तवृत्तिनिरोधाभावेऽपि ध्यानाभिधानवत् । किं तदुपचा-
रनिमित्तमिति चेत्, तत्सामान्येकादशवेदनीयसद्भाव इति । [illegible]
[illegible] विद्यानन्द [illegible]
[illegible] तत्र [illegible] एकादशवेदनीयसद्भाव [illegible]
[illegible]

[illegible] अन्यथा तद्भावाया अपि मोहाभावत्वं स्यात् । ननु भगवतः क्षुदुपगमेऽशेषज्ञत्वादिविरोधः क्षुदुदयेऽस्मदादिवत्र ज्ञानदर्शनवैकल्यादेः प्रसङ्गात् । तदसमीचीनम् । ज्ञानावरणादिप्रक्षये जातायामपि क्षुधि तत्क्षयायोगात् । तत्क्षयो हि ज्ञानावरणादिकर्मोदयनिबन्धनोऽतोऽस्मदादौ तदुदयातिशयात्तत्क्षयातिशयो युक्तो भगवति तु तदावरणादेरशेषस्यापगमात्सत्यामपि क्षुधि न ज्ञानादिक्षयः । न ह्यग्न्यभावे सत्यपीन्धने धूमो भवति । तदेव प्रमाणोपपन्नत्वादिति क्षुदभावसाधको हेतुरसिद्धः । तथा च कथं भुक्तिप्रतिषेधः । भुक्तिसाधकञ्चैतत्प्रमाणम् । विवादविषयापन्ने केवलिनि कदाचित्कवलाहारभुक्तिरस्ति । अविकलकारणत्वात् । यद्यत्राविकलकारणं तत्तत्रास्ति । यथा क्वचित्प्रदेशेऽङ्कुरः । तथाभूता च कदाचित्कवलाहारभुक्तिर्विवादविषयापन्ने केवलिनि ।

---

१ आहारादिग्रहणविधे. । २ 'ज्ञानादिक्षयाः' इति भ पुस्तके पाठः ।

ततश्च केवलिनि तत्कारणस्य पीडाविशेषस्य सद्भावाद्बुभुक्षाऽस्तीति व्यवह्रियते । एतेन योन्यादिषु रन्तुमिच्छा रिरंसेत्यादि नग्नाटस्य भाण्डविद्यापाण्डित्यं विडम्बितमवसेयम् । यच्चाकाङ्क्षात्वादिति प्रोक्तम् । तत्र प्रत्यक्षबाधा पक्षस्य, प्रबलजाज्वल्यमानजाठरजातवेदसः पुंसः प्रतिपक्षभावनालक्षेणाऽपि बुभुक्षाया निवृत्तेरननुभूयमानत्वात् । ततो न बुभुक्षा मोहनीयकार्यम् ।

प्रभाचन्द्रकल्पितानां केवलिनि बुभुक्षादि प्रतिक्षेपकानुमानानां खण्डनम् । तथा प्रमेयकमलमार्तण्डे तेनैवोक्तस्य केवली न भुङ्क्ते इत्यस्य खण्डनम् ।

यानि चैतानि तेनैवोक्तानि साधनानि । न बुभुक्षावान् केवली, तद्विरोधिनिर्मोहस्वभावोपेतत्वात्, यो यद्विरोधिस्वभावोपेतो नासौ तद्वान्, यथोष्णस्पर्शस्वभावोपेत. कश्चित्प्रदेशो न शीतस्पर्शवान्, तथा तद्विरोधिनिर्मोहस्वभावोपेतश्च केवली, तस्मान्न बुभुक्षावानिति । यद्दुःखरूपं न तत्तत्र सम्भवति, यथा कामपीडादि, दुःखरूपा च क्षुदिति । तथा यत्राऽनन्तं सुखं न तत्र दुःखलेशोऽप्यस्ति, यथा सिद्धेषु, अनन्तसुखं चाऽर्हतीति । यत्र यद्विरोधि बलवदस्ति न तत्राभ्युदितकारणमपि तद्भवति, यथाऽत्युष्णप्रदेशे शीतम्, अस्ति च क्षुद्दुःखविरोधि बलवत्केवलिन्यनन्तं सुखमिति । यत्कार्यविरोध्यनिवर्त्त्यं यत्रास्ति तदविकलमपि स्वकार्यं न करोति । यथा श्लेष्मादिविरुद्धानिवर्त्त्यपित्तादिविकाराक्रान्ते पुरुषे न दध्यादि श्लेष्मादि करोति । वेद्यफलविरुद्धानिवर्त्त्यं च सुखं भगवतीति । तानि सर्वाण्यप्यसिद्धत्वाद्यशेषदोषदुष्टत्वात्साधनाभासानि । तथा हि तद्विरोधिनिर्मोहस्वभावोपेतत्वादिति प्रथमसाधनं विशेषणासिद्धम् । तद्विरोधित्वस्याप्रसिद्धेः । न खलु बुभुक्षाया निर्मोहस्वभावेन सार्धं विरोधगन्धोऽप्यस्ति । वीतमोहे भगवति वेदनीयकर्मोदयनिबन्धनाया बुभुक्षायाः प्रसाधितत्वादिति । दुःखरूपत्वाख्यसाधनमप्यनैकान्तिकम् । शीतोष्णबाधया व्यभिचारित्वात् । शीतोष्णबाधा दुःखरूपाऽथ च भगवति समस्ति । न च तस्या अपि तत्राऽसम्भव इति

अनन्तवीर्यप्रभृतिप्रणीता कुहेतवः केवलिभुक्तिसिद्ध्यै ॥
अन्येऽपि ये तेऽपि निवारणीयाः स्वयं सुतर्कोज्ज्वलबुद्धिशौण्डैः॥४३५॥

यतः,—

मिथ्याभिमानानलधूमधोरणीभिर्दिगम्बरैः सार्धमनुद्धुराणाम् ॥
श्वेताम्बराणां कलहातिरेकः पदे पदे कीदृग एव भाति ॥ ४३६ ॥
जिनागमार्थानुगमप्रधानः संदर्शितो यस्त्विह तर्कलेशः ॥
स सङ्गतोऽन्यो यदि चेति तत्त्वविचारविध्यन्त्यनुयोगवृद्धाः ॥४३७॥

तदेवं केवलिभुक्तिकारणस्योपपादितत्वात्सिद्धोऽविकलकारणत्वा-दिति हेतुः। नापि विरुद्धः। सपक्षे वर्तमानत्वात्। नाप्यनैकान्तिकः। सुरसरणिसरोरुहादेर्विपक्षादत्यन्तं व्यावृत्तत्वात्।

इत्थं प्रत्याव्रूढं समन्तदूषणकलङ्ककणतोऽपि ॥
साधनमेतन्नूनं केवलिभुक्तिं प्रसाधयति ॥ ४३८ ॥

केवलिभुक्तावनुमानम्।

अथ चेदमनुमानं केवलिभुक्तौ। विवादः केवली कदाचित्कव-लाहारवान्, केवलित्वे सति दीर्घतनुस्थितिमत्त्वात्, यः कदाचित्कवलाहारवान्न भवति स न केवलित्वे सति दीर्घतनुस्थितिमान्, यथा परमाणुः, न च न केवलित्वे सति दीर्घतनुस्थितिमान्विवाद केवली, तस्माद्यथोक्तसाध्य-सम्पन्नः। अयोगिप्रमत्तसमुद्घातकेवलिसिद्धानां पक्षव्यवच्छेदार्थं विवादग्रहणम्। तथा केवल्याहारवत्त्वप्रसङ्गनिवृत्त्यै कदाचिदिति साध्यविशेषणम्। दीर्घतनुस्थितिमत्त्वादित्युक्ते निर्दिश्यमाने ऐकेन्द्रियादिभिर्व्यभिचारस्तन्निरासाय केवलित्वे सतीति विशेषणम्। केवलित्वे तु साध्यमाने सिद्धैरयोगिभिश्चानैकान्त्यं, तन्निषेधाय दीर्घतनुस्थिति-मत्त्वम्। एवं च—

अस्मादप्यनुमानात्केवलिभुक्तिः प्रयाति निःसंदेहम् ॥
येनात्राऽपि न किंचिद्दूषणमुत्पश्यते समदः ॥ ४३९ ॥

[illegible]

इत्युच्यते । तत्र ब्रूमः । यतो नेन्द्रियविषयसम्बन्धमात्रेण मतिज्ञानं भवति । किं तर्हि सम्बन्धे मतिज्ञानावरणक्षयोपशमे च सति । एतच्च क्षीणमोहावरणे केवलिनि नास्तीति न तज्ज्ञानप्रसङ्गः । अन्यथा श्रोत्रादीन्द्रियाणां [illegible] [illegible] सम्बन्धेऽपि मति-ज्ञानमनुषज्यते । एवं च ।

कवलभुक्तिरहितं [illegible] ॥
क्षपणकाः [illegible] ॥२२०॥

[illegible]
[illegible] ॥
[illegible] क्षपणक[illegible] [illegible]
[illegible] ॥२२१॥

[illegible]
[illegible] ॥
[illegible]
[illegible] ॥२२२॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] जिनः । [illegible]

[illegible]

येषां कर्कशतर्कतर्कणकलाप्रागल्भ्यसम्पादिका-
नभ्यस्यन्ति सुशास्त्रसंहतिमिह प्राज्ञाः प्रमोदाञ्चिताः ॥
सिद्धान्तामृतसिन्धुतारणतरीतुल्यान्निबन्धांश्च ते
श्रीमन्तो मुनिचन्द्रसूरिगुरवः शश्वत्प्रसीदन्तु नः ॥ १११ ॥

शक्रादेशं तत सोच्चैः सुरेभ्यो ज्ञापयत्त्वयम् ।
तेन प्रमुदिता देवाश्चलनोपक्रमं व्यधुः ॥ ३ ॥
पालकाख्यामरकृत लक्षयोजनसम्मितम् ।
विमान पालक नामाऽध्यारोहत् त्रिदशेश्वरः ॥ ४ ॥
अन्यैरपि घनैर्देवैर्वृतः सिंहासनान्वित. ।
गीयमानगुणोऽस्थाल्लीलयैरेऽपि सुरास्ततः ॥ ५ ॥
देवेन्द्रशासनात्केचित्केचिन्मित्रानुवर्तनात् ।
पत्नीभि प्रेरिता केचित्केचिदात्मीयभावतः ॥ ६ ॥
केऽपि कौतुकत. केऽपि विस्मयात्केऽपि भक्तितः ।
चेलुरेव सुरा. सर्वे विविधैर्वाहनैर्युता ॥ ७ ॥
विविधैस्तूर्यनिर्घोषैर्घण्टाना क्वणितैरपि ।
कोलाहलेन देवाना शब्दाद्वैत तदाऽजनि ॥ ८ ॥
नन्दीश्वरे विमानानि सक्षिप्याऽगात्सुराधिपः ।
जिनेन्द्र च जिनाम्बा च त्रि' प्रदक्षिणयत्ततः ॥ ९ ॥
वन्दित्वा च नमस्यित्वेत्येव देवेश्वरोऽवदत् ।
नमोऽस्तु ते रत्नकुक्षिधारिके ' विश्वदीपिके ! ॥ १० ॥
अह शक्रोऽस्मि देवेन्द्र. कल्यादायादिहागमम् ।
प्रभोरन्तिमदेवस्य करिष्ये जननोत्सवम् ॥ ११ ॥
भेतव्य देवि ' तन्नैवेत्युक्त्वावस्वापिनीं ददौ ।
कृत्वा जिनप्रतिबिम्ब जिनाम्बासन्निधौ न्यधात् ॥ १२ ॥
भगवन्त तीर्थकर गृहीत्वा करसम्पुटे ।
विचक्रे पञ्चधा रूप सर्वश्रेयोऽर्थिक स्वयम् ॥ १३ ॥
एको गृहीतनीर्थेश पार्श्वे द्वौ चामरचामरौ ।
एको गृहीतातपत्र एको वज्रधर. पुन. ॥ १४ ॥
अग्रग: शक्रग न्तोनि पृष्ठस्थोऽग्रग पुनः ।
नेत्रे पश्चान्मनीह्न्ते केचनाकेतनाः सुरा: ॥ १५ ॥
शक्र. सुमेरुशृङ्ग ग ाऽगा पाण्डुक वनम् ।
मेरुचूलादक्षिणेनातिपाण्डुकम्बलासने ॥ १६ ॥

इति श्रीललितविस्तरापुण्ड्रेक्षुनिपीडप्रौढयन्त्रायमाणधिषणापहस्तितविपणनिखिलनैष्ठिकावचूलश्रीमन्मुनिचन्द्रसूरिपदपङ्कजमञ्जुरसोपजीविना श्रीदेवाचार्येण विरचिते स्याद्वादरत्नाकरे प्रमाणनयतत्त्वालोकालङ्कारे प्रत्यक्षमूलभेदोत्तरभेदस्वरूपनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः ॥ २ ॥

कृत्वोत्सङ्गे जिनं पूर्वाभिमुखोऽसौ निषीदति ।
समस्ता अपि देवेन्द्राः स्वामिपादान्तमैयरु ॥ १७ ॥
सौवर्णा राजता रात्ना स्वर्णरूप्यमया अपि ।
स्वर्णरत्नमयाश्चापि रूप्यरत्नमया अपि ॥ १८ ॥
स्वर्णरूप्यरत्नमया अपि मृत्स्नामया अपि ।
कुम्भाः प्रत्येकमष्टाढ्यं सहस्रं योजनाननाः ॥ १९ ॥
क्षीरनीरघटैर्देवैः स्थलस्थैस्त्रिदशा बभुः ।
नसारोघ तरीतु द्राक् धृतकुम्भा इव स्फुटम् ॥ २० ॥
सिञ्चन्त इव भावद्रुं क्षिपन्तो वा निजं मलम् ।
कलशं स्थापयन्तो वा धर्मचैत्ये सुरा बभुः ॥ २१ ॥
सद्यः त्रिदशेशस्य मत्वा वीरोऽमराचलम् ।
वामाङ्गुष्ठाग्रसम्पर्कात्समन्तादप्यचीचलत् ॥ २२ ॥
कम्पमाने गिरौ तत्र चकम्पेऽथ वसुन्धरा ।
शृङ्गाणि सर्वतः पेतुश्चुक्षुभुः सागरा अपि ॥ २३ ॥
ब्रह्माण्डस्फोटसदृशे शब्दाद्वैते प्रसर्पति ।
रुष्टः शक्रोऽवधेर्ज्ञात्वा क्षमयामास तीर्थपम् ॥ २४ ॥
सङ्ख्यातीतार्हतां मध्ये स्पृष्टः केनापि नाङ्घ्रिणा ।
मेरुः कम्पमिषादित्थानन्दादिव ननर्त न ॥ २५ ॥
शैलेषु राजता मेऽभूत् स्नाननीराभिषेकतः ।
तेनाऽमी निर्जरा हारा स्वर्णपीठो जिनस्तथा ॥ २६ ॥
तत्र पूर्वमच्युतेन्द्रो विदधात्यभिषेचनम् ।
ततोऽनुपरिपाटीतो यावच्चन्द्रार्कमादय ॥ २७ ॥

कल्पसूत्रे व्या. ५ सू. ९७.

१ " श्रीतीर्थंकरसुन्दराननसुधारोचिस्समुज्जृम्भित
सद्योगीन्द्रनिरञ्जनस्फुरदयोद्दाम्बलराजन्न्
नानातत्त्वविचारसारविलसद्वादिप्रकाण्डचुतम्
शान्ताम्भोजमिदं जगन्मनहितं सद्दरप्राभिम्न् ॥ १ ॥"
इत्यधिकं मः पुस्तके प्राप्तम् ।

शुद्धिपत्रकम् ।

अशुद्धं	शुद्धं	पृ	पं.
सहस्त्र	सहस्र	२३४	४
द्वैध्य	द्वैविध्य	२७०	१६
भर्व	भेव	२७४	१४
सूर्यें	सूर्यें	२७७	९
वयायि	वायि	२८०	१०
अस्थार्थः	अस्यार्थः	२८०	१५
आभाव	अभाव	२८२	१२
द्रगादि	द्रवादि	२८३	३
पेक्ष्यास्तस्या	पेक्षायास्तस्याः	२८७	४
रूप	रूप	२८७	२४
क्रियाविद	क्रियां विद	२९४	१०
दाय्यता पर	दाय्यतापर	२९६	२४
रूनरस्या' पुनर	नरस्याः पुनरु	२९७	१७
मान शक्ति	मानशक्ति	२९८	१५
धट	घट	२९९	२०
त्मेव	त्येव	३००	२४
व्याभि	व्यभि	३०२	८
प्रन्धा	वन्धा	३०२	१८
वहि	वहि	३०९	१०
भावा	भावा	३१२	८
चे	च	३१२	९
मिंन्न	भिंन्न	३१३	१०
प्रवृत्त	प्रवर्त	३१५	१८
सवेऽ	सवे	३१६	८
वैशलद्य	वैशद्य	३१७	१५
प्रका	प्रका	३२२	६
पाद	पादन	,,	७
रस्मयः	रस्मय	३२३	१३
चक्षुप	चक्षु	३२४	५
प्रात	प्रति	३२५	२०
पायो विष्व	पायोविष्व	३२७	१८
तेजो	तेजो-	३२७	२०
पेक्षो	पेक्ष्यो	३३०	१७
वाधि	बाधि	३३१	२१
लम्भ. ।	लम्भः	३३२	६
कार	कारा	३३४	२३
श्रोत्रण	श्रोत्रेण	३३५	८
वर्ती	वति	,,	१०
मनिकी	मानिकी	,,	१२
विशेप	विशेपै	,	१६
दात्रे	पात्रे	३३८	२०
वध्द	वद्ध्व	३४१	१६
पुरु	पुरु	३४२	१५
जैमिनी-	जैमिनीय-	३४२	२५
कारिका	रिका	३४६	११
यथा	याथा	३४८	९
मुहू	मुंहू	३४९	२६
घारणा	धारणा	३५०	३
स्साप्र	स्सा प्र	३५०	७
तथाव्य	तथा व्य	३५०	१२
दीना	दीना	३५१	१४
वऽस	वस	३५२	८
तथा क्र	तथाक्र	,,	२३
शतपत्र	पत्रशत	३५३	११
पर	पार	,,	२२
उत्तर	उत्तरः	३५४	२६
णाना	णाना	३५५	१३
दवे	देव	३५५	२५
विधस्त	विधन्त	३५७	२४
वरण	वरण	३५८	२१
सन्य	सन्य	३६०	२१
ध्रुत	ध्रुत	३६२	२
विद्या	विद्य	३६३	६
क्षणा	क्षाणा	३७२	१७